

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) • Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) • Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

173
(1/2020)

Уреднички

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) •
Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) •
Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нињи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРИАНОВИЋ (Нови Сад) •
Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) •
Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уреднички
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Др Миломир СТЕПИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

173
(1/2020)

НОВИ САД
2020

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Богдан Лубардић
СРБИЈА И РУСИЈА У ОГЛЕДАЛУ
ОДНОШЕЊА У ФИЛОСОФИЈИ
1920–2020: СИНОПТИЧКЕ
РЕФЛЕКСИЈЕ	Bogdan Lubardić
SERBIA AND RUSSIA
MIRRORING OBTAINMENT
IN PHILOSOPHY 1920–2020:
SYNOPTIC REFLEXION
1–15	
Александар Ђаковац
БОГОСЛОВЉА <i>КАТИХИЗИСА</i>
ЈОВАНА РАЈИЋА У ДРУШТВЕНОМ
И ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ	Aleksandar Đakovac
THE THEOLOGY OF JOVAN RAJIĆ'S
<i>CATECHISM</i> IN SOCIAL AND
HISTORICAL CONTEXT
15–24	
Драган Проле
НЕПОВЕРЉИВОСТ
ТРУБАДУРСКЕ МАСКЕ	Dragan Prole
UNTRUSTWORTHINESS OF
TROUBADOUR'S MASK
25–36	
Ана Петров
НОСТАЛГИЈА КАО САВРЕМЕНИ
КУЛТУРНИ ФЕНОМЕН	Ana Petrov
NOSTALGIA AS A CONTEMPORARY
CULTURAL PHENOMENON
37–49	
Руженка Шимоњи Чернак
и Живка Мићановић Цвејић
АФЕКТИВНА ПРИВРЖЕНОСТ У
ПАРТНЕРСКИМ ОДНОСИМА КАО
ПРЕДИКТОР ДЕПРЕСИВНОСТИ	Ruženka Šimonji Černak
and Živka Mićanović Cvejić
EMOTIONAL ATTACHMENT IN
PARTNER RELATIONSHIPS AS
A PREDICTOR OF DEPRESSION
51–64	
Мирјана Вуксановић
МЕСТО ПСИХОЛОГИЈЕ И
ПСИХОЛОГА У СПОРТУ	Mirjana Vuksanović
THE ROLE OF PSYCHOLOGY AND
PSYCHOLOGISTS IN SPORTS
65–75	

Сања Арежина	Sanja Arežina
НОВИ ОДНОСИ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ	NEW RELATIONS OF
И КИНЕ: ПРИЈАТЕЉИ ИЛИ	THE EUROPEAN UNION AND
НЕ(ПРИЈАТЕЉИ)?	CHINA: FRIENDS OR FRENEMIES?
77–93	

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Душан Достанић
ХИПЕРМОРАЛ КАО ИДЕОЛОГИЈА ДАНАШЊИЦЕ
(Alexander Grau, <i>Hypermoral. Die neue Lust an der Empörung</i> , Claudius Verlag, München 2017, 128 стр.)
95–101

Станимир Ђукић
СОЦИОЛОГИЈА ИЗМЕЂУ НАУКЕ И ИМАГИНАЦИЈЕ
(Dušan Marinković, <i>Uvod u sociologiju – Osnovni pristupi i teme</i> , Mediterran Publishing, Novi Sad 2017, 305 стр.)
102–109

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Ђорђе Ђекић
НОВИ ДОПРИНОС ПРОУЧАВАЊУ ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА
СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ
(Божидар Зарковић, <i>Тргови и урбанизација Србије у средњем веку</i> , Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица 2017, 490 стр.)
111–114

Жарко Н. Миленковић
ПОСЛЕДЊИ СВЕДОЦИ
(Митра Рељић, <i>Српска гробља на Косову и Мејхохији: унишћена споменичка</i> <i>и језичка баштина</i> , Матица српска, Нови Сад 2019, 343 стр.)
115–118

Михаел Антоловић
ДАКА ПОПОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА
(Сећања Даке Појовића, приређивач Предраг М. Вајагић, „Прометеј” и Удружење „Браћа Вајагић”, Нови Сад и Друштво наставника историје Бачке Паланке, Нови Сад – Бачка Паланка 2019, 254 стр.)
119–121

Јована Бокан
ДА ЛИ МРЕЖЕ ГРАДЕ ИЛИ РАЗГРАЂУЈУ?
(Siva Vajdijanatan, *Antidruštvene mreže: kako nas Fejsbuk razdvaja i podriva demokratiju*, Clio, Beograd 2018; 277 стр.
[Превела с енглеског Јелена Петровић])
122–125

НЕКРОЛОЗИ / OBITUARIES

Душан Дејанац
In memoriam
СПАСОЈЕ ГРАХОВАЦ
(1936–2019)
127–129

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
131–134

Уредништво / Editorial Board
РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2019. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2019
135

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
137–146

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 1(497.11)„1920/2020“

UDC 1(470)„1920/2020“

UDC 94(497.11:470)

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2073001L>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

СРБИЈА И РУСИЈА У ОГЛЕДАЛУ
ОДНОШЕЊА У ФИЛОСОФИЈИ 1920–2020:
СИНОПТИЧКЕ РЕФЛЕКСИЈЕ

БОГДАН ЛУБАРДИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11Б, Београд, Србија
blubardic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се реконструишу начини на који се односи руске и српске духовне културе рефлектују кроз философије обе нације у 20. и почетком 21. века. Износе се разлози из којих је институционална рецепција руске философије у српски духовни простор битна. Показује да је руско-српски однос у философији важан и теоријски и духовно, такође као вид идентитетске политике самобитности у култури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: руска философија, српска философија, односи Русије и Србије, историја рецепције, институционализација, маргинализација, идентитет, самобитност

ЗАПАД И РУСИЈА:
ИЗМЕЂУ ПРЕДРАСУДА И НЕРАЗУМЕВАЊА

Рефлексја односа Србије и Русије не губи на актуелности. Тако је поготово данас када смо увелико закорачили у постмонополарни свет. Нови успон Русије један је од чинилаца који инаугуришу мултиполарно доба које је пред нама. Сведоци смо тектонских промена: у доменима глобалне геополитике, планетарној политичкој економији, политици културе и науке, такође у областима религије и религиолошких вредности. Из тог разлога неопходно је рефлектовати и културалне односе Србије и Русије с обзиром на начин на који се преламају кроз огледало теоријске

културе философије. Разлог томе је не само тај што се то ретко чини, или тај што је иза нас 20. век што тражи заокруживање и оцену. Главни разлог који нас мотивише јесте тај што је руско-српски однос битан по себи а често подразумеван, оспораван или деградиран. Историју руске и српске културе или културу односа према нашим историјским релацијама, у историографском и културолошком смислу, оставићемо у другом плану као имплициране моменте. Намера је да фокусирамо односе у философији као посебан одраз стања руско-српских односа.

Однос према руској философији, на Западу и позападњаченом Истоку, уколико је негативан, можемо илустровати ставом Бенедета Крочеа (Benedetto Croce, 1866–1952) изнесен тридесетих година 20 века: „Могу да се преварим, али у питању философије Русија представља само понављање, фантастична изобличавања и крупне деформације европске мисли. Чак и за последњих двадесет година, у болшевичком периоду, Русија није дала једну књигу, једну страну која би била у стању да уистину осветли један философски проблем. Оно што ми се десило да прочитам у преводу од најновијих руских писаца, били они теоретичари или историчари, била је само банална примена марксистичких формула. Русија је имала уметничких генија попут Толстоја. Уосталом, нисам ја сам запазио дубоку и тешку пукотину коју је у руском уму оставио и зарезао мањак логичко-схоластичког васпитања од кога је европска култура црпала сву своју велику корист” [Радица 1995: 174–175]. Руски философ Василије Зењковски (Василий Васильевич Зењковский 1881–1962) као да је 1922. антиципирао исказни став Крочеа када је у име православног Истока узвратио како: „Посебност руске философије, која је тако равнодушна према обичној ’школској философији’, врло је често разлог небрижљивог односа према њој. Међутим, у данашње време тај нехат је устукнуо, јер је више него икада данас свету неопходно оно једино потребно,¹ што је одувек чинило живот руске философије” [Зењковски 1922. (Зењковски 1995): 14].

У основи таквих конфронтација између западног и источног мишљења у философији леже неспоразуми, и одређени узајамно искључујући интереси, који имају сложене културолошке и идеолошко-политичке узроке. Ти неспоразуми, неретко као последица обостране неупућености, временом се објективирају у „истине” једних о другима.

ОДНОШЕЊА СРБИЈЕ И РУСИЈЕ У ФИЛОСОФИЈИ: ОПШТИ ПРЕГЛЕД

Узмимо да философија представља универзалан облик критичке праксе ума, у односу на тражену истину о стварности, ради оријентације у фундирајућим идејама и вредностима. Узета у том виду философија може представљати оквир свеобухватног сагледавања и стварности српско-руског односа. У том смислу философија, као парадигма критички

¹ То је опомена Исуса Христа Логоса у вези са првенством богослужења у Духу: „Марта, Марта, бринеш се и узнемираваш за многу, а само је једно потребно” (Лк 10:42). Б.Л.

саморефлектованог мишљења, представља индикативан оквир за оспољење и освешћење карактеристика српско-руског односа унутар хоризонта историје идеја и духовне културе.

Проблем који адресујемо, међутим, отварамо као питање о разлозима, мотивима и чиниоцима који опредељују одлуке о запостављању специфичних, српско-руских, особености у философији, и то у процесима рецепције и самовредновања са обе стране, српске и руске. Иако се философија не сме редуковати на мишљење особености помесних философских култура у националном смислу, она се од њих не може и не треба одвајати. Начин на који национално интегрисана философска заједница мисли философске проблеме, и посебност доприноса које даје (како општим философским питањима, тако и питањима која су јој тематски посебно својствена), морају наћи признато место унутар помесне философске културе.

Задатак позитивне друштвено-културалне интеграције српско-руских односа као непорециво важне вредности, на плану философије, у српском друштву пројављује се кроз парадокс. С једне стране, чињеница да працизори српског и руског философирања леже у православној духовности и словенској култури: у свету цивилизације *byzantino-slavica*, преко које се реципирају и обрасци грчко-римске класике, признаје се за упоришну тачку извођења и учвршћења идентитета, од персоналног до народно-националног и општекултуралног. С друге стране, одређене групације интелектуалаца а посебно одређени философи (у прошлости не без помоћи принудног апарата државе), та изворишта или игноришу или оспоравањем негирају њихову философску релевантност, будући да почетке српског философирања смештају у почетак 19. века, и, уједно те почетке везују за пријем философије са Запада. Потоње сугерише да је византијско-словенска култура, као један од корена философском надахнућу и потенцијалу, и знању, философски неинформативна или недорасла нивоу коју постављају западно-европска читања класичне Грчке и Рима, као и садржајима историје западне философије. Тако се задаци и тематски садржаји философске делатности идентификују са светом *graeco-latina, ex occidente*. То је повезано са ставом да је византијско-словенска култура не само довршена већ културолошки небитна за магистралне развоје философије. То коинцидира интериоризацији слике коју други имају о нама: рецимо, представи Крочеа о философији Русије.

Потоње је тенденција са одређеном снагом и немалом традицијом у српском мишљењу. Ни Руси тога нису поштеђени. Еминентни руски философ, Михаил Маслин (Михајл Алексáндрович Мáслин), осврнуо се на болни парадокс „руског прогона руских философа из руске философије” [Маслин 2006]. Како присталице „афирмације” тако и присталице „негације” упоришне тачке православно-словенског извора на ту тачку се позивају: или кроз потврђивање, често новоромантичном реториком (митологизацију), или се истом упоришту одупиру кроз другу врсту реторике (новопросветитељску критику „лењог православног Истока”, која опстаје на миту о божанским ингеренцијама разума „са Запада”). Проблем није у спорењу као таквом него у начину диспута. Спор се пројављује

кроз идеологизоване дискурсе под знаком митологизације. Такви дискурси или наративи, углавном, протичу изван институционалне или макар институисане дијалогске рефлексije. То називамо изванфилософским стањем одношења Срба и Руса према властитим философским односима и ресурсима.

Од оснивања Српског философског друштва 1898. (1938) до данас, за 122 (82) године, Философски факултет Универзитета у Београду (УБг) није успео да утемељи катедру за српску, руску или словенску философију, или макар предмет у домену факултативно-изборне наставе. Ако се узима као неспорно да српски национални корпус, као и руски, у родном смислу црпе корене из православно-словенског тла (уз констатацију да је византијско² православље интегрисало грчку класичну културу [Oehler 1969: 15–37]), и да је руска култура светски значајна, онда је такво стање индикација чудновате колико неповољне ситуације. Та ситуација се може објаснити. Али, она се мора и превладати како себе не бисмо лишавали пуне аутентичности: и, како услед огледалних идентификација са другима не бисмо (а бивало је) следили туђе – не нужно нама у свему конгенијалне – духовне интересе и интелектуалне праксе. Такав процес тражи рехабилитацију, али и реконцептуализацију, код нас потиснуте позитивне одношајности према (и руском и српском) византијско-словенском Истоку, којем припадамо исходишно: по верским, расним, и историјско-културалним основама и везама. Превладавање неупитног позападњавања, наравно, не повлачи некритичко одлетање у загрљај „Истока” (новопанславистички).

Први корак треба да буде дугорочно усмерена, интегрисана и стабилна тематизација како смисла тако значаја и тог слоја нашег наслеђа. Освећење вредности и тог слоја допринеће квалитетнијој оријентацији наше културе уопште узев. То укључује креативну реafirмацију, у савременом контексту, позитивних интерпретативних могућности главних идеја и идеала руско-српске византославике. Ослонимо став на помесну конкретизацију примера који налазимо у исказу Зењковског о „једино потребном”. Покретачку снагу идеја-вредности православља (потенцијално и философског осмишљавања духовности православља) потврдио је епохалан догађај сабирања грађана Србије око лика и дела блаженопочившег патријарха српског г. Павла (1914–2009), поврх сваке политизујуће или партијске димензије и мотива. Тај догађај представља узвишену материјализацију потребе за обновом фундаменталних идеја-вредности својствених српско-руској духовној традицији (какве су личност, саборност, богочовечанство, и др): али, под условом остварене *свeйшости* личности у Богочовеку Христу. Тиме је српски народ извршио плебисцитарну легитимизацију саборности око светости личности као врхунске вредности-идеје – под условом да је стожерна вредност осведочена као жртва за другог с оне стране сваког интереса.

² То могу показати проучавања мислилаца какви су рецимо Константин Леонтијев (1831–1891), Георгије Флоровски (1893–1979), Сергеј Аверинцев (1937–2004) или Сергије Хоруџи (1941).

Не сугеришемо да рецепције идеја-вредности руске философије и духовности у српску културну средину нема, нити обрнуто. Нити тврдимо да није реципиран њен хришћански облик, нити да се само тај облик има реципирати. Али рецепција се одвија углавном или на маргини или у сенци извесног нехата научно-културних институција. Потоње је маргинализација самих институција у односу на неке битне ствари и садржаје. Који су главни разлози и узроци таквог стања ствари?

ОДНОШЕЊА СРБИЈЕ И РУСИЈЕ У ФИЛОСОФИЈИ: АСПЕКТИ ПРОБЛЕМА

Раздирање: између Истока и Запада

Први разлог видимо у амбивалентном односу који српска култура у најширем (духовном, друштвено-културном и политичко-економском) смислу заузима према поларизацији Исток–Запад. До сада као историјски народ Европе нисмо успели на задовољавајући начин да integriшемо и пробитачно стабилизујемо ту поларизацију. Као поседници привилегије лимеса (поседовања и унутрашњег разумевања особина и западне и источне културе) нисмо ваљано нити потпуно капитализовали предности синтетичког колико посредничког мишљења и делања на размеђи култура и цивилизација. Уместо да будемо „Исток Западу и Запад Истоку” остајући самосвојни православни свет српског стила (одређени и обогаћени како српско-медитеранским тако српско-средњоевропским медијацијама), ми смо се некритички сврставали: или за једно (западњаштво) или за друго (панславизам), на сопствену историјом осведочену штету. Идентитетска одредница православности може се уважавати и када нисмо заложили личну веру. Посреди је духовно цивилизујућа одредница-чиница у еминентном смислу речи. У историјском смислу том чиниоцу дугујемо услове свог физичког и метафизичког опстанка: поред осталог и зато што задаје аксиом неприкосновености слободе личности и заједнице, односно право на неометано практиковање одговорне слободе.

Амбивалентан однос према поларизацији Исток–Запад одражава амбивалентни однос према сопственом духовно-културалном идентитету. Стога пропитивању руско-српске тематике неизоставно треба додавати и питање српско-српских односа у култури, укључујући философију. Философска одношајност према православном, словенском и руском полу једначине нашег идентитета не треба да се одвија нити (а) под знаком импровизације, неинституционално и маргинализовано, нити (б) мајоризацијама и репресијама једне друштвено-интелектуалне групе науштрб друге, како међуратна и послератна драма 20. века показује.

Дисконтинуитет: између амбиваленције и смене идеологија

Други разлог проистиче из првог и везан је за проблем идеологизације. Узимамо да идеологизација српско-руских односа у философији, поред другог, означава чињеницу да је сваки од поменутих циклуса српске

рецепције руске философије, више или мање, оптерећен друштвено-политичким насиљем (експлицитним или имплицитним) идеологија које су се преливале у научни домен и обрнуто: најизразитије у фази сведржавне имплементације марксизма-лењинизма (притом, руско-српски философски дијалог све време остаје изван томе по дефиницији намењених установа). Насилно искључење свеколике руске философије, осим лењинистичке, евентуално и ревизионистичке (од позних четрдесетих до позних осамдесетих година 20. века), увело је недијалошку ситуацију у установе, у којима је разговор марксиста једних са другима у том смислу био монолог идеологије.

Ометајуће дејство идеологизације имало је за последицу производњу штетних дисконтинуитета, насилно прекидање дијалога двеју формација (интер)национално постављених естаблишмената философије: српске и руске. То се читава у чињеници да рецепција руске философије (било да је теистичко-религијског било да је агностичког или атеистичко-натуралистичког типа) као форма и иначе битног дијалога Србије и Русије: као могућност чак „српскоруског” облика философије (уколико освестимо да је философска Русија од недавно [Маслин и др. 2014] званично реципирала нашу рецепцију њих „самих”), заправо, или константно ишчежава и претрајава у неизвесностима: или, у извањинституционалном смислу гледано, ризомски прораста кроз појединце алтернативе, дерогиране у субкултурно довијање.

Путеви такве рецепције могу се реконструисати овако: 1) 1920–1930-е: пријем „беле” философије (преко ерудиције носилаца руске религијске и православне философије у емиграцији у Краљевини Југославији) и симултани пријем „црвене” философије (субверзивно деловање радикалне интелигенције марксизма-лењинизма); 2) 1940-е: слом „беле” философије (затим њен прогон безмало до затрављења) и победа „црвене” мисли; 3) 1945–1960-е: етаблирање совјетског марксизма (карактеристично кроз лењинско-стаљински ДИЈАМАТ и ИСТМАТ) и официјелно усмерена равнодушност према сваком другом облику философије, укључујући совјетомарксизму алтерне облике руске философије; 4) половина 1960-их и 1970-е: прекид рецепције совјетског типа марксизма у име „другог” Маркса и почетак ревизионистичке фазе инаугурисане покретом југословенске праксис философије [Kolakovski 1985] (прекид односа са совјетско-руском философијом није рехабилитовао традиционалну руску философију, него је тај слој прешивен по други пут: потенцирањем а не превладавањем првог прекида); 5) 1980-е: крај праксис марксизма растварањем кроз постмодерни окрет философије, национализме и слом југословенског идејно-идеолошког пројекта; 6) 1980–2000: плурализација и дисперзија философских оријентација (међу којима је и религијска философија православне провенијенције, где руске идеје изнова добијају извесни простор).

Постмодерно стање је на српску философску сцену извело два главна актера. С једне стране, то је континентална европска философија (углавном егзистенцијализам, постструктурализам, новија психоанализа, франкфуртска критичка теорија друштва, херменеутика и феноменологија). С друге стране, то је острвска философија Британије и САД (углавном ло-

гички позитивизам, логичко-аналитичка философија, философија науке). Бившим марксистима и криптомарксистима остављени су мостови да преко праксис философеме пређу ка следећој фази франкфуртске школе и тако укораче у постмодерна доба.

Односе између две главне оријентације философије у Србији (СРЈ) одликовала је релативно мирна кохабитација: током краја 80-их и током 90-их. Број заједничких философских питања и теоријска кооперација значајно су смањени упркос извесним преклапањима поља интересовања. Крајем 90-их, логичко-аналитичка струја готово је прогутала континенталну струју, потиснувши њене представнике из главних установа философског рада. Односи између те две оријентације философије у Србији (СРЈ), иако једни другима спољашњи сходно аспект избора философске оријентације, остали су једни другима унутрашњи, све време. И то у односу на најмање две неоспорене тачке слагања. Прво: то је консензус обе стране око наставка генерално прозападне политике философије: било у правцу англоамеричких идеја-вредности, било у правцу евроконтиненталних идеја-вредности. Отуда друго: преовлађујућа резерва или искључење дијалога са сопственим источним исходиштима у духовном односно византословенском смислу.

Самопорицање: самобитност изнад левице и деснице.

Трећи разлог извире из претходних и везан је за проблем аутошовинистичког повезивања напретка искључиво са прозападњачком политиком културе. У нашем случају то значи да се руска (по преносу и српска) философија и даље третира: или као философски облик кашњења Истока за Западом (у најбољем случају као неинформативан епигонски облик дупликата ствари са Запада), или као реликт егзотичне православне и самодржавне прошлости (руска религијска философија посебно). С обзиром на потоње, руска философија се чита као реакционарни говор деснице. Тако се духовно-персоналистичка информација руске философије, утемељене традицијски, изобличењем оптике рецепцијског апарата, редукује у категорије социополитичког регистра „лево” контра „десно”. То је аналогно примату политике или политизацији философије науштрб дубљих рефлексија што сежу у план синтезе духовности као могуће идеалтипске вредности за философски напор: дакле, науштрб мишљења руске идеје у њеном интегралном виду. Одговарајући на упит о идентитету и карактеру руске идеје, Маслин истиче да је реч о метафизичком утемељењу свеобухватајуће вредности-визије, која служи као руководни оријентир, а не о научно-политиколошкој или футуролошкој конструкцији коју треба идеолошки реализовати на начин политичког програма [Маслин 2007: 474–476]. „Руска идеја то је религиозна философема. То није геометријска теорема која нешто доказује. То је одређени жанр који има своју историју. [...] Још можемо казати како је руска идеја у многоне свезана са питањима руског народа о самом себи: ко смо као такви, откуда смо дошли и куда идемо?” [Маслин 2006].

Ако се има озбиљне културно-историјске воље, духовно-егзистенцијалне самоудубљености, то у начелу може важити и за синтезу српске идеје: за мишљење аспеката српске идеје и у српској философији. Стога блокирање српско-руског дијалога у философији налази индикативне одразе у неизреченом али имплементираном консензусу оба табора новијих философских елита (опредељених либерално или другачије) да остане статус кво у вези са игнорисањем (или тек церемонијалним признањем) духовно-хришћанског слоја идентитета српске нације и културе „изнад” левице и деснице, такође у вези са потискивањем српских философских исходишта у јелинско-византијској и словенско-византијској цивилизацији православља.

Статус кво (којим се философски афирмисана духовност отписује априори као парафилософски говор „деснице”), међутим, наглашава низ запостављених питања: „Шта је нама Русија и ми њој?“, „Какве су последице, али и узроци, туторства западноцентричне историје философије и културе (Атина → Рим „онда” → Тибинген → Париз → Лондон)?“, под знаком редукције интегралне Европе или Евроазије на Запад; „Јесмо ли могући у философији и другим областима духа без споља генерисане а интерно (кроз 19. и 20. век) прихватане представе о нашој недораслости у философији и историји духа”, која нам се едукацијски имплементира као наша сопствена самопредстава?” То је праћено депотенцирањем философског значаја миленијума³ сопствене духовно-теоријски самобитне културе у смислу византијске и нововизантијске синтезе. Зато говоримо о нестајању „ентропији”, идеја византијске и руске философије са сцене етаблиране српске философије. Притом, током протекле деценије, у средњошколском и високошколском систему Републике Србије и сама философија, као таква, бива све више оспоравана чак потискивана.

Глобализација: између дробљења и самозаборава

Четврти разлог сврставамо у феномен глобализације. Тај изванредно комплексан и вишеслојан процес ближе одређујемо кроз два од многих са њиме повезаних изазова. Оба указују на његов духовно-културални план. Први је изазов свеопште детрадиционализације начина формулисања и путева потврђивања идентитета. Други изазов је криза идентитета као таквог у наративном и рефлексивном смислу. Оба изазова, додајмо, протичу и под знаком глобалног повратка религије и духовности у постсекуларној фази философије. При чему „постсекуларно” означава свест о недостатности онтичких тврдњи и позитивних дескрипција стварности (које нису ни нетачне, него су недовољно духовно-егзистенцијално дубоке): такође означава свест о потреби реафирмације говора другог и различитог, укључујући говор трансценденције. Одбацивање традиционалног идентитета уз покушаје поусвојења нових упоришта идентитета, тако, усложњавају философска питања о месту и улози духовности и другог као

³ Хегел је Византију назвао „хиљадугодишњим хропцем” цивилизације и културе Рима. Није се упитао како је могуће да тај „хротац” (тачније: то величанствено истрајавање у изградњи културе духа) буде миленарно виталан.

Бога. Традиционална заједница се раздробљава, а појединци преузимају хронично нестабилне или духовно оповршњене идентитете.

Питање рефлектованог а званичног српско-руског дијалога у филозофији није само питање намере да дијалога буде или не буде, него је то уједно питање (не)могућности да се тај проблем постави (или не) услед кумулативних ефеката структуралног убрзања друштава под знаком и штетних дејстава пролиферације агенди глобализације, какве су дробљење личности и заједнице уз униформизацију, и преузимање новог идентитета уз самозаборав духовно-традицијског. Тако, системски-структурално а не субјективистичким погледом у намере, треба тумачити чињеницу да, илуструјмо, промоцију најважнијег компендијумског дела историје филозофије у Руса — *Енциклопедије руске философије* (Москва 2007 [Београд 2009]⁴) – упркос покушају да до сусрета дође, нико из српског философског естаблишмента није удостојио пријема. Тиме је пропуштена несвакодневна прилика да се упознају философи из реда њених еминентних официјелних носилаца.

ОДНОШЕЊА СРБИЈЕ И РУСИЈЕ У ФИЛОСОФИЈИ: КА УНАПРЕЂЕЊУ ПОЗИТИВНИХ АСПЕКАТА

Позитивни процеси

Преглед и анализа стања руско-српских одношења у филозофији, као симптом извесне кризе наших односа, наравно, мора да уважи и позитивне аспекте. Тако се оно недостатно може правилније сагледати и оценити. Упркос друштвено-историјски неповољним околностима српска рецепција руске философије, ипак, има и неке незанемарљиве домете. Можемо указати само на најзнаковитије процесе и догађаје, и то у најужем избору догађаја који су прешли прагове институционалног. На Универзитету у Београду на Православном богословском факултету (од 2006-е) и на Филозофском факултету (од 2011-е), тек по истеку 20. века, уведени су пројекти систематичног истраживања српске философије и српске теологије. Унутар оба пројекта нашло се места и за рефлексију утицаја и посредовања руске философије и теологије са српским облицима мишљења. Оба пројекта подржало је Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије. На три факултета Универзитета у Београду налазе се професори који, у оквиру компетенција и личних иницијатива, дају озбиљнији третман руским студијама: Теолошки факултет (Б. Шијаковић, Б. Лубардић), Филолошки факултет (К. Ичин) и Природно-математички факултет, односно Факултет за физичку хемију (И. Марић). На Косову и Метохији, у оквиру Универзитета у Приштини (с привременим седиштем у Косовској Митровици) треба указати на рад Микоње Кнежевића на реafirмацији византолошко-словенских философских студија. Тим радом

⁴ То је била премијера првог превода те књиге на страни језик: Михаил Маслин (гл. ред.), *Енциклопедија руске философије* (Београд: Логос – Укрона, 2009), 1010 стр. = исти, *Русская философия: Энциклопедия* (Москва: Алгоритм, 2007), 736 стр.

се наставља успостављање и развој самог поља, у којем су значајне доприносе дали Д. Богдановић, С. Жуњић, Б. Шијаковић. У образовно-културним просторима изван Србије афирмативан помен заслужују Катедра за философију Универзитета у Никшићу (где је утемељен предмет Философија код Словена: Б. Шијаковић, Н. Милошевић, Р. Головић) и Универзитет у Бањој Луци у Републици Српској (где Б. Куљанин годинама организује научне конференције на тему саборног јединства словенских народа ради „... заштите територијалне целовитости и националног, духовног и културног идентитета православних, словенских земаља под најездом западног културног и политичког империјализма и глобализма”) [Меденица и Пантелић 2014: 162].

Неке установе културе током више деценија организују предавања и разговоре о руској философији, са свешћу о посебности српске рецепције руске духовности и мисли: Коларчева задужбина, Дом руске културе у Београду, Дом Ђуре Јакшића, Културна заједница града Рума (Дани словенске писмености и културе) и друге. На овом месту упутан је суд шефа Катедре за историју руске философије, професора Московског државног универзитета, Михаила Маслина (рођ. 1947): „Српска култура у преводу има све што је битно из руске философије епохе сребрног века, остаје још пар дела”.⁵ Маслин закључује у светлу чињенице да је издавачки дом Владимира Меденице (рођ. 1953) публиковао преко 120 књига из области руске културе, посебно из уже стручне области руске религијске философије. Пројекат Меденице (Логос – Ортодос) успоставио историјску повезаност са теоретичарима који су у три циклуса рецепције (1920–1940; 1970–1980; 1980–2020) радили на одржавању и развијању руско-српских философских односа: од Душана Стојановића (1895–1949) преко Јустина Поповића (1894–1979) до Николе Милошевића (1929–2007) и других. Последујући узоритом подвигу издавачког дома Меденице, и други издавачи су покушали да задобију тај ниво и тематску оријентацију, делом својих издавачких програма: Београду (Плато, Бримо, Укрониа); Подгорици (ЦИД); Никшићу (Јасен). Стручни часописи какви су *Gledišta*, *Исѣичник*, *Боѣословје*, *ΦΙΛΟΘΕΟΣ*, *Симѣлексис* и други, дали су запажен допринос рецепцији руске и византијске духовности, философије и теологије.

Оперативни предлози

Изнећемо два предлога са плана конкретних управно-организационих облика могућег унапређења приказаног стања ствари. *Прво*: и руска и српска држава треба (јер могу) да кроз одговарајуће механизме пруже сву потребну материјалну подршку пројектима дугорочног дијалогизирања српско-руског културног односа, укључујући философску форму тог дијалога, пре свега кроз универзитетске и друге највише образовно-културалне установе, на обе стране респективно; *друго*: треба покушати да се у Београду утемељи Институт за српско-руске студије, уз помоћ обеју

⁵ Исказ Маслина је дат током посете Србији. Видети: [Меденица 2009: 33].

страна. Кроз истраживања такав институт би интегрисао не само струку и знање из науке философије, већ сва релевантна знања и области друштвено-културалних радника свих струка и специјалности. То се може посматрати у контексту компензације и надвладавања до сада изостајуће реализације сасвим задовољавајућих српско-руских програма унутар постојећих институција.

Тако бисмо интегрисали до сада или распршену или упоједињену енергију, у име успостављања званичног простора за адекватну и дугорочно обезбеђену рецепцију српске, руске или словенске философске културе. Такав Институт би редовно сарађивао са научно-истраживачким заједницама које имају, или немају, институционално потврђене статусе и улоге. Из такве сарадње проистекла би могућност изношења пројеката што тематизују наше заједничке проблеме и наше заједничке интересе.

ЗАКЉУЧАК

Посматрајући главне тенденције саморазумевања етаблираног српског философског мишљења у односу према великом али тобож недораслом брату са Истока, уочавамо како се однос према философији Русије или философији из Русије, генерално, а посебно према оном што Руси означавају као руска отаџбинска философија, одвија мимо довољне дијалогско-критичке ангажованости, испод нивоа довољне институционализованости, и под знаком умањеног познавања.

Гледано из перспективе слома југословенског марксизма и догађаја последујуће дисперзије философских струја током деведесетих, фокусирањем главних институционалних трендова, констатујемо како није дошло до просте замене једне врсте односа према руској философији другом. Ствари су мање-више остале исте. Философија из Русије, и руска духовно-философска мисао, и даље се третирају као егзотичан или толерисан модалитет философског мишљења, априори смештен периферно у односу на институције. Период од деведесетих надаље, на неки начин вратио се ситуацији која је важила до четрдесетих/педесетих година 20. века, пре оружане победе совјетског марксизма као идеологије над осталим облицима философије. У просторима изван званичних философских институција, међутим, уместо да одумре, традиционална руска философија се препорађала. Данас је њена будућност у Србији унеколико осигурана, али унапређен рецепцијски развој остаје неизвестан.

Таква ситуација јесте резултат одсуства воље, некад одређене идеолошким предрасудама, да се на институционалан начин унапређују претпоставке за философски дијалог око руске философије и руске цивилизације у духовном смислу. Дало би се показати, међутим, да савремена руска философија, како она информисана „прозападно” тако и она информисана „отаџбински” (везана за идеју Русије традицијски), има домете који су легитимни, конкурентни и релевантни за савремену дебату у философији (уосталом, философски дуг новије Европе Русији је знатан, како знају Шилер, Ниче, Бубер, Левинас, Ками, Гадамер и други).

Дијалог са руском философијом представља један од фундаменталних момената у дијалогу историјски освешћене српске философије (или философије у Срба) са собом самом. Тако следи у случају да не пристајемо да тривијализујемо или игноришемо чињеницу заједничког православно-словенског искона, и, у случају да се не миримо са епигонским а западо-поклоничким удесом српске (философске) културе. Такав дијалог је услов озбиљног неговања сопственог идентитета у (философској) култури, уколико жели да је традицијски освешћена и духовно оријентисана. То је услов њеног проширења и продубљења: у случају да не пристајемо на став да је медијум мишљења философије тотално индиферентан на историју искуства и искуства историје конкретних заједница и конкретних личности који, на начин несводиве посебности властитих стилова стваралаштва у историји, конзистентно бране своје суштинске идеје-вредности; а у случају да пристајемо да конкретну историју, језик, заједницу – веру, уважимо као философски осмисливе и брањиве вредности.

Како за назначене позитивне процесе и догађаје не би важило *nulla regula sine exceptione*, треба извући правилне закључке из трагичног српског и руског историјског искуства. Можемо очекивати да ће унутар таквих процеса српска рецепција руске философије (и обрнуто) утврдити свој философски статус и сходне научно-критичке и креативне модалитете. Можемо очекивати да ће то бити допринос снажењу братско-саборних веза две нације, као и прилог изградњи идеала „српске” односно руске „идеје”. Да би се те идеалтипске вредности даље градиле, у њих и даље треба веровати: и умом и вољом, саборно.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Зјењковски, Василије В. (1922). *Руски мислиоци и Европа*, Загреб: Нова Европа.
- Зјењковски, Василије В. (1995). *Руски мислиоци и Европа: кријтика евројске културе у руских мислилаца*, Подгорица: ЦИД.
- Маслин, Михаил Александрович (2014). *Русская философия. Энциклопедия*, Москва: Терра-Книговек.
- Маслин, Михаил Александрович (2009). *Энциклопедија руске философије*, Београд: Логос – Укрониа.
- Маслин, Михаил Александрович (2007). Русская идея, у: М. А. Маслин (ур.), *Русская философия: Энциклопедия*. Москва: Алгоритм, 474–476.
- Маслин, Михаил Александрович (2006). *Семинары по русской философии*. Санкт-Петербург: Русская христианская гуманитарная академия.
- Меденица, Владимир и Благоје Пантелић (2014). Руска философија у Србији. У: Михаил Маслин (ур.), *Энциклопедија руске философије: дорађено и доуњено издање*, Београд: Логос – Ужице: Графичар, 157–162.
- Меденица, Владимир (2009). Енциклопедија руске философије, *Православље*, 15. 4. 2009, 1024: 33.
- Радица, Богдан (1995). *Аџонија Евроје*, Београд: СКЦ.
- Kolakowski, Lešek (1985). *Glavni tokovi marksizma I–III*, Beograd: BIGZ.
- Oehler, Klaus (1969). Die Kontinuität in der Philosophie der Griechen bis zum Untergang des byzantinischen Reiches. Im: Klaus Oehler, *Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter. Aufsätze zur Geschichte des griechischen Denkens*, München: C. H. Beck, 15–37.

SERBIA AND RUSSIA MIRRORING OBTAINMENT IN PHILOSOPHY
1920–2020: SYNOPTIC REFLEXION

BOGDAN LUBARDIĆ
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11B, Belgrade, Serbia
blubardic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: The author endeavours to reconstruct the ways in which the relations between Russia and Serbia in the 20th and 21st century are reflected through the philosophies of both, respectively. Reasons are given for the importance of institutional reception of Russian philosophy into Serbian cultural space, and vice versa. It is demonstrated that the relating of Russia and Serbia in philosophy is important theoretically and spiritually, and equally as a form of identity politics in culture.

KEYWORDS: Russian philosophy, Serbian philosophy, Russian-serbian relations, History of reception, Institutionalization, Marginalization, Identity, Self-specificity

UDC 821.163.41.09 Rajić J.
UDC 271.2-282
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2073015D>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

БОГОСЛОВЉА КАТИХИЗИСА ЈОВАНА РАЈИЋА У ДРУШТВЕНОМ И ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ

АЛЕКСАНДАР ЂАКОВАЦ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11Б, Београд, Србија
adjakovac@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Иако *Катихизис* Архимандрита Јована Рајића не представља оригиналан допринос српској теологији, историјски контекст његовог настанка чини га изузетно значајним. Стога теолошка анализа *Катихизиса* у обзир мора да узме специфичне околности његовог настанка. Рајићев *Катихизис* је под значајним утицајем латинског теолошког наслеђа, што се може видети и према распореду грађе и према садржају. Међутим, Рајић је у датом историјском моменту, писањем и објављивањем свог *Катихизиса*, успео да спречи још један у низу покушаја унијаћења православног српског становништва у Аустроугарској монархији. Утицаји латинског теолошког наслеђа на Рајића су значајни, и ти утицаји ће се наставити и у каснијим временима, па је због тога важно да они буду расветљени и препознати. Ти утицаји се манифестују на више начина. Први се огледа у самом распореду грађе, други у њеној обради, а трећи у изостанку специфично православних становишта. Ипак, крајњи суд о *Катихизису* се мора донети на основу историјског контекста његовог настанка.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јован Рајић, *Катихизис*, унијаћење, богословље, православље

У Карловачкој митрополији током 18. века, водила се борба за духовни опстанак православног српског народа. Проблем унијаћења био је снажно присутан, а недостатак образованих људи и свега везаног за образовање велик. Овакво стање пресудно је утицало и на српску богословску мисао тога времена. Због тешке ситуације, основна мисија богословља

била је очување вере, Цркве и народа, због чега у овом периоду не можемо да очекујемо неке нарочито оригиналне доприносе на пољу чисте теологије. Како примећује Нинковић: „У средини у којој је образовни ниво свештенства био толико низак да велики број њих није знао да пише, а са читањем имао знатних проблема, немогуће је развити значајније религиозно образовање или теолошко учење од оног основног” [Нинковић 2015: 443]. Српско свештенство, а посебно епископат, били су под сталним притиском и претњом укидања привилегија. Бечки двор је на различите начине настојао да обезбеди околности које би погодовале унијаћењу. Некада су то били притисци, а понекад скупи поклони. Рајић је био свестан ових опасности. Када се епископ Арсеније Радивојевић похвалио Рајићу поклоном који је добио од царских власти, он му је иронично одговорио: „Ове године добили сте табакере, а на лето добићете и табак” [Точанац Радовић 2017: 22].

Због тога би се могло поставити и питање, какав је смисао истраживања чисто богословских, систематско догматских учења која се у овом периоду јављају, ако она у себи носе сразмерно мало оригиналног печата? Смисао је у томе, што је за разумевање каснијег, па и данашњег стања и развоја теолошке мисли, не само на просторима некадашње Карловачке митрополије, већ и на свим просторима на којима српски народ живи, неопходно проучити и одредити главне токове рецепције и интерпретације у теолошкој мисли у време којим се бавимо. Теолошка мисао овог доба, па тако и теолошка мисао једног од његових значајних представника, архимандрита Јована Рајића (1726–1801), несумњиво је формирана двојачко: на основу предања сачуваног у живом црквеном литургијском искуству верног народа, и на основу стеченог образовања, најчешће у Русији. Тако Димитрије Руварац, у књизи посвећеној Рајићу, пише: „Рајић је у Кијеву врло много научио, и донео је са собом у препису скоро све главније богословске радове знаменитог руског богослова и неко време ректора и професора исте Академије, а за тим новгородског архијерејског Теофана Прокоповића (1681. +1736), чијим се радовима доцније, при писању својих богословских дела, већином и служио, и који му је био у свему узор” [Руварац 1901: 12]. С друге стране, борба против унијаћења, која је истовремено представљала и политичку борбу [Симеуновић 2015: 95–110], одредила је темељну мотивацију тадашњег богословља, што несумњиво важи и за Јована Рајића. За разумевање његовог стваралаштва уопште, па тако и богословског, ове околности се морају имати у виду.

Јован Рајић, који је презиме добио непосредно по оцу Радославу – Раји Јанковићу [Грицкат 1972: 154], у своје време је словио за највиђенијег српског богослова и чак је називан и српским Златоустим. Како Скерлић наводи,¹ у то време се говорило: „Учен као Рајић”. Јован Рајић је течно говорио и писао на српском, латинском, мађарском и немачком језику. Похађао је Словенско-латинску школу (*Collegium slaveno-latino carloviciense*)

¹ Скерлићеви увиди су свакако драгоцени, али су често једностранни, па је склон да донесе „суд приватне врсте”, како примећује Мирослав Егерић [Егерић 2004].

Емануела Козачинског који је из Русије дошао 1733, на молбу коју је митрополит Вићентије Јовановић упутио кијевском архиепископу Рафаилу Заборовском. Под руководством Козачинског у Сремским Карловцима изведена је и прва позоришна представа, *Трагедокомедија*, чији је текст сачуван управо захваљујући препису Јована Рајића. Рајић је школовање наставио на Кијевској духовној академији. Након повратка постављен је за професора, прво у Богословско-учитељској школи у Карловцима, а затим у Богословији у Новом Саду. Рајић је припадао просветитељски настројеним српским духовницима који, како примећује Ристовић, „историјску трагедију Срба види као резултат недовољне бриге народних вођа за просветом” [Ристовић 2017: 138].

Рајић је првенствено познат као историчар и потом као књижевни стваралац, док је његово богословско наслеђе мање познато и недовољно истражено [Војновић 2015: 36].² Његови радови из ове области су за нашу тему релевантни првенствено по методологији коју је усвојио и изворима из којих се напајао. За разлику од ранијих историографских хроника, код њега се уочава настојање да проблеме обради систематски, ослањајући се у методологији на савремене узоре његовог доба. Иако се његова *Историја разних словенских народова, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов*, и даље ослања на донекле митолошки приступ историјским догађајима, а многи значајни документи нису му били познати, овај његов рад свакако представља значајан напредак у српској историографији. Владан Поповић с правом за њега каже да је био „мост у нашем образовању између средњег века и новог друштва који се рађа кроз ближи контакт са достигнућима других” [Поповић 1968: 271]. Рајићево историографско стваралаштво се мора сагледавати у истој перспективи као и богословско. И своју историју и свој *Катихизис*,³ Рајић је писао ради преке народне потребе. Србима су, поред катихизиса, недостајала и историјска дела. Дотадашње хронике нису могле да задовоље потребе српског народа за једном свеобухватном историјом, а *Историја Црне Горе* Василија Петровића није била ни довољно опширна ни довољно тачна [Жеравчић 1976: 180].

Када је реч о његовим богословским списима, они су, како смо већ поменули, имали двојаку намену: с једне стране да подуче народ и утврде га у вери, а с друге, да се супротставе покушајима унијаћења. Основна њихова намена, дакле, била је апологетска а не спекулативна. Сâм Рајић, као и његови сународници тога доба, директно се суочавао са прозелитским нападима. Како пише Душан Јакшић, поводом стоте године Рајићевог упокојења: „Гимназију је учио Рајић у Коморану код језуита, па кад они хтједоше Рајића превести у римокатолицизам, он остави Коморан и пређе

² Као посебно значајна за српски народни препород сматра се Рајићева посета Хиландару 1758, када је тамо боравио два месеца. Том приликом је остварио контакт са Пајсијем Хиландарцем, који ће одиграти значајну улогу у бугарском народном препороду, могуће баш под Рајићевим утицајем. Све нам то пружа ширу слику у коју ваља сместити Рајићево стваралаштво, укључујући његов *Катихизис* [Џамбазовски 1982: 23; Samardžić 2014: 32].

³ Електронска верзија примерка Рајићевог *Катихизиса* чува се у библиотеци Матице српске [Дигитална БМС].

у Шопрон у протестантску гимназију. Године 1753. иде Рајић у Кијев пјешке, где ступи у Академију, која бијаше у то доба надалеко чувена” [Јакшић 1901: 373–376]. Овај опис веома добро илуструје духовну атмосферу у којој се Јован Рајић кретао. Од римокатоличке језуитске школе, преко протестантске гимназије до Кијевске академије. Овакав пут, који је за тадашњу српску елиту био уобичајен, у значајној мери одредио је и његова богословска схватања. Као што се дела древних црквених отаца и учитеља морају читати и тумачити узимајући у обзир циљеве и околности писања, тако се мора приступити и делу Јована Рајића. Околности у којима је он формирао своје богословско мишљење биле су сложене. С једне стране је то било изражено прозелитско насртање на православне, које је водило, макар спољашњем приближавању протестантима, с којима се делио сличан незавидан положај. С друге стране, православна теологија у великим духовним центрима Русије била је под утицајем западне схоластике, пре свега по питању методологије. Иако су конфесионалне посебности биле брижљиво чуване, методолошки утицаји су били осетни. Јован Скерлић богословско образовање Јована Рајића описује на следећи начин: „Сва богословска ученост Јована Рајића је из руског извора. Он је ђак руске схоластичке теологије која се у току XVI и XVII века развила у југозападној Русији, у крајевима који су били у борби са пољским католицизмом. Од XVI века католичка пропаганда из Пољске постала је насртљива према православљу у јужној Русији, и православни богослови морали су да улазе у велике полемике за одбрану учења своје цркве. Они усвајају схоластичке методе католичке цркве, по угледу на католичке семинарије оснивају своје више богословске школе, и насупрот католичкој схоластици и догматици стварају православну схоластику и догматику. Нарочито кијевска Духовна академија постала је средиште нове православне теологије, не само за Русију но и за остале православне Словене, особито Србе” [Скерлић 1921].

Скерлић је, иначе био веома строг према Рајићу – можда и одвише. За њега је говорио: „уопште, није оригиналан писац, и оно што је још понајмање оригинално у његовом књижевном раду, то су његова богословска дела”. Иако му признаје да је трудољубив, сматра претераним похвале које је добијао и од савременика, као што су Доситеј Обрадовић, који је писао: „Наш Рајић, предраго и пречасно име”, или Атанасије Стојковић, који га назива „великим нашим и јединственим Раичем”. Скерлић му замери и што „не наводи своје позајмице, које су биле врло велике” [Скерлић: 1921]. То свакако јесте чињеница. У свим Рајићевим делима, па тако и у богословским, није лако разабрати шта је његово а шта туђе. Ипак, при вредновању његовог дела можда ипак треба бити умеренији, попут Жарка Војновића који констатује да: „Овакав однос према изворницима јесте део поетике епохе, где садржај који је потребно пренети српској публици у настајању има примат над његовим творцем, због чега његово име пада у други или трећи план, па се веома често и изгуби с видика. Последица таквог става је постојање бројних ауторских празнина на хоризонту српске националне библиографије и књижевне историје” [Војновић 2015: 35–47].

Сам Рајићев *Катихизис* имао је бурну предисторију, коју је професор Пузовић детаљно изложио у свом раду „Како је настао катихизис Јована Рајића” [Пузовић 1996]. Из тог разлога нећемо се детаљније бавити овом занимљивом проблематиком, него ћемо поменути да је *Катихизис* написан за потребе српског народа у Аустроугарској, како би се избегло наметање катихизиса од стране државне власти и могућност унијатских злоупотреба. Драгана Грбић исправно закључује да је искуство које је стекао у унијатским школама умногоме помогло Рајићу да препозна да је катихизам који су аустријске власти желеле да наметну православним Србима у ствари римокатолички, те да би његово прихватање водило унијаћењу [Грбић 2007: 93–94].

Рајић је *Катихизис* саставио веома брзо, за свега 17 дана. Овако брзо написан катихизис резултат је кратког рока за писање који је наметнула царска власт како би у случају да он не буде написан у задатом року она православном становништву наметнула свој катихизис. Упркос првобитним противљењима која су се јавила због подозрења на унијатску пропаганду, пошто је *Катихизис* штампан у Бечу и од стране власти дељен бесплатно, а на њему није стајало име аутора, овај *Катихизис* био је у употреби преко сто година. Сама та чињеница већ довољно сведочи о његовом значају. Поред личних, Рајићев мотиви за састављање овог *Катихизиса* били су апологетски и национални. Он је *Катихизис* саставио управо због тога да православном становништву не би био наметнут катихизис који би потенцијално садржао неправославне елементе. Да та бојазан није била без основа показује и чињеница да је Рајићев *Катихизис* који је објављен и на немачком језику, у преводу мењан и да није у свему одговарао српском предлошку. Тако је израз „православна вера”, на пример, замењен изразом „права вера”, са очигледном намером да се православно идентитет потисне у други план. И поред тога што је Рајић у свом спису *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, себи можда приписао превелике заслуге, нарочито тврдњом да тада међу Србима није било никога сем њега способног да напише катихизис, за шта је Пузовић показао да не стоји, остаје чињеница да је он у кратком времену, у преломном тренутку, урадио оно што други нису.⁴

Пишући *Катихизис*, Рајић је на уму имао да ће његово штиво читати не само православни, већ и цензори на царском двору, због чега је – можда и с намером – усвајао неке споредне елементе који се везују за римокатоличке катихизисе. Сам катихизис, заправо *Катихизис мали или Сокраћеније православноје исповједаније*, је по обиму невелик, штампан је на 64 стране.

Ако се присетимо раније наведених речи Руварца и Скерлића, јасно је да Рајићеве узор при писању *Катихизиса* треба тражити код Теофана Прокоповича. Не изненађује, дакле, што Рајићев *Катихизис* веома наликује Теофановом *Первое учение ойроком*. Познато је да је Теофан био под снажним утицајем протестантизма, па је утицај Лутеровог *Катихизиса*

⁴ Лоше стање образовања народа и свештенства у то време позната је ствар. Ипак, међу Србима је било и образованих људи, а међу свештенством надарених беседника [Нинковић 2013: 297–308].

на њега очигледан [Корзо 2017: 5–17]. Наравно, и код Теофана и код Рајића, изостављени су специфично лутерански елементи и замењени православним, с тим што је структура остала слична.

Катихизис је написан у форми питања и одговора. На пример, у Уводу може да се прочита: „Шта је катихизис? То је кратко учење о целом хришћанству, и шта ваља да верује сваки хришћанин, и од чега да се нада спасењу”. Први део носи наслов „О вери”, и он почиње питањем: „Покажи нам, шта је Символ вере? То је оно кратко Исповедање, које смо дужни да читамо сваки дан. Символ се дели на дванаест чланова, и у њему се садржи све то што треба да се верује, и ваша вера сама”. Након текста Символа вере Рајић закључује да је то „залог вери и форма хришћанства”, што је једна помало необична формулација. Даље Рајић каже да су у Символу записане „многе недостижне тајне”, и потом укратко препричава садржај Символа, односно његове Тријадолошке чланове. То препричавање заправо није објашњавање већ више скраћивање: „У првом делу се говори о првом Лицу свете Тројице, а то је Бог Отац, и о стварању света”, итд. Ово сасвим кратко излагање је увод у наредни одељак (1) који носи наслов „О једином Богу и Светој Тројици”. Овај одељак Рајић започиње питањем да ли постоји Бог и како се може знати да постоји. Одговор који даје је заснован на природној теологији. Да Бог постоји видимо из самог саздања творевине, из онога што је на небу и што је на земљи, пошто ништа није само од себе, него све произлази једно из другог, док онај који је нестворен а све је створио јесте Бог. Поред начела каузалности, Рајић се позива на *Светио њисмо* као извор вере. Занимљиво је да је Писмо овде на другом месту, након рационалног закључивања. Потом одговара на питање шта је Бог, и каже да то не може потпуно да се објасни, али да је Бог самопостојећа суштина, свагдапостојећи, тројичан и створитељ. Овде се тројичност Божија налази међу својствима, што је јасан утицај латинске теологије у којој је од почетка преовладало унитаристичко тумачење Свете Тројице.

Рајић даље пише да се Бог као јединствено биће састоји у три лица или личности (персоне). Потом закључује да хришћани верују у Тројицу у Јединици и Јединицу у Тројици, да осим тог Бога нема других богова, пошто је то „једна свесавршена суштина којој нема равна”. И овде Рајић следује латинској теолошкој традицији, пошто јединство Божије види једној суштини, божанству, сили и слави које су опште, и неразделиве а припадају свим лицима.

Затим прелази на детаљније објашњавање чланова Символа вере. Бог Отац се тако назива јер има Сина свога Јединородног, који му је једносуштан, и „друго, што је нас породило Светим Крштењем и речју своје благодати”. Божије очинство Рајић објашњава двоструко. Бог је Отац јер је Отац Сину, али је кроз крштење Отац и нама. Рајић не објашњава детаљније на који начин се кроз крштење задобија дар усиновљења. Ако се присетимо околности писања и намене *Катихизиса*, извесно је да то није нужно све што је Рајић имао да каже о овој теми.

Тумачећи „образ и подобије” Божије по коме је човек створен, Рајић каже да су то „правда и премудрост, и слободна воља” (2,13). Истицање

у први план слободне воље а не разума, је овде врло занимљиво. Потом препричава библијску повест о паду, и каже да су тиме људи сасвим изгубили образ и подобије, „пошто су изгубили све божије дарове” (2,19). Овде нам Рајић не открива шта је са слободном вољом, тј. да ли је и она изгубљена. Пошто се људи „рађају по телу, под том истом кривицом греха се зачињу и рађају, тако се тај грех назива праотачки и наследни” (2,21). И овде видимо да Рајић усваја тумачење према коме се првородни грех наслеђује. Ипак није јасно на ком основу се наслеђује – да ли као учешће у кривици или као учешће у последици, односно смртности. Одговор налазимо нешто касније (6,5): „У Адаму су сви сагрешили и свима је речено: земља си и земљу ћеш се вратити”. И овде, дакле, можемо да уочимо утицај латинске теолошке традиције која је наслеђе првородног греха видела првенствено као наслеђе кривице.

Потом Рајић излаже тумачење другог члана симбола вере, где објашњава православну христологију. Треба, каже, разумети „да те две природе нити су у том лицу сливане или смешане, нити пак раздвојене по особама, него су обе у једној његовој личности, како кажу, ипостасно сједињене. Зато је Христос један а не два, једно лице а не двоструко” (3,8). Христос је „Исплатио наш грех крвљу на крсту” (3,14). Христос нас је „избавио од вечне смрти, и омогућио нам наследство Царства небескога, уместо адове тамнице” (3,18). Можемо да приметимо да је Рајић дао предност моралном аспект христологије, док онај онтолошки занемарује. Он се држи предањског православног учења о две савршене природе у Христу, али не образлаже сотириолошки значај тог учења. Сотириолошки значај је, пак, придат моралном аспект христологије, односно искупљењу, тако да и овде можемо да уочимо утицај латинског теолошког мишљења.

Према Рајићу, Дух свети је истинити Бог. „Како се Син рађа, тако он од Оца исходи (Јн 15, 26) и зато је Оцу и Сину једносуштан, и Бог истинити” (4,3). Питање исхођења је пређено на брзину. Рајић је био свестан да катихизис не би био одобрен да се упустио у полемику око филиокве. Зато се задовољио једноставним, православним, али не и полемичким излагањем. Наравно, ту налазимо и учење о седам светих тајни (4,9). Евхаристија се, сасвим кратко, помиње у 4,13, као „Причешће или Евхаристија”, „где се под видовима хлеба и вина даје и прима само Тело и Крв Христова за опроштај грехова”. Видимо да у Рајићевом катихизису Евхаристија не заузима неко посебно место, већ је једна између осталих седам светих тајни. Сâм њен смисао је у „опраштању грехова” а не у сједињењу са Богом. Можемо да приметимо да овде недостаје идеја обожења, тако својствена православном етосу.

Када говори о есхатологији, Рајић је једноставан и јасан. Праведни ће ићи у рај а грешници у пакао. „Хоће ли их Бог некад помиловати? Никада их неће помиловати, нити ће се икад избавити из пакла” (6,16). Есхатологија је такође виђена у кључу латинске теолошке традиције, као искључиво реч о последњим стварима, односно о Страшном суду.

Други део је насловљен „О љубави”. Овај одељак се бави етиком, у њему налазимо разврстане заповести о љубави према Богу и људима, а

објашњења су дата кроз тумачење Декалога. Ту је и разврставање грехова, пре свега смртних (2,3).

Трећи део је „О нади”. Ту се говори о молитви уопште, љубави према непријатељима, а ту је тумачење Молитве Господње и Блаженстава.

Катихизис се завршава упутством о потреби послушности старијима и посебно властима. „Како ваља ту високу власт поштовати? Једни крајњим страхопоштовањем, које се састоји у једној праведној поданичкој верности ... која је нашем роду природна и похвална. ... Наша вера нас томе учи”. Очигледно је овај последњи део превасходно намењен властима, које су требале да одобре *Катихизис*. „Праведна поданичка верност” свакако јесте хришћанска врлина, али је њено нарочито истицање имало за циљ да *Катихизис* учини прихватљивим аустроугарским властима.

Сам по себи, Рајићев *Катихизис* не доноси ништа ново на пољу теологије. Јак утицај латинске теолошке традиције лако се уочава како у самом распореду грађе, тако и у начину обраде тема. Ипак, овакво дело је немогуће вредновати само на основу њега самога. Контекст писања овог рада и његова сврха и намена су кључни за његово исправно вредновање. Написан за кратко време, ради преке потребе, Рајићев *Катихизис* је испунио своју мисију очувања православног идентитета српског народа у средини која није била наклоњена православној традицији и која је православне видела пре свега као шизматике. С друге стране, садржај *Катихизиса* нам показује да је српско богословље овог времена и на овим просторима било под снажним утицајима латинске теолошке традиције. Посебност православног богословља се сводила углавном на специфичне разлике попут филиокве и примата папе, док је према осталим питањима преовладало прихватање западних теолошких традиција. Ипак, и поред различитих богословских недостатака, који се Рајићевом *Катихизису* могу приписати гледано из перспективе православне акривије, његово дело остаје трајни споменик херојске идентитетске борбе православног српског народа у изузетно тешким и неповољним историјским околностима. Да није било архимандрита Јована Рајића и њему сличних, веома је могуће да би верска слика и стање на овим просторима изгледали значајно другачије. Крајњим напорима, тадашње генерације су оставиле одшкринута врата православном етосу, која су након ослобођења могла да се широм отворе. Због тога дела ових нараштаја, међу којима је и *Катихизис* Јована Рајића, заслужују сећање са пијететом, а његова стварна вредност и значај проистиче из времена и контекста у којем је настао.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Војновић, Жарко (2015). Чије је дело Свештена Историја у преводу Јована Рајића? *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 81: 35–47.
- Грбић, Драгана (2007). Јован Рајић. Књижевноисторијски портрет. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, 3: 91–153.
- Грицкат, Ирен (1972). Један немачко-славеносрпски речник – препис Јована Рајића из 1741. године. *Јужнословенски филолог*, XXIX(1–2): 153–194.

- Егерић, Мирослав (2004). *Срећна рука, огледи о српским ђесницима и кријичарима*. Нови Сад: Матица српска.
- Жеравчић, Момчило (1976). Архимандрит Иларион Руварац и његов значај на проучавању политичке и културне историје Срба. *Теолошки ђогледи*, IX(3): 179–207.
- Јакшић, Душан (1901). Архимандрит Јован Рајић. *Зора, лисј за забаву, ђоуку и књижевност* (Мостар), VI/XI–XII: 373–376.
- Младеновић, Александар (1964). *О народном језику Јована Рајића*. Нови Сад: Матица српска.
- Нинковић, Ненад (2013). Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. г. као пример беседе код Срба. У: *Антика и савремени свет, научници, истраживачи и ђумачи*, зборник радова (ур. Ксенија Марицки Гађански). Београд: Друштво за античке студије Србије, 297–308.
- Нинковић, Ненад (2015). *Политичка и културна делајност миђројолића Павла Ненадовића*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет (докторска дисертација).
- Поповић, Владан (1968). Црква и српска интелигенција. *Теолошки ђогледи*, 4–5: 257–298.
- Прокоповић, Теофан (1721). *Первое учение отроком. Внемже буквы и слоги. Также: краткое толкование законного десятилетия, молитвы господни, символ веры, и девяти блаженств*, СПб.
- Пузовић, Предраг (1996). Како је настао катихизис Јована Рајића. *Теолошки ђогледи*, 1–4: 67–74.
- Ристовић, Ненад (2017). Доситејев пут и путоказ. *Беођословље*, 1: 135–150.
- Руварац, Димитрије (1901). *Архимандрит Јован Рајић 1726–1801*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Симеуновић, Драган (2015). Политичка мисао архимандрита Јована Рајића. *Култура ђолиса*, 28: 95–110.
- Скерлић, Јован (1921). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Издавачка књићарница Геце Кона.
- Точанац Радовић, Исидора (2017). Терезијанска црквена реформа и Срби. У: Петар В. Крстић (уредник), *Држава и ђолићке уђрављања (18–20. век)*. Београд: Историјски институт, 9–36.
- Џамбазовски, Климент (1982). *Културно-ђолићке везе Буђара с Кнежевином Србијом од ђочейка XIX века до Парискођ мира 1856. године*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Samardžić, Nikola (2014). Traganje za nacionalnim identitetom u istoriografiji i kulturi srpskog baroka i prosvetiteljstva. U: Drago Roksandić (urednik), *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: Interkulturni aspekti prosvetene modernizacije*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 25–35.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Дигитална БМС. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/315>. Приступљено: 1. 2. 2020.
- Корзо, Маргарита (2017). О протестантских влияњих действительных и мнимых: православные катехизисы от Стефана Зизания до Теофана Прокоповича, *E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*, 5–17. Доступно на: <https://vivliofika.library.duke.edu/article/view/16039/7090>. Приступљено: 1. 2. 2020.

THE THEOLOGY OF JOVAN RAJIC'S *CATECHISM*
IN SOCIAL AND HISTORICAL CONTEXT

by

ALEKSANDAR ĐAKOVAC

Belgrade Univeristy, Orthodox Theological Faculty
Mije Kovačevića 11B, Belgrade, Serbia
adjakovac@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: Although Archimandrite Jovan Rajić's Catechism is not an original contribution to Serbian theology, the historical context of its origin makes it extremely significant. The theological analysis of the Catechism must therefore take into account the specific circumstances of its origin. Rajić's Catechism is significantly influenced by Latin theological heritage, which can be seen both in the layout of the material and in its content. However, at a given historical moment, by writing and publishing his Catechism, Rajić managed to prevent another one in a series of attempts to unite the Orthodox Serb population in the Austro-Hungarian monarchy. The effects of Latin theological heritage on Rajić's work are significant, and these influences will continue in later times, so it is important that they are clarified and recognized. These impacts are manifested in many ways. The first one is reflected in the layout of the material, the second in its processing, and the third in the absence of specifically Orthodox viewpoints. Nevertheless, the final judgment on the Catechism must be made on the basis of the historical context of its origin.

KEYWORDS: Jovan Rajić, Catechism, Uniate, Theology, Ortodox

UDC 391.8(091)
UDC 1 Nietzsche F.
UDC 1 Krastev I.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2073025P>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

НЕПОВЕРЉИВОСТ ТРУБАДУРСКЕ МАСКЕ

ДРАГАН ПРОЛЕ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за филозофију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
proledragan@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Трубадурска маска означава фигуру коју Ниче активира да би се сучелио са властитим временом. Трансформативни капацитети њене несавремености испитивани су из перспективе савремене политичке кризе демократије, коју је бугарски политиколог Иван Крастев препознао као израз све веће кризе поверења у демократски поредак. За разлику од тезе Крастева, овај рад показује да процес апсолутизација поверења одликује путања од религијске вере до антидемократског, ропског потчињавања. Максимализовано поверење води ка тоталитарном поданику, који је неизбежно нем, лишен језика и моћи говора, толико различит од Аристотеловог политичког бића обдареног логосом. Услов демократског субјекта је језички компетентан говорник чије полазиште није у поверењу, него у неповерењу. Утолико корен савременог неповерења није антидемократски, како је тврдио Иван Крастев, него је изразито демократски оријентисан и представља директну последицу отпора тоталитарном култу вође.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: трубадур, поверење, маска, Ниче, Крастев

ПОВЕЗАНОСТ ОБЈАВЕ И НИХИЛИЗМА?

Постоји ли заиста блиска повезаност између историје хришћанског Откровења и историје ниҳилизма? [Vatimo 1996: 32]. Можемо ли је објаснити уз помоћ херменеутичког осветљавања процеса, на чијем почетку стоје највиши замисливи изрази вере, а на крају колапс човековог поверења у трансцендентне вредности? Етимолошки, поверење и вера су веома сличне речи. Српски језик верно преноси корен латинског глагола *credere*, а он у себи окупља читаво мноштво значења. Вера, кредит, кредибилност,

поверење, свима њима је у корену симболично измештање, „стављање” свога срца на неко друго место. Појам поверења сугерише својеврсни излазак, напуштање себе и предавање некоме или нечему другом. Имати поверења у некога, веровати у некога или некоме, означавају се као „слепи”, односно празни и бесмислени гестови онда, када неумољиво и неизбежно делују против онога ко верује или негује поверење. Једноставно речено, слепо поверење фатално је по повереника. При томе ваља се подсетити, да у стварима срца најчешће не функционише чиста калкулација. Не ради се о томе да узмемо барем онолико, колико смо дали. Слепило овде означава потпуни промашај, емотивно улагање тамо, где је унапред био неизбежан неуспех. Бивају подржани и оправдани тек она вера и оно поверење, којима су заједнички потпомагање и подршка субјекту у његовој одлуци да верује и да укаже поверење. Библијски Јов класичан је пример вере у смислу одлуке која опстаје чак и онда када се свет око верујућег распадне у најситније делове. Духовни прародитељ свих верника, Јов црпи сву своју снагу искључиво из вере која није посустала ни у личном поразу, нити у суочавању са урушавањем властитог света. Можемо ли због тога рећи да је његова вера била „слепа”? Нипошто!

Нема сумње да би било банално тумачити историју цивилизације у светлу једносмерног урушавања вере и поверења. Ипак, савремени кредитни институти развијенији су него икад, а кредитни рејтинг глобалног поверења тешко да је икада био толико низак. Упркос томе, поверење је окарактерисано као основна чињеница друштвености. Друштвености нема и не може је ни бити, уколико своје срце резервишемо само за себе. Неопходно је да срце негде „ставимо”, односно да развијемо какав-такав степен поверења, а различите етапе на личном животном, или на колективно цивилизацијском путу одлучују о томе, да ли се оно што је срце привукло налази у најближем или у најудаљенијем.

Своју склоност да се нашали, али на научан начин, Никлас Луман (Niklas Luhmann) доказао је и онда, када је недостатак поверења упоредио са немогућношћу да ујутро устанемо из кревета. Ванредну јутарњу мрзовољу која нас закива у постељину он је поистоветио са изостанком мотивације, са нерасположењем које је одустало од делања, јер више ништа афирмативно не очекује у спољашњем свету. Луманова дијагноза звучи познато. Сличне поруке су нам одавно слали и цртани филмови из мајсторске радионице Волта Дизнија. Још увек се сећамо Душка Дугоушка, када после силних перипетија, најневероватнијих невоља и крајње озбиљних телесних повреда у очајању изјави да се понекад заиста не исплати устајати из кревета. Разлика између Лумановог и Дизнијевог неповерења је у томе што је оно код мага цртаног филма *post festum*, израз личног разочарања након катастрофалног исхода који није било могуће унапред предвидети, док је код социолога оно својеврсна искуствена константа, свима позната егзистенцијална ситуација. Речју, неповерење је почетком 20. века било ствар неочекиваног и нежељеног исхода, баксузног склопа околности, док га на његовом крају није требало посебно представљати, додатна разјашњења напросто нису више неопходна – оно је свима одлично познато. Као да је искуство

савремености уједно и стабилизовање неповерења, искуство све интензивнијег интенционалног раскорака између свести појединца о самом себи и његове свести о свету. При томе, разуме се, испашта интенционални предмет, свест о свету. Савремену субјективност одликује принципијелна неравнотежа, јер је уверење о бесконачном праву индивидуалног далеко надмашило процену ваљаности колективног, заједнице, „спољњег света”.

ВЕРУЈЕМО У НЕПОВЕРЕЊЕ

Савремени бугарски мислилац Иван Крастев (Иван Ђотов Крџтев) тумачи актуелну политичку сцену на темељу парадоксалне тезе да данас неповерење заправо игра ону улогу, која је некада припадала поверењу. Уместо да гајимо поверење у своје демократске институције, ми савремени радије верујемо у неповерење. Копче које су некада појединца снажно везивале са светом покидане су, а све је мање извесно да ће оне бити поново стабилизоване. Какве су последице поверења у неповерење? Према мишљењу Крастева, оно специфично и другачије савремених криза у односу на искуства која познајемо из историје може бити протумачено из перспективе кризе поверења [Krastev 2013: 58]. Одмах треба рећи да Крастев, свесно или не, превииа тзв. мајсторе сумње (Маркс, Ниче, Фројд). Не жели да види да масовно неповерење није свеж феномен, оно просто није *up to date*. Ничеов „прави свет” за Крастева није постао бајка, него демократски свет, демократски поредак је оно неупитно добро, док све оно што га ремети и угрожава заслужује епитет зла.

Насупрот Крастеву, сматрамо да савремено неповерење пре именује дугорочно интерсубјективно стање ствари, које је већ имало многоврсне појаве и артикулисало се на различите начине. Након што је дијагностификовано пре скоро две стотине година оно се с повременим варијацијама, успонима и падовима, и даље стабилно одржава. Премиса Ивана Крастева је ипак неоспорна. Демократски поредак и његове елементарне претпоставке драматично ремети свест да у реалном животу мало тога можемо да учинимо, да смо као појединци немоћни. Данас као да је свеприсутно уверење које је према своме садржају екстремно недемократско. Наиме, свест о личној немоћи тешко иде руку под руку са ставом да појединца ваља третирати као слободног грађанина. Слобода не трпи немоћ, она је могућа само тамо где су хоризонти барем донекле отворени и где постоји макар минимална шанса да се нешто учини.

Опстанак и будућност демократског поретка отуда се могу довести у везу са успостављањем и ревитализацијом поверења. Међутим, да бисмо поново стекли изгубљено поверење најпре морамо да положимо рачуна о томе, одакле уопште масовно неповерење. Уверени смо да на то питање филозофија може да пружи далеко уверљивије одговоре од политикологије. Мислимо да би испитивање савремене трансформације субјективности понудило далеко занимљивије резултате од увида у разлику између конфигурације неповерења које је ступило на сцену након неуспешних револуција 1848/49. и оног које је на снази током првих деценија 21. века.

КРИЗА ПОВЕРЕЊА ЈЕ КРИЗА КУЛТА ЛИЧНОСТИ

Наше водеће питање утолико је усмерено на препознавање филозофског преокрета током којег је афирмативна животна улога поверења драматично доведена у питање. То је имало за последицу необично, по традиционалну друштвеност погубно, афирмисање неповерења. Тиме доспевамо у близину тачке додира између политичке теорије и метафизике субјективности. Постоји ли веза између неповерења у политичке лидере и радикалних израза сумње у сазнајну супериорност апсолутног картезијанског *cogito*? Црвена нит која ће повезати излагања која следе потиче из претпоставке да криза демократије нужно има додирних тачака са кризом субјективности, а тиме и са губљењем поверења у аподиктична сазнања сопства, која се континуирано доводе у питање више од 170 година, најпре са Фојербахом, Марксом и Штирнером, па затим и с руским пророчима ниҳилизма Надеждином, Тургеневим и Чернишевским. Повезаност између вере у хришћанску објаву и поверења у модерни секуларни политички поредак биће испитана почевши од претпоставке да ниҳилизам није сводив на смрт Бога, а заједно с њим и на нестанак осталих трансцендентних вредности. Свест о ниҳилизму рађа се заједно са освешћењем конститутивне кризе иманенције, тј. политичког поретка, закона, институција културе. Насупрот Ничеовој, неколико пута варираној тези, сматрамо да криза иманенције није тек последица освешћене кризе трансценденције. Неће бити да је најпре прави свет постао бајка. Необично је тешко данас поверовати да је бајковитост фикције о истинском бићу напослетку довела до „ликвидације” идеје о оностраности као света сенки и привида.

Напротив, за разлику од стандарда класичне хијерархије, према којима се нестабилност онтолошки вишег неминовно мора одразити на онтолошки ниже, Ничеови текстови отварају простор и за сасвим другачије тумачење. Издвајамо појам поверења, због тога што је у њему могуће пронаћи и основ врхунске религиозности, али се истовремено може стећи и ослонац за потпуни опозив верујуће егзистенције. Наиме, модерно преобликовање поверења најпре је унутар иманенције увело нове принципе, чија су примена и уважавање дугорочно морали да изазову кризу трансценденције.

Када оставимо по страни културно-историјску херменеутику античких родоначелника аскетизма, Ничеова дијагноза модерног нереда према правилу започиње с Лутером. Овај реформатор римске цркве религију је легитимисао антрополошком нужношћу апсолутизованог поверења. Бог је ту због тога што човек не може да функционише у фрагилним емпијским оквирама, за које је карактеристично да поверење у сваком тренутку може бити изневерено. Људски живот је живот у суревњивости и у неповерењу, што значи да се истинска људскост може уобличити тек посредством односа на божанским, апсолутним бићем, достојним безусловног поверења. Свакидашњи људски живот није подложен сламању и кризама услед наглих падова варљивог поверења, када своју снагу и постојаност стиче захваљујући религијском регистру тоталног поверења.

Ипак, Ничеова аргументација досеже врхунац тврдњом да апсолутизовано поверење нема свој врхунац у религијском култу. Његова коначна сврха везана је за пророчки најављени култ личности. Историјски је неоспорно да је Лутер спровео у дело реформу институционализоване цркве у смислу одлучне и опсежне рестрикције култних радњи. Ниче је у томе уочио намеру да се остави простор за култну приврженост и сакрално обожавање вође. Као да савремени вођа у себи истовремено интегрише и идеје Бога и цркве и вере. Култ Немца је култ потчињавања и послушности, идеалан мизансцен за будућу појаву једног Адолфа Хитлера. Ничеова луцидна интуиција увиђа неочекивану сродност између наводне протестантске еманципације верника и екстремно антидемократске тенденције савременог послушништва: „давно пре Канта и његовог категоричког императива Лутер је рекао да би морало да постоји једно биће којем би човек безусловно могао да верује – то је био његов доказ Бога. Он је желео, грубље и још више народњачки од Канта, да се не потчињава безусловно појму, него личности. Напокон, и Кант је свој заобилазни пут преко морала такође започео да би доспео до послушности према личности, управо то је култ Немца, пошто му је веома мало преостало од култа у религији [...] Безусловно поверење чини да занемимо [...]” [Nietzsche 1980a: 188]. Порука је недвосмислено јасна: апсолутизација поверења има путању од религијске вере до антидемократског, ропског потчињавања. Максимализовано поверење води ка тоталитарном поданику, који је нужно нем, лишен језика и моћи говора, толико различит од Аристотеловог политичког бића обдареног логосом. Услов демократског субјекта је језички компетентан говорник чије полазиште није у поверењу, него у неповерењу.

ФИЛОЗОФ ЈЕ КОЧНИЧАР ВРЕМЕНА

На основу овог увида постаће нам јасно, због чега је развијен инстинкт неповерења за Ничеа важио као драгоцен доказ виталности. Критика безусловног поверења несумњиво спада у једну од најснажнијих, али, такође у литератури, најмање примећених Ничеових антиципација. Ако је негде заиста остварен као филозоф будућности, Ниче је то био као пророк авангарди и заговорник неопходних идејних и вредносних реформи које ће бити у прилици да изађу на крај са деструктивним капацитетима савремености. Да ли смо данас сви од реда добри Ничеови ученици, па уместо поверљивог односа према ономе што нас окружује и очекује, своју животност радије потврђујемо изразима неповерења? Разуме се, мало коме је занимљива и симпатична она заједљива цангризавост, која се увек и на сваком месту осећа ускраћеном и угроженом, те стога не верује никоме и ничему. Ниче никада не би стао на страну неповерења својственог зловољној старости, нити би је фаворизовао у односу на екстремну поверљивост младости.

Нешто друго је Ничеу било провокативно, због чега ће касније с правом бити назван мајстором сумње. Данас добро знамо размере патолошког поверења у вође екстремно злочиначких биографија. Посебно је

провокативна парадоксална правилност. Што је већа размера злочина била у питању, толико више поверења је уживао дотични вођа. Насупрот свакидашњем мњењу, чини се да је Ниче међу првима био уверен да није поверење основа људске виталности, нити је афирмативан став према ономе чему идемо у сусрет доказ нашег здравог односа према свету око нас. Напротив, инстинкт неповерења њему је важио као израз животне снаге, а не слабости. Мајстор сумње доноси нешто ново, а овај преокрет односа према поверењу представља једно од маркантних обележја савременог духа.

Услов могућности савремене виталности у пракси не испољава се као поверљиви однос према стварима, појавама и људима, него као опозив наивности. Уместо да верује свему што затекне, савремено неповерење ће радије устукнути, уверено да маскираност није експес, него редовно стање ствари. Филозоф је, између осталог, према Ничеовом мишљењу и мајстор неутрализације. Његова властита изражајност, моћ и виталност обратно су сразмерне моћима које садашњост има над њим. Речју, филозофија бива најбоља тамо где је филозофу пошло за руком да у потпуности умакне обликовним капацитетима властитог времена. Тек мимо света, филозоф може да говори о свету. Филозоф је кочничар на точку времена, каже Ниче. У савременом духу екстремног убрзавања он доноси откриће спорости, другачијег темпа и ритма. Ничеова имплицитна феноменологија почива на претпоставкама које су необично блиске Хусерлу. Прва међу њима сведочи о неутрализацији, о модификацији захваљујући којој депотенцирамо своје уобичајене релације према непосредној околини: „Ми филозофи треба понајпре да будемо поштеђени једне ствари: свега што је 'данашње'” [Ниће 1983: 110].

МАСКИРАНИ ПОЈЕДИНЦИ, МАСКИРАНЕ ЕПОХЕ

Култура неповерења коју негује дух савремености почива на претпоставци да времена и људи нису онакви какви се приказују. Разумети свет уједно значи и скинути вео, препознати маску, дешифровати лажни идентитет. У појму денунцијације, чије порекло је несумњиво упућује на полицијски, прецизније речено на шпијунски појмовни арсенал, садржи се сугестија да је фундамент филозофирања непосредно повезан са извесним облицима међуљудског опхођења. На основу увида у карактер међуљудских односа, денунцијација је у прилици да прихвати и успешно одговори на задатак препознавања потпуно погрешних представа о читавим епохама. Отуда утисак да код Ничеа денунцијација функционише и на појединачном и на епохалном плану.

Ипак, чини се да историја личних односа у Ничеовом случају показује да денунцијатор не остаје имун на денунцирано. Штавише, скидање маски и обелодањивање правих лица били су праћени болним преокретима, у којима су се некадашњи учитељи испоставили као обични прева-ранти. Лекција је по њега била крајње непријатна и несвакидашње горка: дојучерашњи животни узорци постали су синоним за перверзне заводни-ке. Док су се, с једне стране, Ничеова тумачења појединих историјских

епоха уобличила поприлично рано и нису претрпела драматичне промене, дотле су с друге стране, примери Шопенхауера и Вагнера пластично показали како лична фасцинација наводно највишим ствараоцима времена може да прерасте у бескрајно разочарање. Јучерашњи непревазиђени геније може да се преобрати у опсенара. У обећавајућем пророку нове уметности и самоувереном веснику новог времена могуће је разазнати врхунског шарлатана који мрачна расположења властитог постојања јавно и масовно по изузетно високој цени продаје као највише, вечне истине. Вагнерова уметност састоји се у симулацији у којој се публика најпре опије, онда се постави пред величанствене, спектакуларне кулисе, па јој се касније накнадно сугерише да је заправо опијена музиком. Личне симпатије умеле су да се преокрену у своју супротност, дубоки афинитети бивали су трансформисани у снажну, непомирљиву одбојност.

Доиста, за разлику од става према појединцима, Ничеове дијагнозе сложених историјских формација биле су значајно стабилније, и током његовог списатељског рада нису се суштински мењале. Како је могуће преварити се у процени појединца, а бити у праву у процени конфигурације читавог једног света? Одговор на ово питање за Ничеа био би једноставан. Појединца можемо да означимо као мост постојања, а не колектив. Будући да након старих Грка више нема идентитета мишљења, делања и живљења, постало је могуће да саопштени ставови више немају никакве везе са животом који се у њих пресвлади и маскира. У свету у којем јединство воље бива конституисано искључиво посредством речи, а не чина, постало је могуће да сазнање оправдава само себе и да више није у обавези да се легитимише посредством живота. У таквом свету би, разуме се, било неупоредиво лакше лажно се представљати. Можда је пресудни разлог савременог неповерења управо освешћење да се, више него икада раније, људи успешно маскирају? Функционална маска нам омогућава да се јавно представљамо онакви какви заправо нисмо, па да на основу фиктивне представе коју други стекну о нама без много муке заузмемо друштвене позиције које нам према личним квалитетима никада не би припале? Да ли се иза негативне селекције заправо крије један невидљиви глобални маскенбал?

ШПИЈУНАЖА ВОЉЕ ЗА ЗНАЊЕМ

Ничеу је пошло за руком да покаже да се целокупна европска цивилизација лажно представља. Ако Маркс може да важи као ненадмашног денунцијатор економске реалности, односно нељудских лица која она системски износи на светло дана, онда би и Ниче могао да важи као денунцијатор животне феноменологије, односно културних облика које она производи. Разуме се, маску обично носи појединац, али нас Ниче поучава да може да је носи и читав један свет. Култура знања и истине, морала и рационалности само су вешто сковане речи за стратегије камуфлирања слабог, преплашеног живота, којем је изнад свега стало до властите сигурности. Планетарна доминација аскетских идеала према Ничеу нипошто није прихватљива као једно од неоспорних сведочанстава о супериорности

Хомо сапиенса. Она такође није нити доказ човекове херојске природе, нити је документ чудесне победе умне воље над погубним страстима. Успела аскеза, напротив, представља тек тужно знамење о успешно вођеном рату против људске виталности: „Демаскирање којем Ниче тежи у суштини је једна врста свођења на апсурд декадентне цивилизације и њених начина расуђивања” [Vatimo 2011: 76].

Када је реч о основним карактеристикама људскости коју ваља денунцирати, она се састоји у двоструком идентитету, у свесној хипокризији, у игри претварања и скривања властитих намера, односно истине о самом себи. У тренутку у којем се млади Ниче пожалио да је целокупно модерно филозофирање политичко и полицијско [Ниче 2001: 51], он није могао ни да помисли да ће „полицијска” терминологија и логика постати добродошле и код многих мислилаца који нису репрезенти владе, цркве или академије него су, напротив, савремени „слободни духови”. Илустрације ради, навешћемо Делезов појам филозофског медија из његовог опера магна: „филозофска књига једним делом мора да буде нека врста полицијског романа, врло особеног полицијског романа, а другим нека врста научне фантастике опера магна” [Delez 2009: 9]. Штавише, нису ли први наговештаји „особеног полицијског романа” најпре присутни у Ничеовим текстовима, захваљујући којима ће он постати један од најуспешнијих денунцијатора европске цивилизације. Напокон, није ли и након Несавремених разматрања присутан континуитет „шпијунске” активности, чији врхунац представља оптика позног Ничеа, која је успешно денунцирала сваку артикулацију воље за знањем као један специфичан облик воље за моћи?

Значи ли то онда да је могуће установити истоветност филозофије и шпијунаже, односно висок степен сродности између филозофског и шпијунског знања? Пре него што исхитрено подлегнемо тој сугестији и одговоримо потврдно на ово питање, неопходно је да осветлимо и разлике међу њима. Шпијунски појам знања почива на императиву скривања и тајности. У складу с таквим императивом, ономе сазнатом не сме се допустити да са своје стране открије да је сазнато. Шпијунском сазнању најчешће се не жури, оно чека погодан сплет околности и праву прилику да би било искоришћено на најефикаснији могући начин. Сврха шпијунске денунцијације веома је једноставна. За резултат она треба да донесе највећу оствариву добит сазнаваоцу уз истовремено наношење највеће могуће штете сазнатима (шпијуниране стране). Томе насупрот, филозофски појам знања живи од императива раскривања и јавности. Филозоф који сазна настоји да обелодани сазнато у најкраћем могућем року. Време је можда пријатељ шпијунаже, али не иде на руку новим филозофским сазнањима. Због тога објављивање, чињење јавним, публикавање — означавају трансфер из индивидуалног у колективно. Управо помоћу њих лично постигнуће постаје свима доступно и приступачно, али и једном за свагда везано како за годину објављивања, тако и за свог „аутора”.

То што енглеска реч *intelligence* уједно означава и мудрост и тајну службу, још увек нипошто не говори да је „скривање субјекта заједнички

именитељ шпијунаже и нововековне филозофије” [Sloterdijk 1983: 616]. Не мислимо да савременост, а још мање модерност, пресудно одликује скривање субјекта. Напротив, чини се да је на снази управо супротно. Субјект се у модерној епохи увек изнова истражује и открива, мења своје облике, напушта установљене релације. Пратиља модерног субјекта утолико је везана за појам негативности. Изнад свега му је стало да се изражава, да се показује и демонстрира. Нови медији су у томе нарочито помогли – појам постојања данас је сразмеран степену медијске присутности и видљивости у глобалном екрану. Због тога, чини се да би Слотердајкова теза о филозофу као скривеном, шпијунском субјекту веома тешко прошла испит верификације у савременом свету.

За разлику од скривености шпијунског субјекта, поента Ничеовог радосног наука изричито је нескривена. Радосни наука је ту да би прирастао срцу, а не да би био ствар рефлексije, учења, присвајања. Ничеово дело се просто не уклапа у супротност шпијунског и службеног, академског знања. Радост не спада у уобичајене последице шпијунирања или академског истраживања. Ничеово оспоравање сазнајних капацитета појмовног језика иде руку под руку са оспоравањем умности као највише човекове особености, али и са одбацивањем идеје да стварност има умне карактеристике. Речју, Ниче спада у тешко прегледан низ мислилаца друге половине 19. века за које је саморазумљиво да филозофирати у савремености значи радити на некој од варијација супротности у односу на идеалистичко поверење у умност и у стварност. Отуда водећа лозинка новог неповерења гласи: нити је стварност умна, нити је ум „стваран”. На питање какав је онда ум, један од зачуђујућих одговора нуди нам Ничеов несвакидашњи помен радости.

Парадоксално, један од највећих критичара оптимизма уводи радост као пресудно обележје науковања и учења. Отуда је неопходно разумети како то оспоравање оптимизма и промоција радосног „знања” код Ничеа могу да иду руку под руку. Ако је радост трубадура некада потицала из измењеног односа према жени, свету и љубави, онда се и Ничеов судар са временом ослонио на трубадурски искорак, захтевајући другачији однос према знању, Богу и телу. Будући да је једна од првих идеолошких претпоставки модерног света заснована на идеји да рационалношћу вођењем модерни субјект временом нужно изграђује и бољи свет, превредновати модерност за Ничеа је изнад свега значило угрозити примат умности, рационалности, апсолутног знања. Поверење отуда најпре ваља одказати рационално постигнутом напретку, моралној легитимацији руководеће умности, класичном идентитету истинитог, доброг и лепог. У овом конкретном случају превредновање се служи романтичарским ослањањем на достојанство непознатог, али и изразима неповерења према Шопенхауеровој визији нирване као највишег стања до којег се доспева потпуним одбацивањем воље. Уместо врхунског људског стања, код Ничеа је нирвана радије израз специфичне воље за неповерењем, за непрекидним постављањем изнова испостављених, искошених питања: „Нирвана – немо, укочено, глуво самопредавање, самозаборављање, самогашење, помоћу

таквих дугих опасних вежби стиче се господарење над собом као над другим човеком, пре свега вољом да се пита једним знаком питања више, да се пита дубље, строже, чвршће, пакосније, мирније, него што се до тада питало. Реч је о поверењу у живот, сам живот постаје проблем” [Nietzsche 1980: 350].

НЕДОНОШЧАД НЕДОКАЗАНЕ БУДУЋНОСТИ

Удар на идеологију прогреса уједно је и сучељавање са потпорним стубовима модерне стварности. Раскид са умом и апсолутом истовремено је и раскид са људским животом којим руководе морал и представе о „бољем сутра”. У том хоризонту постаје јасно да поверење у постојеће принципијелно не долази у обзир. Уместо њега, Ниче нас позива да радије негујемо поверење у оно цивилизацијски потиснуто, практично у историји поражену страну, да бисмо били у прилици да афирмишемо продуктивне могућности живљења и делања: „У превредновању свих вредности, у растерећивању од свих моралних вредности, у потврдном говорењу о и имању поверења у све оно што је досад било забрањено, презрено, проклето” [Nietzsche 1980: 330].

Политички субјект за Ничеа је субјект који говори другачије, доноси разлику, свесно се дистанцирајући нуди алтернативу у односу на владајући политички говор. Политички субјект нуди нешто сасвим изненађујуће и скандалозно за актуелне видове коректности, он неминовно делује сумануто из перспективе установљених правила поретка. Пророк забрањеног, презреног и проклетог упућује нас да разгрнемо талог историје са свих оних заборављених жртви инквизиција, верских ратова, религијског фанатизма, бездушних законских процедура и немилосрдног идеолошког терора. Због тога су Дионис, трубадур и ренесансни човек Ничеове омиљене фигуре обнављања и опоравка угрожене европске културе и уметности. Презрени и одбачени, осуђени и проклет, они нам доносе другачије могућности, а за монументалног историчара они представљају драгоцену сведочанство људскости која мора поново бити могућа. Ако је трубадурска апстиненција од чулног додира некада обећавала „демонстрацију људске снаге и могућности” [Lansing 1998: 1], Ничеова апстиненција од политичког поретка властитог времена, од његових идеала и вредности, већ је сама по себи својеврсна демонстрација алтернативне људскости. За разлику од актуелне, та људскост се не узда у напредак и бољитак, она нема поверење у боље сутра и у напредак, већ радије рачуна са „привидом, променом, противречношћу, борбом” [Nietzsche 1980c: 160]. Неповећење према Ничеовом сценарију не завршава ни у политичкој апатији, нити у резигнираном напуштању поља демократске борбе. Напротив, жаока питања које поставља политички субјект веома личи на оно што Жак Рансијер зове дисенс, на поље политичке расправе које не одликују трули компромиси и пука механички спроведена воља парламентарне већине, него превасходно противречност и борба.

Када средњовековни трубадур постане слободан дух, наслеђе прошлости спаја се са оним што још није, постаје једно са кључним терапеутом будућности. Преплитање културних сведочанстава и фикције у Ничеовом делу представљају оно што делује у највећој мери обећавајуће. Покушај тумачења ових давних провансалских песника и композитора утолико је уједно и слика неодређене будућности чије контуре се још увек не дају разазнати. Када спаја некадашње и будуће, најстарије и оно што тек следи, Ниче се налази на границама језика, а његов исказ посебно постаје близак поетском, а тиме и утолико удаљенији од филозофског. Тако и разјашњење овог неупоредивог феномена трубадурске прошлости у трену постаје самоекспликација. Радосни наук трубадура постаје Ничеова визија самог себе у свету који се тек најављује. Необична реч прошлог света трансформише се у својеврсну лозинку, уз чију помоћ се најављује специфичност будућег: „Ми нови, безимени, тешко разумљиви, ми недоношчад будућности која још није доказана” [Nietzsche 1980b: 337].

Јасно је једно: субјективност трубадурског знања једнако је мало фиксирана као и субјективност слободног духа. Подробније упознавање својих читалаца са овим феноменом Ниче није сматрао својом обавезом, свет трубадура је и у његовој филозофији остављен у форми непознанице и загонетке коју би ваљало одгонетнути. Сличан случај је и са појмом ресантимана, који је до краја остао недефинисан упркос својој важности, јер Ниче „није нашао за сходно да разјасни своју ре-апропријацију ове речи, специфичан карактер њене употребе и значења” [Vlaisavljević 2017: 14].

Радост Ничеовог наука можда се састоји и у томе, што историјска предања код њега начелно не сежу даље од асоцијације. Како тумачити ову несвакидашњу суздржаност ако не одбијањем да нас наслеђе фиксира и одреди? Основ Ничеовог неповерења крије се у непристајању на природну узрочност прошлости, на њене обликовне моћи да неумољиво делује формативно на садашњи тренутак. Недоношчад недоказане будућности пре свих су Дионис и трубадур, два обећања више заједнице чији се смисао потврђује тек онда, када се успешно „супротставља лошем и обичном поретку” [Ниће 1998: 71]. Криза демократије из те перспективе није криза неповерења, већ криза неподношљиве баналности.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ниче, Фридрих (2001). *О користи и штети историје за животи*. Нови Сад: Светови, Нови Сад (прев. М. Табаковић).
- Delez, Žil (2009). *Razlika i ponavljanje*. Beograd: Fedon (prev. I. Milenković).
- Krastev, Ivan (2013). *S verom u nepoverenje*: Може ли демократија да опстане када не верујемо својим лидерима. Beograd: Clio (prev. J. Kosovac), 58.
- Lansing, Carol (1998). *Power and purity: Cathar heresy in Medieval Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Ниће, Фридрих (1983). *Genealogija morala: polemički spis*. Beograd: Grafos (prev. B. Zec).
- Ниће, Фридрих (1998). *Dioniski pogled na svet. Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

- Nietzsche, Friedrich (1980). *Die fröhliche Wissenschaft*. Kritische Studienausgabe, Band 3, DTV/De Gruyter, München/Berlin 1980, Hg. G. Colli/M. Montinari.
- Nietzsche, Friedrich (1980a). *Morgenröthe*. Kritische Studienausgabe: Band 3, München–Berlin: DTV/De Gruyter, Hg. G. Colli/M. Montinari.
- Nietzsche, Friedrich (1980b). *Ecce homo*, Kritische Studienausgabe, Band 6, München–Berlin: DTV/De Gruyter, Hg. G. Colli/M. Montinari.
- Nietzsche, Friedrich (1980c). *Nachgelassene Fragmente Herbst 1887*, Kritische Studienausgabe, Band 12, München–Berlin: DTV/De Gruyter, Hg. G. Colli/M. Montinari 9[160].
- Sloterdijk, Peter (1983). *Kritik der zynischen Vernunft*. Frankfurt am/M.: Suhrkamp.
- Vatimo, Giani (1996) *Credere di credere*. Milano: Garzanti.
- Vatimo, Đani (2011). *Subjekat i maska: Niče i problem oslobođenja*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanović (prev. S. Hrnjez).
- Vlaisavljević, Ugo (2017). *Čovekov ne-prirodni život. Ka ontologiji resantimana*. U: *Niče i kultura i resantimana*. Novi Sad: Adresa (prir. D. Prole).

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

UNTRUSTWORTHINESS OF TROUBADOUR'S MASK

by

DRAGAN PROLE

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy, Department of Philosophy

Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

proledragan@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: Troubadour' mask denotes a figure activated by Nietzsche in order to arrange a quarrel with his own time. Transformative capacities of its untimeliness were examined from the perspective of the contemporary instability of democratic order, recognized by bulgarian political scientist Ivan Krastev as an expression of encreasing crisis of the trust in the democratic order. Unlike Krastev's thesis, this paper uncovers that the proces of absolutization of trust characterizes a trajectory from religious faith to antidemocratical, slave-like totalitarian submission. Its conclusion claims that maximalized trust leads to a totalitarian subject, who is inevitably dumb, speechless, deprived of language, explicitly different from all characteristics of Aristotelian political being whose crucial gift was logos. Consequently, the ruth of contemporary mistrust is not antidemocratical, as claimed by Krastev, but reflects an outstanding democratical orientation and presents a direct consequence of the resistance towards the cult of leader.

KEYWORDS: Troubadour, Trust, Mask, Nietzsche, Krastev

UDC 316.728
UDC 172.1
UDC 316.323.63
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2073037P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

НОСТАЛГИЈА КАО САВРЕМЕНИ КУЛТУРНИ ФЕНОМЕН

АНА ПЕТРОВ

Универзитет Сингидунум
Факултет за медије и комуникације
Карађорђева 65, Београд, Србија
ana.petrov@fmk.edu.rs

САЖЕТАК: У чланку се указује на најзначајније особености дискурса о носталгији у 20. и 21. веку. Фокус анализе усмерен је на трансформацију концепта носталгије од стања до производа у савременом потрошачком друштву. Рад обухвата сагледавање два кључна проблема: носталгију у контексту постмодернизма и носталгију у контексту конзумеризма. Експанзија концепта носталгије довела је до тога да се неретко сматра да у постмодерно доба носталгични дискурси репродукују сами себе без нужне референце на одређену прошлост. Концепт носталгије почео се везивати за било коју референцу, постајући својеврсни аисторијски самостални стил и као такав може бити доступан за конзумацију независно од емотивне везе са временима или местима на које дати стил алудира. Овакву постмодерну носталгију Фредерик Џејмсон назива „модусом носталгије”. Циљ рада јесте да се укаже на основне начине теоретизације процеса комодификације концепта носталгије у савременом друштву.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: носталгија, постмодерност, савремена култура, потрошачко друштво

КРАТКА РЕКОНСТРУКЦИЈА КОНЦЕПТА И ТЕРМИНА

У рецентној студији *What nostalgia was* (Шта је била носталгија, 2018) Томаса Додмана (Thomas Dodman) реконструисана је интересантна историја концепта носталгије у периоду када је он био драстично другачији од онога што би данас била прва асоцијација на саму реч „носталгија”. Наиме, у периоду од 17. до почетка 19. века, носталгија није била нешто што

се може осетити, као што је то данас случај, него нешто што неко има, попут болести. Како Додман истиче, упркос томе што носталгија „звучи класично”, заправо је релативно рецентна појава, тесно везана за модерно доба. Етимолошки, термин има грчки корен „ностос” који се најчешће преводи као повратак дому, завичају, и као феномен присутан је у античкој књижевности – забележен у Хомеровој *Одисеји* и *Илијади*, као и у *Еју о Гилгамешу*, египатским и другим еповима и песмама, као и у арапској и кинеској књижевности. О моменту губитка и тенденције повратка може се потенцијално говорити чак и у контексту јудео-хришћанске традиције и митског места рајског врта. Међутим, терминолошки гледано, наведено би било погрешно, јер је реч само о асоцијацијама. Иако се реконструкција феномена жала за прошлим и изгубљеним временима и местима може радити и од антике, сам термин „носталгија” јесте неологизам састављен из речи „ностос” и „алгос” (бол, жал) који је рецентног порекла. Први пут је забележен у 17. веку када је један лекар сковао термин да би објаснио необични нови феномен са којим се сусрео – бројне психосоматске симптоме код честих путника, попут трговаца, војника, студената, робова [Dodman 2018: 2].

Након излечења и постепеног нестанка болести, те њеног преласка у сферу менталног и сентименталног током 19. века, носталгија наставља да постоји на много начина током 20. и 21. века. Како добро примећује Бојм, „на неки чудан начин, уместо да излечи носталгију, прогрес ју је само појачао”, те се данас може говорити о „глобалној епидемији носталгије” као „афективне жудње за континуитетом у фрагментарном свету” [Bojm 2005: 17]. Извесно је да постоји повезаност модерне културе, конструисање концепата високе и популарне у оквиру ње, и концепта носталгије. Поједини аутори, међутим, тврде да се и постмодерне теорије могу интерпретирати као носталгичне, с обзиром на то да је постмодернистички културни плурализам фундиран на идеји подривања високе културе као основе за доношење естетских судова о властитој доминацији [Stauth and Turner 1988: 509]. Према оваквим тумачењима, и постмодерна теорија је носталгична будући да је увек усмерена на прошлост, односно на концепт модерног.

ДИСКУРСИ О ДРУШТВУ НАКОН КРАЈА ДРУШТВА: НОСТАЛГИЈА КАО ОЗНАЧИТЕЉ БЕЗ ОЗНАЧЕНОГ

Два основна приступа дефинисању постмодерности тичу се односа постмодерних теоретичара према модерном добу, те се постмодерност може одредити као средство превазилажења претходног доба, или као његова супротност. Један од начина да се теоретизује постмодерност јесте став о крају модерног доба. Представник оваквог става је Бодријар (Jean Baudrillard), који тврди да је крај модерности симултан са крајем друштвеног и крајем грађанске демократије. Његово виђење постмодерности не настоји да превазиђе модерност, већ се показује као анти-модерност. Међутим, могуће је бити постмодеран, односно без носталгије за изгубљеном

заједницом (*Gemeinschaft*), а не бити анти-модеран, односно, не одбацивати постигнућа друштвених односа постигнутих у друштву (*Gesellschaft*) [Turner 1990: 11]. Коначно, ако се постмодерност разуме као период након (а не насупрот) модерног, може се поставити полазиште за нове политичке и друштвене стратегије које промовишу различитост, плурализам, и немогућност да се измере вредности и културе. Тиме се постмодерност (разумевана као период после модерности) показује као успешна у избегавању носталгије за заједницом, која је присутна код анти-модерних полазишта.

Историјски гледано, носталгија је коинцидирала с периодима културне и економске транзиције, те је и у 20. веку пратила промене од индустријског до постиндустријског друшва [Starobin 1996]. Док су први модерни социолози били заокупљени проблемом транзиције од заједнице до друштва, те од традиционалног до рационалног погледа на свет, 20. век је донео проблематизацију трансформација друштва од модерног до постмодерног. Ако је друштво модерни концепт конструисан умногоме управо у социолошким дискурсима модерног доба, онда постмодерно доба доноси проблематизацију „краја друштва”, барем у случају Бодријарове теорије [Baudrillard 1994]. Експанзија концепта носталгије довела је до тога да у постмодерно доба носталгични дискурси репродукују сами себе без нужне референце на одређену прошлост. Концепт носталгије се убрзано почео везивати за било коју референцу, постајући својеврсни аисторијски самостални стил и као такав може бити доступан за конзумацију независно од емотивне везе са временима или местима на које дати стил алудира. Овакву постмодерну носталгију лоцирао је Фредерик Џејмсон (Frederic Jameson) и назвао је „модусом носталгије” (the nostalgia mode) [Jameson 1992: 20], који се може препознати у филмовима који фетишизирају живот у малим америчким градовима педесетих година 20. века.¹ Визуелни дискурс носталгије може покривати широки дијапазон периода, трендова, места, а служи да конструише дељени осећај припадања у отуђеном и деперсонализованом свету.²

Од постмодерног доба, често се концепт носталгије проблематизује у контексту конструисања и очувања кохерентног и конзистентног сопства, те се чин сећања који може укључивати емотивну реакцију у виду носталгије, показује као средство путем којег се олакшава постизање осећаја идентитета и смисла у савремено доба, индивидуално и колективно. У том смислу, носталгија се не мора разматрати у оквиру позиција наводног исправног или лажног сећања, него је битније поставити питање

¹ Године 1984. Џејмсон је постмодернизам дефинисао као „културну логику позног капитализма” у студији под истим називом [Jameson 1992].

² Џејмсон користи термине „носталгични филм”, као и „носталгична уметност” у разним контекстима коментаришући постмодернизам [Kellner 1989: 61], дакле, не бави се самом носталгијом. Међутим, битно је имати у виду да Џејмсон има критички став према носталгији, те да је желео да само означи својеврсну употребу носталгичних момената у одређеним филмовима. Стога у уводу своје студије истиче да је можда било назвати наведено „носталгија-деко стилем” те тиме указати на носталгију која се користи као визуелни украс, као „деперсонализовани визуелни куриозитет” [Jameson 1992: xvii].

зашто се она појављује и какву сврху има у индивидуалном, колективном, политичком и економском контексту [Wilson 2014: 8]. Постмодерно доба, типично дефинисано као мултикултурно време, карактеришу трансформације концепта дома, будући да се сматра да свако од нас симултано живи у много различитих социјалних сфера. Услед чешћих промена места боравка, као и свеукупног убрзања живота, постало је теже дефинисати дом, као и осећати се код куће. Сматра се да је наведено допринело даљем развоју концепта носталгије. Моменат недостајања (места, простора, времена, вредности) постао је све уобичајенији. Један од релевантних концепата за проблематизацију постмодерне носталгије јесте идеја неолибералног субјекта и неолибералне рационалности као оне која је сачињена од пракси које наизглед делују као слобода и избор, а заправо су резултат обликовања субјекта у контексту селекција скоро идентичних производа. Ти производи су путем медија представљени постмодерном субјекту у оквиру дискурса о могућности избора. У описаном процесу, „људски капитал” се „троши” у неолибералној култури [Dilts 2011]. У том контексту, постмодернизам комбинује различите елементе из прошлости, пародирајући их или једноставно инкорпорирајући у нову целину која не мора нужно имати јасну референцу на конкретни догађај из прошлости.

Носталгија се појављује као један од елемената у наведеној комбинацији, стварајући одређени контекст или чак само сценографију у појединим случајевима. Будући да је у постмодерно доба могуће комодификовати све аспекте живота, носталгија се користи као једно од њих. Кроз комодификацију појединца, неолиберализам и постмодернизам подржавају идеју да се све у животу може купити, од стана и аутомобила, до целокупног идентитета. Конзумеризам, стога, користи носталгију као једно од средстава које свако може наводно изабрати у оквиру парадигме о постојању индивидуалне одговорности и могућности избора. Фундиран на постмодерном уверењу да друштво више није вођено заједничким идејама и праксама, већ појединачним слободним жељама и изборима, конзумеризам трансформише носталгију у један од многих производа, и то производа који може бити отелотворен у виду конкретних предмета из прошлости, али може користити и емоције, сећања и друге наративе које појединци могу конструисати у вези са датом прошлошћу. Узевши у обзир наведено, често се истиче да је у постмодерно доба, услед развоја медија и популарне културе, историјски свет нестао, те је трансформисан у слике које конструишу историју као текст, односно, као један од многих текстова. Стога је носталгија и постала уобичајено средство које се користи у медијској култури, као један од начина да се историја представи као један од могућих текстова [Tudor 2013]. И у својој студији о социологији носталгије Дејвис је проблематизовао медијску продукцију носталгије управо указавши на ауторефлексивну природу носталгичног сећања које је посредовано медијима (*mediated memory*). Путем медија није омогућено сећање на сама лична искуства, већ је пре реч о сећању на посредована искуства као таквих, те се медијација прошлости показује као процес путем којег медији могу фиксирати и ограничити друштвено сећање [Davis 1979: 130].

Ако се вратимо на средишње обележје концепта носталгије, онда је то несумњиво концепт губитка. У постмодерно доба, литература се умногоме бави губитком сећања или губитком историјског сећања, односно историчности. На пример, Џејмсон указује на то да носталгија подразумева давање приоритета позитивним сећањима на прошлост и искључење оних аспеката прошлости који нису романтизовани [Jameson 1992: 281]. У том контексту, историја нема никакве или има веома мале везе са реалношћу, услед бројних посредованих репрезентација прошлости. Постмодернистички и постструктуралистички осврти на носталгију управо се баве проблематизацијом медијски посредоване интерпретације прошлости, те веза које тако произведена носталгија може имати са историјским реалностима и значењима. Артикулација прошлости путем медија је нераздвајни део савременог доба, и карактерише је релативизација концепта историјске истине и карактеристично пародирање и играње са концептом прошлости [Pickering and Keightley 2006: 923]. Као последица наведеног, обично се наводи стварање деградација социјалног и културног сећања, због чега се носталгија идентификује искључиво као негативна појава у масовној култури, карактеристична по површности, стереотипима, кичу, те подобна за манипулацију у оквиру ретро културе. Тиме се ствара типично постмодернистичко читање историје као субјективних интерпретација интертекстуалних репрезентација исте, што подразумева становиште према којем прошлост нема референата изван круга текстуалних репрезентација, те је историјско разумевање у потпуности доведено у питање.

Као алтернатива наведеном читању носталгије, могуће је проблематизовати различите начине на које се људи ангажују у реконтекстуализацији прошлости и стварању својеврсног наративног поретка који је њима смислен или који критички преиспитују управо кроз медијски посредоване репрезентације [Pickering and Keightley 2006: 924]. Развој масовних медија у модерно доба је већ значајно променио начине дисеминације носталгије. Нестабилност и незадовољство садашњошћу створило је даље услове за плодно тле за сентименталну чежњу за неодређеном прошлошћу, или за прошлошћу која се лако може реконструисати од селектованих идеализованих сегмената. Тако се створио круг конструисања негативне садашњости и позитивне прошлости. Ипак, поједини аутори наглашавају да, у проучавању начина на који медијски текстови комуницирају верзије прошлости, потребно је „избећи постмодернистичку грешку дељења целокупне историје субјективним односима према њој и интертекстуалним репрезентацијама ње” [Hutcheon 1989: 113–114]. Наведени приступ значио би да прошлост нема референата изван циркулације текстуалних репрезентација, чиме се фатално угрожава идеја о постојању историјског значења као таквог [Pickering and Keightley 2006: 924]. Насупрот поменутом, може се анализирати начин на који су људи укључени у праксе преозначавања ситуација из прошлости у одређену форму наративног поретка за себе, или у критичко посредовање репрезентација прошлости зарад властитих односа колективних идентитета и искустава.

КОМОДИФИКАЦИЈЕ НОСТАЛГИЈЕ У САВРЕМЕНИМ ПОТРОШАЧКИМ ДРУШТВИМА

Крајем 20. века постала је уобичајена формулација да „носталгија више није оно што је била” [Davis 1974] – деконструисала се у симулакрумима и постала симптом „апетита за сликама прошлости” [Jameson 1988: 104]. Постоји много партикуларних типологија носталгије, у зависности од тога који се аспект овог концепта узима као кључни, те ће се у зависности од односа према свету, друштву, времену, говорити о различитим носталгијама. Међутим, од краја 20. века, чини се да, без обзира на то којој се врсти типологије, односно којем кључном критеријуму за одређење носталгије приклонимо, несумњиво је да разматрање ове појаве упућује на њене трансформације у контексту конзумеризма. Стога се недвосмислено о савременој носталгији говори као о „конзумеристичком типу носталгије” [Robertson 1990: 55], или конзумираној (оној која се конзумира, троши), као и конзумирајућој носталгији (оној која конзумира своје потрошаче, односно њихове емоције, сећања, искуства).

Услед умножавања значења концепта носталгије може се стећи утисак да је у савремено доба дошло до нестајања значења истог, уколико се узме у обзир да он може означавати било шта. Међутим, може се тврдити и супротно. Концепт носталгије јесте изгубио своју сингуларност и одређеност из модерног доба, али он наставља да се конструише у различитим манифестацијама, што је посебно релевантно у истраживањима публике, будући да се управо ту могу лоцирати вишеструки начини појављивања савремених носталгија, односно начини уодношавања са прошлошћу [Pickering and Keightley 2006: 929]. Пол Греинџ (Paul Grainge) разликује носталгију као структуру осећања или афективну носталгију базирану на искуственом дискурсу, с једне стране, и носталгију као комодификовани стил, односно комодификоване типове пракси. Првопоменути носталгија може се још назвати носталгичним расположењем (*nostalgia mood*), док се другопоменути показује као модус (*nostalgia mode*). Оваква концептуализација носталгије фундирана је на постмодернистичким концептима савремене средине репрезентације, будући да је основно полазиште у томе да ми живимо у извесном медијском пејзажу који карактерише хиперреалност и репетиције текстуалних репрезентација, између осталог, и прошлости. Носталгично расположење настаје у оквиру модуса носталгичних репрезентација и стога су нераздвојне од процеса прављења значења путем медија. Носталгија је, дакле, својеврсни културни стил карактеристичан за савремена друштва, при чему се под културом подразумева резултат настао медијском апропријацијом слика из различитих друштвених и историјских контекста [Grainge 2002: 59], што у крајњој инстанци може довести до комплетног губитка значења. Наведено, међутим, не објашњава разлоге одабира појединих слика или текстова који се показују као симболички репрезентативни за један период, чиме се негира постојање историјског значења, а носталгија се показује као концепт чија је сврха у некритичкој насумичној циркулацији културалних текстова.

Иако концептуално прави разлику између стања и начина комодификације путем медија, суштински је концепт носталгије фундиран на идеји о форми која се испуњава променљивим, па и насумичним, текстуалним значењем, чиме се рецепција публике показује као сасвим пасивна [Pickering and Keightley 2006: 932]. Историјски наративи производе се путем рециклирања и хибридизације стилова из прошлости [Grainge 2002: 6]. Наративи се, дакле, праве од текстова, при чему је референт семантички секундаран у односу на карактеристике одређеног стила, чиме се негира постојање разлике између посредног сећања и других видова друштвеног сећања, а улога конзументата третира се као сасвим пасивна. Другим речима, искуство живота у одређеном историјском периоду, праксе конзумације и различити официјелни јавни приступи прошлости скоро да се изједначавају, јер је све подређено медијској дисеминацији значења и пасивној конзумацији истог [Pickering and Keightley 2006: 932]. Шта значи када се каже да се може профитирати на носталгији, да носталгија доводи до раста капитала, како овај концепт тачно постаје производом? Како се манифестује комодификована носталгија и како се разликује у односу на ону која је до тада била практикована? Надаље, да ли се комерцијалне употребе одређеног система, државе, или историјског периода поигравају са људским осећањима и сећањима и да ли тиме људи постају конзумирани од стране носталгије? Дакле, не само да је носталгија нешто што се може конзумирати (кроз најразличитије конкретне производе на тржишту, од хране, преко одеће и намештаја, до музике, одевног стила и сл.), него се може поставити и питање како савремена носталгија конзумира своје конзументе, то јест, како користи наизглед лична осећања, сећања, искуства.

Извесно је да се носталгија може сагледати као друштвено стање, осећање, или као идеологија. У проблематизацији односа носталгије и њене комерцијалне употребе, често се тврди да носталгија постаје средство којим се подржавају многе најразличитије парадигме, шовинистичке или друге хегемоне агенде, али такође, она може бити и део сасвим личног разрачунавања са прошлошћу. Наведено је посебно изражено у просторима попут некадашњих социјалистичких земаља с обзиром на то да њих карактеришу посебно драстичне промене у економском и политичком животу, што се доводи у везу са колективним доживљајем савременог друштва као несигурног, пуног амбивалентних доживљаја страха и наде, пројекција прошлости и будућности. Наведено није специфично само за постсоцијалистичка и постјугословенска друштва, будући да је економска рационализација културних индустрија резултирала у континуираном елаборираном презначавању паковања и значења производа из прошлости, па тако и културе, а с циљем опстанка на тржишту, односно прихватања производа од стране конзументата [Chrostowska 2010]. Може се, стога, рећи да капитализовати носталгију значи остварити профит од продаје сећања и емоција којима се на одређени начин манипулише и претвара у материјално добро [Chrostowska 2010: 54]. Капитализована носталгија може коштати нашу способност да се носимо са тежином прошлости или са приватним сећањима, чиме се доводи у питање вредност

проживљеног искуства, које се репродукује на тржишту, постаје патентована и означена као аутентична, те тиме производи носталгију, постаје носталгенична (*"nostalgigenic"*). Због наведеног постоји став да је комодификована носталгија увек носталгија која саму себе конзумира [Chrostowska 2010: 54]. Такви закључци, међутим, не објашњавају сасвим друштвене услове услед којих долази до тога да се „реликвије симболички загађеног времена поново појављују као своји прочишћени означитељи и културно успешне иконе у оквиру нових околности” [Bartmanski 2011: 213]. Људи артикулушу носталгичне везе са прошлошћу коју су можда до недавно одбацивали или критиковали, или, пак, могу бити у питању и млађе генерације које се наводно осећају носталгичним за временом, земљом или системом у којем нису живели. Постоје тумачења према којима су поједини видови носталгије примарно одбрамбене идеолошке везе код старијих, те мода код млађих генерација, при чему се и код једних и код других појављује игнорисање историјских околности, често услед комерцијализације носталгије [Bartmanski 2011]. О садашњости се говори као о времену у којем је приметна генерална „популарна заинтересованост” за прошлост, било за конкретну или мистификовану. Услед комерцијализације садржаја, ствара се утисак да се прошлост стално изнова може откривати. Из ове перспективе, „са карактеристичном комерцијалном манипулацијом, историјским наративима се додају велике дозе меланхолије и сентименталности, сасвим довољне за призивање носталгије” [Jing 2006: 359]. Наизглед, насупрот модерној носталгији, која је била фундирана на идеји о прогресу и условљена дихотомијом између традиционалног и новог, савремена носталгија, препакована у производ, фундирана је на фасцинацији и глорификацији прошлости.

Обично се истиче да је „чудно” што се у доба које је карактеристично по идеализовању младости и сталном брзом сменом све новијих техничких постигнућа, појављује феномен „колекционирања прошлости” [Cross 2015: 1]. Заправо, уколико се има у виду целокупна генеалогија концепта носталгије, извесно је да је дихотомија старог и новог у сржи овог концепта све време његовог постојања. Жал за старим, условљеним сталним променама и идејом да се треба ићи ка новом, обележило је и модерну и постмодерну носталгију, те и даље обликује носталгију на тржишту. Свакако, њене манифестације, теоретизације, разлози настанка, јесу промењени у извесној мери, али се, ипак, може уочити и континуитет са модерном носталгијом. Гери Крос (Garry Cross), један од теоретичара који проблематизују конзумирану носталгију као својеврсно паковање сећања у доба капитализма, говори о савременој култури као карактеристичној по истовременој тежњи ка новом и ка старом. Како он коментарише, реч је о „нашој носталгичној иновативној култури” [Cross 2015: 1], углавном реферишући на тренд сакупљања старих играчака попут Барби лутке, или обликовања нашег (новог) намештаја на стари (ретро) начин. Део овог тренда аутор објашњава остатком модерне фабричке економије која је произвела бескрајно много нових артикала, те се потрага за новим у једном тренутку сусрела са идејом претварања нових ствари у старе, чиме

је настао актуелни ретро стил: прављење нових ствари као да су из прошлих епоха. У наведеном контексту, дакле, постоје две тенденције које су обе фундиране на носталгији и обе одржавају одређене аспекте савременог тржишта: колекционарство и ретро производња. Притом, треба указати на то да се конзумирана носталгија и ретро понекад скоро поистовећују. Попут моде, носталгија у 20. веку поистовећује прошлост са појединим карактеристичним стиливима (манифестованим кроз конкретну робу), те се неретко истиче да конзумирана носталгија друге половине 20. века јесте у вези са обновом стила који је обележио претходну епоху. Надаље, о овој врсти носталгије говори се као о жалу за робом из прошлости, при чему је она често везана за лично искуство одрастања у дато доба, и то доба брзог капитализма. Услед брзих промена, носталгија се везује за конкретне материјале, стилска решења, одевне предмете, играчке, и слично, јер је уједно то и веза са властитом личном прошлошћу које се тешко сећамо јер је тренд (обележен наведеним производима) кратко трајао. У поменутом контексту може се наћи разлог настанка конзумиране носталгије [Cross 2015: 10], или, како се чешће назива, ретро културе – израда нових ствари као да су из одређене прошле епохе.

Приметно је да се у америчком историјском, културном, па тако и теоријском контексту, проблем носталгије као производа показује као интригантан, скоро сасвим објашњив брзином савременог живота и засићеношћу тржишта у сталној потражи за новим, али се не узима у обзир да носталгија може и уистину имати референта у прошлости, те да може постојати жал за конкретном прошлошћу код конзумента. Тако, на пример, поменути Крос истиче да данас „чак постоје и неки Руси који гледају романтично на стаљинистички период Совјетског Савеза” [Cross 2015: 7], чиме је имплицирано да се увек у подели на модерно и традиционално може јавити носталгија, без обзира на то какав је био историјски период за којим се жали. Иако је извесно да се носталгија јавља у периодима великих промена, те да су те промене често биле обележене поделом на старо/традиционално и ново/прогресивно, наведеном констатацијом игнорише се комплексни друштвено-историјски контекст социјалистичких и постосоцијалистичких друштава, те се наглашавањем да „чак постоје и неки Руси” који су носталгични занемарују постојеће несумњиве разлике између концепата и искустава носталгије у различитим контекстима. Надаље, како поменути аутор истиче, све врсте носталгија које он разматра (заједничка, породична, модна и савремена конзументистичка) имају јединствени захтев: жал за предметима. Наиме, он сматра да је од настанка (када је била жал за изгубљеном заједницом), преко 19. и 20. века (када се уобличавала као жал за појединим предметима које су карактерисале одређене породичне вредности, што се надаље одразило и на индустрију уређења дома, као и на музеологију као тенденцију складиштења старих свакодневних предмета), до савремених манифестација, носталгија неизоставно утемељена на роби, због чега се показује као сржна особеност капиталистичког друштва. Оно што конзумирану носталгију разликује, према поменутом полазишту, није, стога, тржиште и постајање производом,

већ „њено порекло у брзом капитализму и личним сећањима ефемерних комерцијалних производа први пут конзумираних у раном детињству и младости” [Cross 2015: 12]. Бојм овакав приступ носталгији негира утицајном теоријом, према којој је носталгија својеврсно историјско осећање. Надаље, уколико је носталгија фундирана на везаности за предмете из раног детињства који су нестали услед брзине капиталистичког друштва, онда се она и данас може тумачити као својеврсна „културна болест”, карактеристична по осећању неприпадања садашњости и жељи да се створи ескапистичка илузија [Stewart 1992]. Крос се не слаже са оваквим тумачењем, истичући да конзумирана носталгије може бити и ослобађајућа и забавна, чиме се, према овом аутору, концепт носталгије коначно ослобађа свог модернистичког терета, јер се показује као фундаментално другачија у односу на носталгију од које су умиралли „они јадни швајцарски војници” [Cross 2015: 14]. Како је показано, иако су извесни пропусти овог аутора у контекстуализацији концепта носталгије у различитим савременим контекстима, наведена теза није неоснована. Наиме, конзумирана носталгија јесте на одређени начин ослобођена традиције бола, патње, па и самог жала који ју је суштински одређивао, и као таква као да нема много везе са модерном носталгијом око које су дебатовали многи теоретичари. Насупрот дубоким полемикама о користи и штети носталгије, о различитим односима према прошлости, о искуству, емоцији, идеологији, конзумирана носталгија доноси ослобођење чак и од свог референта – прошлости. Стога она уистину може бити интерпретирана као забавна и ослобађајућа, како истиче Крос, јер „нам је конзумеризам дао нове начине мишљења и излажења на крај са прошлошћу” [Cross 2015: 14].

Пошавши од наведене тезе, без амбиција да разматра импликације оваквог полазишта, те шири контекст манифестације конзумиране носталгије, Крос предлаже следећу систематизацију карактеристика савремене конзумиране носталгије:

1) савремена носталгија не повезује заједнице и породице него расуте појединце око наизглед ефемерних ствари које су значајне њима лично; стога је савремена носталгија усмерена на конструкцију микроидентитета (као што је видљиво из носталгичних производа у време божићних традиција – те традиције више не служе очувању заједнице него појединачних континуитета фундираних на ситницама које су надаље отелотворене у производима;

2) данашње носталгије не тичу се толико очувања златног доба већ више лоцирања појединих партикуларности у њиховим аутентичностима (као што је то колекционирање лутака);

3) све носталгије састоје се од организатора и учесника, али данас су и једни и други мање официјелни него раније; наместо великих комеморација, очувања традиција, грађења великих националних музеја који су били организатори модерне носталгије, данас то раде сви трговци, а конзументи су сви појединци који могу реаговати на најразличитије видове носталгичних производа;

4) данашња носталгија нам помаже да се изборимо са континуираним убрзањем живота тако што ћемо се вратити у детињство;

5) данашња носталгија је укореењена у специфичним емоцијама повезаним са објектима из детињства и младости; то не значи да је реч о површним искуствима упућеним на робу, већ о потрази за искуством какво данас одрасли не могу да доживе; окидачи емоција стога постају предмети, али су они уједно предмети у које је уписано значење, осећање, сигурност детињства [Cross 2015: 15–17].

Због проблематизације односа одрасле особе и детета у доба развијеног капиталистичког друштва, Крос указује на то да се конзумирана носталгија не треба третирати као симптом површности, пролазности, тривијалности данашњице, већ, напротив, као специфични аутентични однос према прошлости, значајно другачији од модерног односа, и уједно, значајно промењен у односу на концепт носталгије као тужног сентимента. Носталгија данас, истиче овај аутор, није више за домом, политиком, религијом, него за стварима. Фундирана на конзумацији, носталгија се по први пут манифестује као искуство „живота сада” [Cross 2015: 232], у овом тренутку, али кроз ствари (оне из прошлости, или оне које су направљене по моделу истих из прошлости).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На крају је потребно додати да процес постајања производом није специфичан за концепт носталгије, већ је данас то уобичајено радити са многим концептима који се традиционално сматрају неутралним и личним, попут, на пример, љубави и среће. Стога се и носталгични дискурси често укрштају, а понекад и постовећују са љубавним дискурсима, попут случајева када се жал за одређеном прошлошћу изједначава са љубављу према истој. Уколико се емоције одреде као друштвене, културне и перформативне категорије, може се рећи да у датом тренутку увек постоје одређене културне политике емоција [Ahmed 2004], те тако проблематизовати питање наводно личних и истинских емотивних реакција. Да ли наше емоције припадају нама или су оне, као и много тога другог, део комерцијалних потреба одређеног тржишта? Како истиче Сара Ахмед (Sara Ahmed), емоције истовремено генеришу своје објекте и понављају прошле асоцијације. Перформативни карактер емоција је овде пресудан, будући да читајући друге као оне који су, на пример, згађени, тужни, љути, или срећни, субјект се такође „пуни” тим реакцијама, тиме уједно потврђујући истинитост властитог читања [Ahmed 2004: 13]. Из наведене перспективе, емоције су нужно друштвене и реализују се у заједницама, те се може говорити о социјалности емоција (sociality), наместо традиционалне истинитости, природности и личне спонтаности. Дакле, емоција се производи, дели и конзумира међу члановима одређене „емотивне заједнице” [Ahmed 2010: 21–49], попут дељеног предмета.

За разлику од болести носталгије, која се у многим случајевима могла решити правим повратком кући, савремене носталгије немају тако једноставан лек. Стога, жеља за повратком дому (у времену које је окарактерисано као бездомно) данас је презначена у љубав и фасцинацију различитим појавама које су се у међувремену комодификовале. Тако се концепти љубави и носталгије данас укрштају у новом адекватном контексту за савремено доба – на тржишту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ahmed, Sara (2004). *Cultural Politics of Emotions*. New York and London: Routledge.
- Bartmanski, Dominik (2011). Successful Icons of Failed Time: Rethinking Postcommunist Nostalgia. *Acta Sociologica* 54/3: 213–231.
- Baudrillard, Jean (1994). *The Illusion of the End*. Malden, MA and Cambridge: Polity Press.
- Bojm, Svetlana (2005). *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.
- Chrostowska, Sylwia D. (2010). Consumed by Nostalgia? *SubStance*, 122: 52–70.
- Cross, Gary (2015). *Consumed Nostalgia. Memory in the Age of Fast Capitalism*. New York: Columbia University Press.
- Davis, Fred (1979). *Yearning for Yesterday. Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press.
- Dilts, Andrew (2011). From 'Entrepreneur of the Self' to 'Care of the Self': Neo-liberal Governmentality and Foucault's Ethics. *Foucault Studies* 12: 130–146.
- Dodman, Thomas (2018). *What Nostalgia Was*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Grainge, Paul (2002). *Monochrome Memories: Nostalgia and Style in Retro America*. Westport, CT: Praeger.
- Hutcheon, Linda (2000). Irony, Nostalgia, and the Postmodern, u: Raymond Vervliet, Annemarie Estor (yp.) *Methods for the Study of Literature as Cultural Memory*. Atlanta: Rodopi, 189–207.
- Jameson, Fredric (1992). *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
- Jing, Wu (2006). Nostalgia as Content Creativity. Cultural Industries and Popular Sentiment, *International Journal of Cultural Studies*, књ. 9, св. 3: 359–368.
- Kellner, Douglas, ur. (1989). Regarding Postmodernism: A Conversation with Fredric Jameson, y: Douglas Kellner (ed.), *Postmodernism/Jameson/Critique*. Washington, DC: Maison-neuve Press.
- Pickering, Michael and Emily Keightley (2006). Modalities of Nostalgia. *Current Sociology*, 54: 919–941.
- Robertson, Roland (1990). After Nostalgia? Wilful Nostalgia and the Phases of Globalization, y: Bryan S. Turner (ed.), *Theories of Modernity and Postmodernity*. London: Sage, 45–61.
- Starobin, Paul (1996). Politics of the Past. *National Journal*, XXVIII(7): 354–358.
- Stauth, Georg and Bryan S. Turner (1988). Nostalgia, Postmodernism and the Critique of Mass Culture. *Theory, Culture and Society*, V(2–3): 509–526.
- Stewart, Susan (1992). *On Longing. Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham: Duke University Press.
- Tudor, Deborah (2013). Selling Nostalgia: Mad Men, Postmodernism and Neoliberalism, *Global Cinema*. Paper 1. Доступно на: http://opensiuc.lib.siu.edu/gmrc_gc/1, приступљено 12. јула 2018.
- Turner, Bryan S. (1990). Periodization and Politics in the Postmodern. In: Bryan S. Turner (ed.), *Theories of Modernity and Postmodernity*. London: Sage, 1–13.
- Wilson, Janelle L. (2005). *Nostalgia, Sanctuary of Meaning*. Lewisburg: Bucknell University Press.

NOSTALGIA AS A CONTEMPORARY CULTURAL PHENOMENON

by

ANA PETROV

University Singidunum

Faculty of Media and Communications

Karadorđeva 65, Belgrade, Serbia

ana.petrov@fmk.edu.rs

SUMMARY: In this article, I point to the most relevant characteristics of the discourses on nostalgia in the 20th and 21st centuries. The focus of the analysis is on the transformation of the concept of nostalgia from a mental and emotional state to a product in contemporary consumerist society. The text entails two crucial issues: nostalgia in the context of postmodernism and nostalgia in the context of consumerism. The expansion of the concept brought to an interpretation according to which nostalgia discourse in the postmodern age reproduces itself without necessary reference to a specific past, thus becoming a certain ahistorical autonomous style, which, as such, can be available for consumption independently from any emotional connection with the times and places on which the style alludes. This kind of nostalgia is labeled as “nostalgia mode” by Frederic Jameson. The aim of the article is to point to the basic theoretical approaches to the process of commodification of the concept of nostalgia in the contemporary society. Even though there are copious typologies of nostalgia, since the end of the 20th century dealing with this phenomenon is mostly imbued in the context of consumerism. Hence, contemporary nostalgia is sometimes also seen as both consumed and consuming nostalgia.

KEYWORDS: Nostalgia, Postmodernity, Contemporary Culture, Consumerist society

UDC 177.6:159.9

UDC 316.83

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2073051S>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

АФЕКТИВНА ПРИВРЖЕНОСТ У ПАРТНЕРСКИМ ОДНОСИМА КАО ПРЕДИКТОР ДЕПРЕСИВНОСТИ

РУЖЕНКА ШИМОЊИ ЧЕРНАК

Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет

Подгорича 4, Сомбор, Србија

ruzenka.cernak@gmail.com

ЖИВКА МИЋАНОВИЋ ЦВЕЈИЋ

Општа болница – Лозница

Болничка 65, Лозница, Србија

zivkacvejic@gmail.com

САЖЕТАК: Рад припада области клиничке психологије и бави се истраживањем карактеристика афективне привржености код депресивних особа. Проверавање су следеће претпоставке: постојање три категорије раних афективних веза; постојање значајног ефекта раних афективних веза на стилове партнерских афективних веза и значајног ефекта депресивности на стилове партнерских афективних веза и интерактивни ефекат раних афективних веза и депресивности на стилове партнерских веза. Истраживање је спроведено на 129 испитаника: 64 депресивних и 65 душевно здравих, без симптома депресивности. За утврђивање депресије, након дијагностичког интервјуа, примењена је Бекова скала депресивности и ММПИ-201. За процену ране афективне везаности примењен је *Уџићник за процену афективног везивања адолесцената и одраслих*, док је за процену партнерског афективног везивања примењен *Уџићник за процену блиских релација*. Применом таксономске анализе потврђена је претпоставка о постојању три стила раних афективних веза. Генерални линеарни модел је потврдио претпоставку о постојању статистички значајног ефекта стилова ране афективне везаности на стилове партнерске афективне везаности. Није се потврдила претпоставка да постоји значајан ефекат депресије на стилове афективне

везаности у партнерским односима, нити да постоји интерактивни утицај депресије и раних афективних веза на блиске афективне везе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: афективна приврженост, партнерски односи, депресивност, таксономска анализа

У теорији афективне привржености (везаности) партнерски односи су схваћени као репродукција раних афективних веза. Понављани шаблони раног осећајног искуства, створеног у афективној вези дете–родитељ, меморишу се творећи тзв. унутрашњи радни модел себе и значајних других особа. Радни модели трају током живота, обликујући у великој мери и квалитет блиских партнерских веза. Теорија везаности истиче да радни модели показују тенденцију афективне стабилности кроз време, те да се у непромењеном облику преносе из раног детињства у блиске везе у одраслом добу. Ипак, под одређеним условима, њихова промена је могућа: у ситуацијама битних промена животних околности, непотврђених и важних очекивања у социјалном контексту, код промене констелација блиских афективних односа и код интензивних осећајних искустава [Мићановић-Свејић 2010: 23]. Природа односа између афективне везаности и депресије до сада није једнозначно објашњена. Истраживања најчешће показују да постоји позитивна веза између депресивне симптоматологије и несигурних стилова афективног везивања. У већини радова се избегава јасно дефинисање улоге афективне везе, у смислу етиолошког одређења депресије [Stefanović-Stanojević 2004: 185]. Теорија везаности заговара тезу да различити психопатолошки поремећаји могу бити позна реперкусија неадекватних афективних интеракција детета с мајком у најранијем детињству.

Марганска и др. [Marganska et al. 2013: 136] наводе да је несигурна афективна везаност повезана са депресијом, анксиозношћу и емоционалном дисрегулацијом. У истраживању спроведеном у нашој средини утврђено је да депресивне испитанике одликују несигурне организације раних афективних веза, као и партнерских веза [Šakotić-Kurbalija i dr. 2010: 129]. Депресивне особе, у односу на особе које немају симптоме депресивности, испољавају статистички значајно виши степен несигурно-амбивалентне афективне везаности у брачним односима [Мићановић-Свејић i др. 2009: 47]. Поредићи карактеристике афективне везаности између депресивних, анксиозних и душевно здравих испитаника [Мићановић-Свејић i Šimonji-Čerņak 2014: 158] уочено је да у групама депресивних и анксиозних испитаника постоји превага несигурних организација афективних веза, док код здравих испитаника постоји превага сигурних афективних веза. У оквиру лонгитудиналне студије коју је спровела Ф. Хјугес на узорку 51 брачног пара, где је један од супружника депресиван [Hughes et al. 2003: 218], показало се да постоји нижи ниво депресивности код особа са сигурним организацијама раног везивања, него код особа са несигурним стилима везаности, где су пронађени тежи облици депресија. Добијени су и подаци да код депресивних жена, које имају несигурне организације раних афективних веза, усклађени брачни односи благотворно утичу на ублажавање депресивне симптоматологије, док усклађени брачни односи нису имали

модераторски ефекат на однос депресије и раних афективних веза код депресивних мушких испитаника. Лапсли и др. потврђују везу блажих облика депресије и несигурних стилова у раним афективним везама [Lapsley et al. 2000: 140]. Поједини аутори уочавају да депресија корелира само са преокупираним и бојажљивим стилима у организацијама раног везивања [Naaga et al. 2002: 62]. Покушавајући да објасни порекло односа између депресије и несигурних афективних веза из детињства, Томпсон наводи да несигурни стилови стварају могућност да одрасла особа испољава више вулнерабилности у социјалним релацијама, у смислу да је пријемчивија на негативне фид-бекове из околине, потврђујући тако лоше мишљење о себи, те временом развија депресивност као одговор [Thompson 2000: 150].

Дакле, резултати бројних истраживања показују да постоји позитивна веза између депресије и несигурних стилова афективног везивања. Улога депресије у обликовању карактеристика афективне везаности тумачи се различито: преко етиолошког чиниоца, до улоге модератора или медијатора који заједно с другим биолошким, психолошким и социјалним чиниоцима обликује карактеристике афективне везаности.

МЕТОД РАДА

Предмет овог истраживања су блиске партнерске везе код депресивних особа. Под конструктом афективне везаности подразумевамо организацију когниције, осећања и понашања, у односима према блиским људима, који особи пружају осећај сигурности [Ainsworth et al. 1978: 111; Brennan et al. 1998: 56; Weis 1994, према Mladenović-Žuvela 2002: 83]. У раду је преузета четворокатегоријална концепција стилова партнерских веза од К. Бартоломју [Bartholomew and Shaver 1998: 134], док се рана афективна интеракција између детета и родитеља сагледава као актуелна ментална репрезентација, коју одрасле особе имају у погледу стилова њиховог односа са родитељима у детињству.

Како би утврдили типологију раних афективних веза која ће се издвојити, поставили смо прву хипотезу да ће се утврдити постојање три стила раних афективних веза: сигуран, преокупиран и одбацујући стил. Да би се организација афективне везаности у блиским партнерским односима објаснила обзиром на утицај депресивности, с једне стране, и садашњих репрезентација у погледу раних организација везаности између детета и родитеља, с друге стране, постављене су и следеће хипотезе:

1. Постоји статистички значајан ефекат депресије на стилове афективне везаности у партнерским везама;
2. Постоји статистички значајан ефекат актуелних менталних репрезентација у погледу стилова ране афективне везаности, на стилове везаности у партнерским односима;
3. Постоји интерактивни утицај депресије и садашњих репрезентација раних образаца везаности, на стилове афективне везаности у партнерским односима.

Узорак варијабли чине:

1. Припадност дијагностичкој категорији (депресија-ментално здравље). Типичне тешкоће и упадљиве карактеристике депресије су туга, утученост, нерасположење, слабост, безвољност, сумња у себе, осећај безвредности, безнађе и бесмисленост, при чему наведене тегобе често прати и тескоба, немир, дифузни страх, недостатак енергије, смањен либидо, поремећаји спавања, телесни болови, тешкоће са менталном концентрацијом, самоубилачке мисли [Hautzinger 2002: 103]. Депресивни болесници могу имати у клиничкој слици различите склопове симптома, изражене у различитом степену;

2. Стиливи ране афективне везаности. Под тим конструктом се подразумевају актуелне менталне репрезентације које одрасле особе имају у погледу њиховог односа са родитељима у доба детињства, односно стања ума у погледу афективне везаности. Актуелна репрезентација афективног везивања је операционализована посредством ставки Упитника за процену афективног везивања – УПИПАВ [Hanak 2004: 89]. Упитник има шест скала: страх од губитка спољашње базе сигурности, идеализација родитеља, неразрешена породична трауматизација, негативан модел селфа, негативан модел других и коришћење спољашње базе сигурности. Теорија афективне везаности заговара постојање сигурног и несигурних стилова раних афективних веза. У оквиру несигурних стилова, најчешће се издвајају преокупиран и одбацујући стил. Поједини аутори издвајају и бојажљив стил раних веза [Stefanović-Stanojević 2002: 167]. Сигурна афективна везаност одликује се ниским вредностима на скалама упитника УПИПАВ које означавају негативан модел себе, негативан модел других, неразрешену породичну трауматизацију, као и ниским вредностима на скали која означава страх од губитка спољашње базе сигурности. Одбацујући стил раних афективних веза одликује се ниским вредностима на скалама које означавају страх од губитка спољашње базе сигурности, коришћење спољашње базе сигурности и на скали која означава идеализацију родитеља. Преокупиран стил раних афективних веза одликује се високим скоровима на скалама које означавају коришћење спољашње базе сигурности, негативан модел селфа и негативан модел других.

3. Стиливи афективне везаности у партнерским односима. Под овим конструктом се подразумева организација осећања, когниције и понашања особе у љубавним, партнерским везама. У класификацији стилова партнерских веза преузет је четворокатегоријални модел Бартоломју [Bartholomew and Shaver 1998: 89]. Она ствара модел партнерских веза на основу Болбијевих претпоставки да постоје радни модел себе и модел другог [Bowlby 1972: 83], као и да се сваки од тих модела може представити као дихотоман: позитиван или негативан. Факторском анализом је издвојила димензије које су у основи ових модела:

1. димензија одбацивања (модел другог),
2. димензија анксиозности (модел себе).

Укрштањем ових димензија добијају се четири организације партнерских веза:

а. Сигурна организација партнерске афективне везаности: овај образац одређује позитиван модел себе и позитиван модел других (ниска анксиозност и ниско избегавање);

б. Несигурно-преокупирана афективна везаност: овај образац је одређен негативним моделом себе и позитивним моделом других (висока анксиозност и ниско избегавање);

в. Несигурно-одбацујућа афективна везаност: карактерише га позитиван модел себе и негативан модел другог (ниска анксиозност и високо избегавање);

г. Несигурно-бојажљива афективна везаност: овај модел везе је одређен негативним моделом себе и негативним моделом другог (висока анксиозност и високо избегавање).

Стилови партнерске афективне везаности су операционализовани посредством 36 ставки упитника CRQ: Close Relationships Questionnaire [Bartholomew et al. 1988: 71].

У истраживању су коришћени и следећи инструменти:

1. Дијагностички интервју. Код депресивних испитаника главни циљ интервјуа је био прелиминарно постављање дијагнозе депресије, што се касније упоређује са тестовним показатељима. Код групе здравих испитаника главни циљ интервјуа био је прелиминарна провера постојања било какве душевне болести, поремећаја понашања, као и тешкоћа у интелектуалном функционисању, како би се смањила могућност да у контролну групу уђу испитаници који нису душевно здрави;

2. ММПИ-201. Обзиром на широку употребу у клиничкој пракси, ММПИ-201 [Biro i Berger 1990: 83] је коришћен на оба подузорка, због могућности да диференцира различите психопатолошке категорије. Инструмент је базиран на самоопису, пацијенти одговарају слагањем или неслагањем на 201 ставку упитника;

3. Бекова скала депресивности [Beck Depression Inventory]. Бекова скала је широко коришћен клинички инструмент. Чини га 21 ајтем, одговори су у форми вишеструког избора. Тест омогућава одређивање степена изражености депресије код одраслих и адолесцената. Релијабилност упитника износи 0,90 а валидност 0,70;

4. Упитник за процену афективног везивања – УПИПАВ [Hanak 2004: 101]. Ово је инструмент чије су скале формиране на основу сагласности већине аутора око најважнијих домена теорије афективног везивања [Holmes 2001, према Hanak 2004: 102]. Упитник има шест скала: а) Страх од губитка спољашње базе сигурности: ова скала је дефинисана ставкама у којима се изражава бојазан од губитка спољашње базе сигурности, веровања да је тај губитак ненадокнадив; б) Идеализација родитеља: чине је ставке у којима се родитељи представљају као савршене особе, а однос са њима описује идилично; в) Неразрешена породична трауматизација: дефинишу је ставке у којима се изражавају негативна и болна осећања.

Ову скалу чине и ставке које указују на напете и амбивалентне породичне односе у садашњости; г) Негативан модел себе: сачињена је од ставки које изражавају веровања о сопственој неадекватности, несигурности у властиту вредност; д) Негативан модел других: обухвата ставке које се односе на негативна веровања о људима, али и ставке које се односе на потребу да се према људима буде опрезан и дистанциран; ђ) Коришћење спољашње базе сигурности: чине је ставке које указују на чињеницу да особа има афективне фигуре за које је везана, на које се може ослонити, које јој пружају доживљај сигурности. Упитник има задовољавајуће метријске карактеристике: све скале имају високу репрезентативност (КМО). Најнижа је на скали Негативног модела других (0,96), а највиша на скали Страх од губитка спољашње базе сигурности (0,97). Поузданост, рачуната преко прве главне компоненте, је најнижа на скали Негативног модела других (0,81), а највиша на скали Страх од губитка спољашње базе сигурности (0,89). Актуелна ментална репрезентација раног афективног везивања процењивана је посредством начина на који су се груписали испитаници према скоровима на скалама УПИПАВ, јер се претпостављало да се испитаници са различитим репрезентацијама везаности могу сврстати у релативно хомогене групе, према висини скорова на скалама овог упитника;

5. Упитник о партнерским везама [Close Relationships Questionnaire—CRQ] [Bartholomew and Shaver 1990: 203]. Инструмент је базиран на теоријском моделу Бартоломју [1990: 45], операционализује четири стила партнерског везивања, које постулира ауторка: сигуран, бојажљив, преокупиран, избегавајући. Користи се за димензионалну процену стилова везаности, односно, за процену две основне димензије: анксиозности и избегавања. Прављењем линеарних комбинација ових двеју димензија: модела себе (анксиозност) и модела других (избегавање), добијају се већ споменута четири стила везивања у партнерским односима. Иако већина истраживача наводи да инструмент има слабу поузданост, он ипак има јасну двофакторску структуру која одговара теоријском моделу о постојању димензија анксиозности и избегавања, по којима се разликују четири стила везивања [Bartholomew 1990: 114; Nanak 2004: 45].

Узорак испитаника

Узорак је чинило укупно 129 испитаника: 64 депресивне особе (34 жене и 30 мушкараца), и 65 здравих испитаника (35 жена и 30 мушкараца).

Узорак депресивних испитаника је сачињен од болнички лечених пацијената од 2005. до 2010. године на психијатријском одељењу Опште болнице у Лозници, као и од пацијената који су лечени или прегледани амбулантно у оквиру психијатријске службе наведене установе. У узорак депресивних испитаника узети су само они субјекти код којих није установљено присуство симптома психотичне депресивности, нити коморбидитет депресије са неким другим психопатолошким стањем. Контролна група здравих испитаника сачињена је од особа које су долазиле на психо-

лошки третман и психодијагностичку процену у оквиру наведене установе. У узорку здравих су задржани они испитаници за које је установљено да су ментално здрави, односно, код којих није утврђено присуство душевних болести, нити поремећаја понашања. У узорак депресивних узети су испитаници који према МКБ-10 класификацији менталних поремећаја и поремећаја понашања [Svetska zdravstvena organizacija, 1992], припадају некој од дијагностичких категорија депресије.

Током уводног интервјуа од испитаника су узимани и подаци о томе да ли су тренутно у партнерској вези, а уколико јесу, какав је облик те везе. Највећи проценат испитаника је тренутно у браку, или у партнерској, невенчаној вези; нешто мањи број испитаника тренутно није у браку или вези, али је некада био, а најмањи број испитаних никада није имао везу.

Старост испитаника била је у распону од 18–40 година. Интелигенција је посредно контролисана преко школске спреме. Услов за укључивање испитаника у оба подузорка је најмање завршена потпуна основна школа.

Метод анализе података

У анализи података, коришћени су следећи поступци:

1. Дескриптивна статистика, за опис узорка на испитиваним варијаблама;
2. Кластер анализа, како би се проверио начин на који се групишу испитаници према скоровима на скалама УПИПАВ;
3. Генерални линеарни модел, у оквиру кога је коришћена двофакторијална МАНОВА, као посебан случај опште линеарне регресије [Tenjović 2000: 215], да би се утврдио ефекат предиктора на критеријуме и проценат варијабилитета критеријума, који је могуће предвидети предикторима.

РЕЗУЛТАТИ

Резултати испитивања раних афективних веза

На резултатима испитаника у упитнику УПИПАВ, за оба подузорка заједно (депресивни и здрави) урађена је анализа кластера, да би се утврдило што хомогеније групе према скалама УПИПАВ-а. Пошто се решење са четири кластера није показало као задовољавајуће, одлучили смо се за опцију са три групе, која такође има своје реално упориште у новијим класификацијама раног везивања. Решење са три групе се показало као задовољавајуће. Поједини аутори говоре о постојању трокатегоријалних концепција у раним организацијама везаности, те углавном не налазе довољно разлога за издвајање тзв. несигурно-бојажљиве везаности као четвртог, засебног ентитета [Alston 2000: 108; Mićanović-Cvejić i Šimonji-Černak 2014: 154]. Преглед финалних центара кластера, у решењу са три групе, на скалама УПИПАВ, представљен је у Табели 1.

Табела 1. Финални центри кластера, на скалама упитника УПИПАВ (К-means, три кластера)

Скале упитника УПИПАВ	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3
Употреба спољашње базе сигурности	22,12	35,03	59,95
Идеализација родитеља	18,25	16,58	19,19
Нерешене трауме у породици	40,50	14,75	39,47
Негативан модел себе	39,50	21,76	52,08
Негативан модел других	60,87	24,23	59,50
Страх од губитка спољашње базе сигурности	10,25	19,96	15,68

Садржај појединачних кластера биће анализиран на основу варијабли које у оквиру тог кластера имају највише и најниже вредности финалних центара.

Кластер 1: одбацујућа афективна везаност. Овај кластер је дефинисан преко ниских скорова на следећим скалама: страху од губитка спољашње базе сигурности, коришћењу спољашње базе сигурности као и на скали идеализације. Високи скорови се добијају на скали негативног модела других, неразрешене породичне трауматизације, и негативног модела себе.

Кластер 2: сигурна афективна везаност. Овај кластер карактеришу позитивне репрезентације себе и других (ниски скорови на скалама негативног модела себе и негативног модела других). Ниски скорови на скали неразрешене породичне трауматизације могу бити посматрани из ових углова: или су њихове ране породичне интеракције биле претежно позитивне, или су евентуалне трауме успешно превладане. Сигурно везане особе користе спољашњу базу сигурности, али умерено, зато имају релативно ниске скорове на скали страха од губитка спољашње базе сигурности.

Кластер 3: преокупирана афективна везаност. Овај кластер карактеришу високи скорови на скалама коришћења спољашње базе сигурности, негативног модела себе, али још више негативног модела других, као и на скали неразрешене породичне трауматизације, уз ниске скорове на скалама идеализације. Такође, на скали негативног модела себе постижу више скорове у односу на остале две групе испитаника. Да би обезбедили пажњу и бригу од стране других особа, они се за друге појачано везују. Имају наглашену реакцију на сваки наговештај напуштања.

На основу добијених резултата, усвојили смо прву хипотезу којом се тврдило да ће се на нашем узорку издвојити три стила радних веза: сигуран, преокупиран и одбацујући.

Резултати испитивања партнерских веза

Партнерско афективно везивање у овом истраживању је операционализовано посредством скорова испитаника на Упитнику за процену блиских релација – CRQ [Bartholomew and Shaver 1998: 167]. У оквиру Генералног линеарног модела, урађена је двосмерна МАНОВА, третирана као посебан случај опште линеарне регресије, где су као предиктори третиране припадност групама испитаника, обзиром на депресију/ду-

шевно здравље (варијабла ДС), као и припадност кластерима, који представљају типове актуелних репрезентација раних афективних веза (варијабла означена као КМ_3). Скорови на упитнику CRQ, четири облика партнерског афективног везивања: сигурна партнерска веза (варијабла СПР), дезорганизована партнерска веза (варијабла ДПР), одбацујућа (варијабла РПР), преокупирана партнерска веза (варијабла ППР), третирани су као критеријуми.

У Табели 2 су представљени ефекти варијабле депресија/душевно здравље (варијабла ДС) и варијабле која представља три стила у актуелним репрезентацијама раних веза (варијабла КМ_3), као и њихов интерактивни ефекат, на критеријуме (четири стила партнерског афективног везивања).

Табела 2. Резултати испитивања главних ефеката варијабли ДС, КМ_3 и њиховог интерактивног ефекта, на варијабле које представљају стилове партнерских веза

Извор	Зависне варијабле	SS (типIII)	df	MS	F	p
Коригован модел	СП	3775019,40 ^б	7	539288,48	49,39	0,000
	ДР	10223361,71 ^в	7	1460480,24	37,60	0,000
	ПР	10614381,11 ^г	7	1516340,15	62,97	0,000
	РР	5839543,80 ^д	7	834220,54	26,84	0,000
Интерцепт	СП	19306686,60	1	19306686,60	1768,18	0,000
	ДР	60400719,83	1	60400719,83	1555,28	0,000
	ПР	44347321,94	1	44347321,94	1841,90	0,000
	РР	40548581,53	1	40548581,53	1304,70	0,000
КМ_3 (три кластера раних афективних веза)	СП	504051,16	2	252025,53	23,08	0,000
	ДР	1002362,06	2	501181,03	12,90	0,000
	ПР	1853891,24	2	926945,63	38,49	0,000
	РР	485879,12	2	25506,23	7,81	0,001
ДС (депресија/душевно здравље)	СП	14576,05	3	4858,68	0,44	0,721
	ДР	62240,76	3	20746,92	0,53	0,660
	ПР	37662,68	3	12554,23	0,52	0,668
	РР	76518,69	3	25506,23	0,82	0,485
КМ_3*ДС	СП	20849,82	2	10424,91	0,95	0,388
	ДР	119588,17	2	59794,09	1,54	0,219
	ПР	22240,66	2	11120,33	0,46	0,631
	РР	141813,56	2	70906,78	2,28	0,107
Грешка	СП	1321191,31	121	10918,93		
	ДР	4699132,75	121	38835,80		
	ПР	2913298,62	121	24076,84		
	РР	3760523,83	121	31078,70		
Тотал	СП	56332050,90	129			
	ДР	165725043,36	129			
	ПР	138166437,44	129			
	РР	102740859,01	129			
Коригован тотал	СП	5096210,72	128			
	ДР	14922494,46	128			
	ПР	13527679,72	128			
	РР	9600067,63	128			
			128			

a $\alpha = 0,05$

б $R^2 = 0,721$ ($R_c^2 = 0,716$)

в $R^2 = 0,640$ ($R_c^2 = 0,634$)

г $R^2 = 0,777$ ($R_c^2 = 0,774$)

д $R^2 = 0,513$ ($R_c^2 = 0,505$)

Леџенда:

Стилови партнерских веза на упитнику CRQ: CP: сигурна партнерска веза; DP: дезорганизована партнерска веза; PP: преокупирана партнерска веза; RP: одбацујућа партнерска веза.

На основу резултата у Табели 2 можемо рећи да постоји статистички значајан ефекат варијабле КМ_3 која представља три стила у актуелној репрезентацији раног везивања, добијеној на основу анализе кластера према скоровима на упитнику УПИПАВ, на сва четири облика партнерског афективног везивања. F вредности упућују на то да се испитаници статистички значајно разликују у партнерском везивању, обзиром на типове раних афективних веза. Тиме је усвојена хипотеза да постоји статистички значајан ефекат раних афективних веза на партнерске афективне везе. Овакав налаз је у складу са базичним претпоставкама теорије везаности да су радни модели релативно стабилна организација когнитивних, емоционалних и бихејвиоралних карактеристика, као и да односи који се у раном детињству формирају између детета и родитеља представљају прототип за партнерске афективне везе. Добијен је налаз да не постоји статистички значајан ефекат варијабле ДС која представља депресију/душевно здравље ни на један облик партнерског афективног везивања. Дакле, није усвојена друга хипотеза, којим се тврдило да постоје значајни ефекти депресије на партнерско афективно везивање. Интерактивни ефекат варијабли ДС и КМ_3, такође статистички значајно не утиче ни на један облик партнерског афективног везивања. Није усвојена четврта хипотеза којом смо тврдили да постоји интерактивни ефекат депресије и раних афективних веза на партнерске афективне везе. Другим речима, без обзира да ли постоји депресивна симптоматологија или не, рана афективна везаност утиче на партнерску афективну везаност.

Очекивања да ће депресија утицати на партнерско афективно везивање као и да ће постојати интеракција афективног везивања и депресије на партнерско афективно везивање овде се није потврдило. Изостанак утицаја депресије као и изостанак интеракције депресије и раних афективних веза овде би могао бити сагледан у светлу карактеристика самог узорка депресивних особа. Наиме, за узорак су узети испитаници са релативно блажим облицима депресије, а нису укључени испитаници с дубоким и психотичним облицима, због тешкоћа да адекватно сарађују при тестирању услед психомоторне успорености, повремених халуцинација, дубоко измењеног афекта, и других карактеристика клиничке слике. Можда би истраживање спроведено на узорку са таквим клиничким формама депресије дало другачије резултате. Радни модели су релативно стабилни током времена и показују тенденцију отпора променама у свом

афективном квалитету [Mićanović-Cvejić 2010: 22]. Могуће је да би њихов садржај био подложен промени тек уколико би особа манифестовала дубоко измењен афективни одговор какав се налази у психотичним и тешким формама депресије.

Подаци приказани у дну Табеле 2 показују да се варијабилитет на критеријумима у великој мери може објаснити деловањем предиктора. Прегледом коефицијената мултипле детерминације (R^2) уочава се следеће: највећи проценат варијабилитета се може објаснити деловањем предиктора код преокупираног стила партнерског везивања, 77%. На варијабли која представља сигуран стил партнерских веза, предиктори објашњавају 72% варијабилитета. Нешто нижи проценат варијабилитета, али и даље у статистички значајној мери, предиктори објашњавају код дезорганизоване везаности, 64%. На варијабли која представља одбацујући стил партнерске везаности предикторима је објашњен 51% варијабилитета. Ове налазе могуће је посматрати у светлу карактеристика стилова раних веза и радних модела које носимо из детињства. Сигуран стил раних веза у великој мери се преноси непромењен у партнерске везе и друге облике интерперсоналних искустава током живота, тако да је сигурна партнерска везаност у великој мери одређена сигурношћу коју носимо из најранијег осећајног искуства.

Особе са преокупираним стилем раних веза показују константну тенденцију лепљивог везивања за партнера али и за друге блиске особе. Изразито наглашена везаност за друге људе, која је једна од основних карактеристика овог стила везаности, преноси се у партнерске везе и показује тенденцију отпора према променама [Mićanović-Cvejić i dr. 2009: 47]. Нешто нижи проценат објашњеног варијабилитета код дезорганизоване и одбацујуће партнерске везаности могао би бити сагледан у светлу доприноса и неких других околности, а не само раног осећајног искуства. Поједини аутори истичу утицај биолошких фактора или наследне основе појединца [Gervai et al. 2005: 129], као и физичког насиља и алкохолизма при формирању ових стилова партнерске везаности.

ДИСКУСИЈА

У овом истраживању издвојила су се три стила раних афективних веза, сигуран стил, као и два облика несигурних стилова: преокупиран и одбацујући. Добијени подаци нису довољно јасно упућивали на могућност уздвајања и треће категорије у оквиру несигурних стилова ране афективне везаности: несигурно-бојажљивог обрасца као засебног ентитета. Бројне епидемиолошке студије код нас указују на релативно високу учесталост управо онаквог породичног миљеа који се доводи у везу са генезом бојажљиве везаности: насиља, алкохолизма и душевних болести [Tadić 2000: 231]. Испитивања карактеристика раних афективних веза у нашој средини на узорцима депресивних, анксиозних и здравих испитаника [Mićanović-Cvejić 2010: 169; Mićanović-Cvejić i Šimonji-Černak 2014: 159] такође су показала да се несигурно/бојажљив облик не издваја као засебна

категорија. Постоји неколико потенцијалних објашњења за немогућност издвајања бојажљиве везаности на овом узорку:

1. Малобројност узорка ограничава број издвојених таксона. С порастом броја испитаника расте број могућих груписања. Истраживање на већем узорку можда би омогућило проширивање добијене типологије;

2. Постоји специфичан механизам који делује као заштитини фактор на неповољне породичне утицаје, који се налазе у позадини развоја ране бојажљиве везаности. Новији теоретичари афективног везивања често спомињу да се тренутно не располаже са довољно података којим би се могли објаснити механизми развијања отпорности на неадекватне породичне интеракције, те се наглашава да је ово подручје које захтева даље проучавање;

3. Поједини истраживачи испитују генетску основу биолошке везаности, чиме се наглашава значај биолошких диспозиција за развој дезорганизоване везаности, без обзира на енвиromенталистички контекст [Gervai et al. 2005: 129];

4. У узорак су укључени здрави испитаници и испитаници са блажим облицима депресије. Постоји могућност да би истраживање тешких и психотичних депресивних форми дало другачије резултате.

Разматрајући утицаје депресије на стилове афективне везаности у блиским партнерским везама добијен је налаз да депресија нема статистички значајног утицаја на стилове афективних веза у партнерским односима: депресивни и здрави испитаници не разликују се статистички значајно у стиливима афективних веза у блиским партнерским односима. Могуће је да би се добили другачији резултати на бројнијем узорку и с тежим формама депресивности. Уочен је, међутим, статистички значајан утицај стилова актуелних репрезентација раних афективних веза, на стилове афективних веза у партнерским односима. Тиме је потврђена једна од базичних претпоставки теорије афективног везивања, да се унутрашњи радни модели преносе у партнерске везе, које постају врста заменског односа за односе са примарним фигурама афективних веза. Бројни налази говоре у прилог стабилности унутрашњих радних модела. У неколико лонгитудиналних студија потврђене су изузетно високе корелације између класификација у типу афективног везивања са примарном фигуром везаности, и на тим истим испитаницима класификације у стилу афективног везивања у каснијим партнерским везама [Sroufe 2000: 234]. Може се рећи да обрасци везаности установљени у раним односима родитељ–дете теже да структурирају квалитет блиских односа у каснијем животу. Није потврђено постојање интерактивног ефекта депресије са раним афективним везама, у утицају на стилове веза у партнерским односима. Резултати показују да блаже форме депресије немају могућност да мењају утицај који остварују ране афективне везе на обликовање партнерских веза. Могуће је да би истраживање на тежим формама депресије показало интеракцију депресије и раних модела везаности. Може се закључити да радни модели, понети из најранијег детињства, обликују партнерску везу, независно од тога да ли је присутна депресивна симптоматологија. Потврђено

je da osobe koje imaju reprezentaciju sigurnog oblika ranog afektivnog vezivanja, ispoljavaju sigurnu vezanost i u bliskim odnosima. U kontekstu nepostojaња uticaja depresije, može se reći da se siguran radni model, kao takav, prenosi u bliske veze te da može delovati kao protektivni faktor na depresogene uticaje.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ainsworth Salter, Mary; Mary Blehar, Everett Waters, Sally Wall (1978). *Patterns of Attachment: A psychological Study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Alston, John (2000). Adult attachment. *Attachment and Human Development*, 4: 230–236.
- Bartholomew, Kim (1990). Avoidance of intimacy. An attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7: 147–149.
- Bartholomew, Kim and Phillip Shaver (1998). *Attachment theory and close relationships*. New York: Guilford Press.
- Biro, Mikloš; Josip Berger (1990). *Praktikum za primenu i interpretaciju MMPI*. Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Bowlby, John (1972). *Attachment and loss: Volume I. Attachment*. Harmondsworth: Penguin books.
- Brennan, Kelly; Catherine Clark, Phillip Shaver (1998). *Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview*. New York: Guilford Press.
- Gervai, Judit; Ildiko Toth; Kristzina Ney (2005). Transmission Disequilibrium Tests confirm the link between DRD4 gene polymorphism and infant attachment. *American Journal of Medical Genetics, Part B (Neuropsychiatrics)*, 132B, 126–130.
- Haaga, David; Michelle Yarmus, Sarah Hubbard, Cindy Brody, Ari Solomon, John Chamberlain (2002). Mood dependency of self-rated attachment style. *Cognitive therapy and research*, 26, 57–71.
- Hanak, Nataša (2004). *Afektivna vezanost: provera konstrukta na adolescentnom uzrastu*. Beograd: Filozofski fakultet (magistarski rad).
- Hautzinger, Martin (2002). *Depresija. Modeli, dijagnosticiranje, psihoterapije, liječenje*. Zagreb: Naklada Slap.
- Hughes, Farrah; Nathan Tomcik; Kristina Gordon (2003). *Adult Attachment Style: Implications for individual and marital functioning*. The University of Tennessee.
- Lapsley, Daniel; Nicole Varhney, Matthew Aalsma (2000). Pathological attachment and attachment style in late adolescence. *Journal of adolescence*, 23: 137–155.
- Marganska, Anna; Michelle Gallagher, Regina Miranda (2013). Adult attachment, emotion dysregulation, and symptoms of depression and generalized anxiety disorder. *American Journal of Orthopsychiatry*, 83(1): 131–141.
- Mićanović-Cvejić, Živka; Jelena Šakotić-Kurbalija, Dragan Kurbalija (2009). Ambivalentna afektivna vezanost u bračnim odnosima. *Psihijatrija danas*, 41(1–2): 43–53.
- Mićanović-Cvejić, Živka (2010). *Afektivna vezanost u anksioznim i depresivnim stanjima*. Novi Sad: Filozofski fakultet (doktorska disertacija).
- Mićanović-Cvejić, Živka; Ruženka Šimonji-Černak (2014). Karakteristike afektivne vezanosti u depresivnim i anksioznim stanjima. *Primenjena psihologija*, 2: 157–172.
- Mladenović-Zuvela, Bojana (2002). *Afektivna vezanost adolescenata u partnerskim odnosima*. Beograd: Filozofski fakultet (magistarski rad).
- Sroufe, Alan (2000). *Attachment theory and research*. New York: The Guilford Press.
- Stefanović-Stanojević, Tatjana Z. (2002). *Bliske, partnerske veze u svetlu teorije afektivnog vezivanja*. Beograd: Filozofski fakultet (doktorska disertacija).
- Stefanović-Stanojević, Tatjana (2004). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Beograd: Centar za primenu psihologiju.

- Svetska zdravstvena organizacija (1992). *ICD-10 – Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja: Klinički opisi i dijagnostička sredstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šakotić-Kurbalija, Jelena; Živka Mićanović-Cvejić; Dragan Kurbalija (2010). Karakteristike afektivne vezanosti osoba sa depresivnim poremećajima. *Psihijatrija danas*, 42(2): 157–168.
- Tadić, Nevenka (2000). *Psihijatrija detinjstva i mladosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Tenjović, Lazar (2000). *Statistika u psihologiji*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Thompson, Ross (2000). New directions for child development in the twenty-first century: The legacy of early attachments. *Child development*, 71: 145–152.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

EMOTIONAL ATTACHMENT IN PARTNER RELATIONSHIPS AS A PREDICTOR OF DEPRESSION

by

RUŽENKA ŠIMONJI ČERNAK

University of Novi Sad, Faculty of Education,
Podgorička 4, Sombor, Srbija
ruzenka.cernak@gmail.com

ŽIVKA MIĆANOVIĆ CVEJIĆ

General Hospital – Loznica
Bolnička 65, Loznica, Srbija
zivkacvejić@gmail.com

SUMMARY: According to the theory of emotional attachment, specific emotional relationships are established at an early age between the child and its parents. The working model shapes the quality of adult relationships. Within the indicated theoretical context, it was hypothesized that we could find three early attachment styles and that these have a significant effect on attachment styles in close partner relationships. It was also hypothesized that depression has a statistically significant effect on attachment styles in close partner relationships. Attachment was assessed with a number of instruments: Close Relationship and UPIPAV. The investigation included 129 grown – ups: 64 with depressive symptomatology, and 65 healthy individuals. The assumption is confirmed about three styles of affective attachments. Findings showed significant main effect of early attachment styles, but no depression; interaction between depression and early attachment styles is not significant. It is also confirmed that the interaction between affective attachment styles and depression is not statistically significant.

KEYWORDS: affective attachment, partner relationships, depression, cluster analysis

МЕСТО ПСИХОЛОГИЈЕ И ПСИХОЛОГА У СПОРТУ

МИРЈАНА ВУКСАНОВИЋ

Универзитет „Унион – Никола Тесла”

Факултет за спорт

Народних хероја 30, Нови Београд, Србија

vuksanovici@vektor.net

САЖЕТАК: Психологија спорта је млада научна дисциплина и представља примену психологије у спорту и физичкој активности. Иако се показало да ова наука значајно унапређује спорт и доприноси спортским резултатима, често није прецизно дефинисано њено место у пракси. Место психолошких стручњака у спорту још је под утицајем индивидуалних ставова и схватања тренера и спортског менаџмента. Циљ рада јесте да се сагледа како место психолога и психолошке науке у спорту опажају тренери и менаџери, особе које најближе сарађују са спортистима и чија се реч највише чује. Показало се, тако, да фудбалски тренери прихватају учешће психолога у раду са спортистима, али задржавају право да им одреде поље рада. Испитивање студената Факултета за спорт показало је да су будући тренери и менаџери у спорту, учећи предмет Психологија спорта, у потпуности схватили значај психолошких фактора, као и место психолошке науке и психолога у спорту. Очекује се да ће образовање стручњака који раде у спорту утицати на промену постојећих ставова, а тиме унапредити, оплемени и хуманизовати рад са спортистима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: спорт, психологија спорта, психолог у спорту, ставови тренера, ставови студената

Предмет овог рада је теоријска анализа места и области рада психологије и психолога у спорту. Приказаће се главне одреднице које даје Закон о спорту, разрадити предмет изучавања психологије спорта и видети како место психологије и психолога у спорту опажају тренери и менаџери, они који су најближи спортистима и који често воде главну реч у спорту.

У *Закону о сѣорѣу* Републике Србије пише да је „спорт делатност од посебног значаја за Републику Србију” [*Закон о сѣорѣу РС*: члан 2]. У истом закону даље се истиче: „Спорт је део физичке културе који обухвата сваки облик организованог и неорганизованог обављања спортских активности и спортских делатности од стране физичких и правних лица у систему спорта, у циљу задовољења потреба човека за стваралаштвом, афирмацијом, физичким вежбањем и такмичењем са другима.”

Даље се одређују појмови, од којих су за ову тему интересантни „спортиста” и „спортске активности”. Спортиста је „лице које се бави спортским активностима”, а спортске активности „јесу сви облици физичке и умне активности који, кроз неорганизовано или организовано учешће, имају за циљ изражавање или побољшање физичке спремности и духовног благостања, стварање друштвених односа или постизање резултата на такмичењима свих нивоа” [*Закон о сѣорѣу РС*: члан 3].

Спортске делатности одређују се у комплексном значењу као „делатности којима се обезбеђују услови за обављање спортских активности, односно омогућава њихово обављање, а нарочито: организовање учешћа и вођење спортских такмичења, укључујући и међународна такмичења, обучавање за бављење спортским активностима и планирање и вођење спортских активности; спортско суђење; организовање спортских припрема и спортских приредаба; обезбеђење и управљање спортском опремом и објектима; стручно образовање, оспособљавање, усавршавање и информисање у области спорта; научноистраживачки и истраживачко-развојни рад у спорту; пропаганда и маркетинг у спорту; саветодавне и стручне услуге у спорту; спортско посредовање, организовање пословања организација у области спорта” [*Закон о сѣорѣу РС*: члан 3, став 2].

Стручњаци који раде у спорту у обавези су да се стручно образују и усавршавају према прописаним програмима, који укључују и психолошко образовање.

ПСИХОЛОГИЈА СПОРТА КАО ПРИМЕЊЕНА НАУКА

Психологија спорта је релативно млада научна дисциплина – она представља грану примењене психологије. То је комплексна научна дисциплина која захтева познавање различитих области психологије, у првом реду психологије личности, социјалне психологије, психологије међуљудских односа, менталне хигијене и других. Због своје сложености, психологија спорта захтева мултидисциплинарни приступ који подразумева добро познавање и интеграцију знања из других наука као што су медицина, педагогија и социологија [Koković i Latinović 2014: 52; Вуксановић 2018а: 9].

Предмет изучавања психологије спорта је све сложенији, а познавање психичких процеса и примена сазнања психолошке науке у спорту постају све важнији. Сматра се да је скоро трећина спортске успешности код врхунских спортиста детерминисана чисто психолошким факторима [Cox 2005: 35]. Психологија спорта као наука и психолози који се баве научним

или емпиријским радом откривају који су то фактори и како се може утицати на њих.

Поред физичких диспозиција, које су предуслов за сваку физичку активност, а посебно спортску, важно је да спортиста поседује адекватну личност и факторе личности који ће да подстакну развој физичких потенцијала и омогуће им да достигну свој максимум. Психичке функције, као што су опажање и учење, структура и динамички механизми личности, мотивација и мотивациони фактори, од пресудне су важности за развој сваке особе, па и спортисте [Вуксановић 2018а: 21]. Истовремено, физичка активност и спорт делују превентивно на појаву болести и умањују или елиминишу већ постојеће поремећаје психофизичког здравља и способности [Rehfeld et al. 2017; Вуксановић 2017]. Путем прилагођеног тренинга, помаже се укључивање особа са инвалидитетом у свет спорта и њихова социјализација [Бачанац и др. 2014; Lim et al. 2018; Касум 2019]. Код адолесцената и младих бављење спортом доводи до пораста самопоуздања [Тубић и др. 2012: 217; Вуксановић и Вуксановић 2014: 63; Mrđa i dr. 2018: 189] и уопште пожељних ефеката социјализације [Vuksanović i Šefer 2019: 306–307]. Позитивне перцепције и емоције, подршка социјалне средине, помажу мотивацији младих да се укључе у спорт [Милошевић и др. 2018: 34], а емоционална стабилност води до спортског успеха [Kostovski et al. 2019: 63].

У колективним спортовима посебно је важно да се развија тимски рад, комуникативност и кооперативност [Вуксановић 2018а: 97–100]. Овај задатак повезује психологију спорта са социјалном психологијом. Сазнања из социјалне психологије помажу у разумевању понашања навијача и публике као социјалне групе [Вуксановић 2018а: 83–93]. Предмет изучавања психологије спорта је и агресивност свих актера у спортском догађају [Вуксановић 2018а: 163–172].

Такмичарско понашање је саставни део спортског понашања и проистиче из потребе за постизањем врхунских резултата и жеље за победом над противничким тимом. Ту се подразумева спољашња мотивација која прераста у унутрашњу, која ће, уз развијено самопоуздање, бити значајна претпоставка спортског успеха [Вуксановић 2018б: 710–714].

Пред задатком који му се поставља сваки човек, и спортиста, поставља питање своје компетентности, одмерава однос својих снага и захтева који се пред њега постављају, чиме се доводи у стресно стање [Вуксановић 2018а: 181]. Зато је од изузетног значаја да се спортиста научи како да управља стресом, односно како да адекватно реагује на стрес – ситуације [Вуксановић 2019б: 402].

Поседовање емоционалне интелигенције и развијених социјалних вештина су одлике социјализоване, зреле личности која је у стању да препозна своја осећања и потребе, али и осећања и потребе других особа. Зрела личност знаће да изађе на крај и са својим успесима и својим неуспесима, да не полети превише на крилима успеха и изгуби контакт са реалношћу, као и да у ситуацији неуспеха не изгуби самопоуздање и мотив за постигнућем [Вуксановић 2018а: 10]. Зрела личност се гради и развија.

Све претходно наведено предмет је интересовања и изучавања психологије спорта. Циљ ове области јесте да се побољша спортски наступ, али и да се обогате социјално-психолошки аспекти личности спортисте и човека који се бави спортом [Вуксановић 2018а: 10].

Руски психолози, који се баве психологијом спорта, сматрају да предмет изучавања психологије спорта нису само спортисти и тренери у спорту, него и сви остали учесници у спортском догађају, судије и навијачи, као и психолошке карактеристике различитих спортова [Иљин 2016: 12]. У пракси, међутим, нису се бавили изучавањем спортских судија, а изучавање психологије навијача је тек у зачетку.

Као што је наведено, наш закон о спорту широко одређује појам „спортских делатности” [*Закон о спорту РС*: члан 3], од којих неке тек треба да буду предмет научне и стручне експлорације. Исто тако, није прецизирано место психолога у спорту. У Србији не постоји удружење спортских психолога, нити секција за спортску психологију у Друштву психолога Србије. Истраживања која се врше нису систематизована, објављују се претежно у часописима који се баве спортом и физичком културом и који се ослањају на факултете за спорт и физичку културу, или се презентују на стручним и научним конференцијама различитих профила.

Због разноврсности задатака и различитих стручњака који се баве пословима из области спортске психологије, неки аутори сврставају послове спортског психолога у три категорије: (1) клинички или саветодавни спортски психолог, (2) спортски психолог едукатор и (3) спортски психолог истраживач [Сох 2005: 7–8].

Клинички или саветодавни спортски психолог има академско образовање из области клиничке психологије. Његову област рада углавном чини помагање спортистима који имају емоционалне проблеме, проблеме у понашању или друге проблеме који спадају у домен психологије личности. Кључни проблем је како да се помогне спортисти у суочавању са стресом, који је редован пратилац спортских такмичења и активности везаних за спортско постигнуће. Улога клиничког или саветодавног спортског психолога има важно место у очувању не само менталног, већ укупног здравља спортиста, у смислу психичког, физичког и социјалног благостања, онако како је здравље дефинисала Светска здравствена организација [WHO 1958]. Циљ спортског психолога није победа спортисте по сваку цену. Циљ је усклађивање капацитета и својстава личности са захтевима који се постављају и тежња за максималном реализацијом потенцијала уз очување здраве личности [Вуксановић 2018а: 10].

Спортски психолог едукатор је стручњак који је углавном стекао академско образовање на неком од факултета за спорт или кинезиологију, где је научио основне појмове и основне претпоставке спортске психологије. Системом курсева и едукација, он је своје знање обогатио. Он, дакле, није психолог, него је практичар који своја знања из психологије користи тако што помаже спортистима да развију психичке вештине потребне за побољшање постигнућа. Он, такође, помаже спортистима да развију по-

зитиван однос према спорту и физичкој активности, да би та активност била у функцији промоције психофизичког здравља.

Да би се избегли проблеми у овој области и лакше излазило на крај са етичким изазовима струке, дефинисана су етичка правила. Америчко удружење психолога (American Psychological Association) дефинисало је и објавило ова правила 1992. године.

Спортски психолог-истраживач даје свој научни допринос психологији спорта тако што истражује психолошке факторе спорта, користећи валидне методе научног истраживања и долази до резултата који могу да буду корисни у пракси или који ће иницирати нова истраживања. Спортски психолог истраживач мора да поседује квалитетна мултидисциплинарна знања.

СПОРТИСТИ О ПСИХОЛОЗИМА И ПСИХОЛОГИЈИ СПОРТА

Перцепција тренера о месту психолога у спорту

У претходно наведеном било је речи о томе чиме се баве спортска психологија и психолог у спорту. Питањем како на место психологије и психолога у спорту гледају спортски тренери бавило се више истраживача.

Тренери, на пример у фудбалу, који је планетарно најпопуларнија игра и спорт, и даље често гледају изоловано перформансе, које чине технички и тактички параметри као што су број голова, шутева према голу, шутева у односу на број голова, одиграних утакмица, асистенција, тип асистенције, тачност асистенције, поседовање лопте, временска дужина поседовања лопте, број шутева и асистенција током поседовања лопте, додавање лопте у одређено поље, формације, стил игре, претрчани километри, брзина, фаулови, итд. Фактори игре и успешности у такмичењу који нису везани за физичку спремност, ретко су у фокусу ових тренера. Здравствени аспект играча их интересује најчешће у толикој мери у којој је у функцији физичке спремности и физичког здравља, занемарујући социјалне и психичке димензије здравља.

Увиђајући недовољну ефикасност, која је последица оваквог приступа, неки тренери сами покушавају да израде профиле личности играча, користећи при томе психолошки неверификоване инструменте посматрања и упитнике које углавном налазе на интернет страницама. Овакав, недовољно стручан и лаички површан приступ врло често може да нанесе штету и фудбалеру и тиму за који игра.

За сарадњу са психологом чешће се опредељују образованији тренери с више знања о значају психичких фактора у успешности у спорту, као и они који су спремнији за тимски рад, јер не верују у сопствену омнипотенцију.

Словеначки аутори [Kajtna i Cetinić 2008; Dimec i Kajtna 2009], испитујући тренере из разних спортова, истраживали су да ли постоје разлике у психолошким карактеристикама између тренера који се тренерским послом баве дуже време, имају више радног искуства и стажа, и тренера

који су млађи и тим се послом баве краће време. Утврдили су, између осталог, да су млађи тренери савеснији и отворенији према култури и тестирању нових приступа, да имају већу толеранцију и да боље управљају емоцијама. Већа отвореност за информације код млађих тренера је, сматрају аутори, последица утицаја околине која је преплављена информацијама. Старији тренери су суздржани према иновацијама, више примењују уобичајене постулате и нису склони променама. Старији тренери, за разлику од млађих, чешће употребљавају демократско него аутократско руковођење и чешће говоре о томе да имају проблема у раду. Старији тренери наводе да имају више проблема код обављања свог тренерског посла, да им тренерски посао одузима пуно времена, да имају мало слободног времена, чешће него млађи тренери жале се на финансијске услове, и сматрају да је њихов посао стресан. Дуготрајно бављење стресним послом тренера оставља (негативне) последице на његову психу и његово укупно здравље. Према ауторима ових истраживања, неке разлике између тренера могле би бити узроковане разликама у нивоу едукације између млађих и старијих тренера, јер су млађи образованији. Према горе реченом, може се очекивати да ће млађи тренери бити отворенији за сарадњу са другим стручњацима, укључујући и психологе.

Тушак и Тушак [Tušak i Tušak 2003] наводе да успешан тренер има карактеристике које они сврставају у две групе: у групу педагошких способности и у групу психолошких карактеристика. Групу педагошких способности, према овим ауторима, чине: усмерење према успешности, способност самоспознаје, социјалне способности поучавања, трајност социјалних контаката, методичке способности тренера, способност анализирања и психолошког опажања, одговорност, константност у личном понашању, способност стварања пријатељске атмосфере тренирања и самоконтрола. У групу психолошких карактеристика ови аутори сврставају: високу радну мотивисаност, флексибилност, креативност, способност организовања, истрајност, способност успостављања контаката, сигурност, поузданост, одговорност, просуђивање, стабилност и самопоуздање.

Савремени теоретичари и спортски тренери увиђају да „начин размишљања и вредност континуираног личног развоја и напретка тренера, али и спортисте, управо су оно што се процењује као важан фактор за дугорочан успех” [Balent 2016: 18].

Теоретичари спорта који имају лично спортско и такмичарско искуство наглашавају значај психичке припреме спортиста и сматрају је обавезним делом припрема спортиста [Копривица 2013: 63–65].

У кошарци се наглашава значај когнитивних способности и конативних црта личности кошаркаша за тимски рад и спортски успех [Симовић 2004: 257–361].

Једно истраживање, чији је аутор фудбалски тренер и некадашњи фудбалер [Почуча 2019], бавило се перцепцијом фудбалских тренера из Србије о потреби за сарадњом са психологом у раду са фудбалерима. Испитанике су чинили тренери различитог нивоа обучености и искуства, од тренера суперлиге до тренера који раде са млађим категоријама играча.

Показало се да сви испитани тренери сматрају да је потребно учешће психолога у раду са фудбалерима, посебно са млађим категоријама. Сваки трећи тренер сматра да би психолога требало укључивати у индивидуални рад са фудбалерима који имају специфичне проблеме, сваки четврти би потражио помоћ психолога за психодијагностички поступак оцењивања психолошких карактеристика фудбалера и процена перформанси, а сваки осми испитани тренер би укључио психолога у процес подстицања мотивације и психолошке припреме пред утакмицу. Дакле, постоји генерална сагласност о потреби за укључивањем психолога у рад са фудбалерима, али нема сагласности о елементима у које би психолог био укључен. У овом истраживању показало се да нема значајних разлика међу тренерима различитог нивоа обучености, формалног образовања и година искуства. Фудбалски тренери углавном процењују да имају довољно знања да самостално оцене интелигенцију, личност и друге психолошке карактеристике фудбалера – тренери са пет или мање година искуства нешто мање (50% испитаних) од оних са преко петнаест година искуства (75% испитаника). Чини се да тренери, иако схватају важност улоге психолога у раду са фудбалерима, не схватају у потпуности како све психолог може да допринесе тиму. Показало се да тренери имају предрасуду о томе да интелигенција и неке друге комплексније психолошке карактеристике могу да се оцене интуитивно. Такође, фудбалски тренери сматрају да поље рада које чине тимски рад и мотивација спортиста представља искључиво посао тренера, а не психолога! Овај налаз говори о омнипотенцији фудбалских тренера – иако се залажу за учешће психолога у раду са спортистима, они виде психолога искључиво у областима које им они, тренери, одреде.

Канадски истраживачи показали су да се врхунски спортисти уопште доста опредељују за помоћ спортског психолога. Потребу за спортским психологом посебно су наглашавали спортисти који су већ имали искуства са услугама спортских психолога [Orlick and Partington 1987: 4]. У раду са психолозима спортисти посебно цене срдчан, али не превише пријатељски однос са психологом [Sharp and Hodge 2014: 101].

Перцепција студената Факултета за спорт о значају психологије у спорту

На основу истраживања која се баве перцепцијом тренера о потреби за применом психолошких знања у спорту дошло се до закључка да психологију и психологе више укључују млађи тренери. Зато је било интересантно да се испита какав став према потреби укључивања психолошких знања у рад у спорту имају студенти, будући тренери и менаџери у спорту. Предмет истраживања [Вуксановић 2019а: 109–112] је интересовање студената за учење појединих психолошких тема које су у наставном програму предмета Психологија спорта и за предмет у целини. Испитаници су били активни спортисти, студенти друге године Факултета за спорт Универзитета „Унион – Никола Тесла” у Београду, који желе да након завршетка каријере спортисте остану у спорту као спортски тренери и

као менаџери. Испитивање путем анкете обављено је на крају семестра, након испитног рока. Испитано је укупно 32 студента: 16 студената са смера менаџмент и 16 са смера тренер – што је укупан број студената са друге године са смерова тренер и менаџмент који су похађали наставу на факултету. Групу испитаника чинило је 26 мушкараца и шест девојака, па нису рађена поређења према полу. Испитаници су сви студенти друге године а којима је Психологија спорта обавезан предмет са фондом од 30 часова предавања и 30 часова вежби. Пошто се испитани студенти баве различитим спортовима (ватерполо, одбојка, кошарка, тенис, бокс, ММА, дизање тегова, фитнес, атлетика), није се могло вршити поређење с обзиром на спорт којим се студенти баве, јер би се радило о веома малом броју испитаника у групама.

Студенти су од седамнаест тема које се уче у Психологији спорта [Вуксановић 2018а: 12] бирали која им је тема најинтересантнија, која најлакша а која најтежа за учење, која је најважнија за спорт којим се баве, а која за општу културу. Теме везане за мотивацију и за тимски рад су рангиране као најинтересантније (1. место), али и као најкорисније за рад у спорту, поред тема о стресу и о агресивности. Као најважније за општу културу оцењене су теме о личности, емоцијама, социјализацији и руковођењу. Најважније за спорт којим се баве биле су теме које се баве мотивацијом, стресом, агресивношћу у спорту и тимским радом. Најтеже су учили о личности и анксиозности у спорту. Студенти који се спремају за менаџере у спорту наводили су мањи број тема које су им важне за спорт којим се баве од студената са смера за тренере. Разлог је у томе што се посао менаџера у спорту мање разликује по појединим спортовима од послова тренера у спортовима, а студенти се понашају у складу са својим изабраним занимањем.

Учење психологије сви испитаници сматрају веома корисним и потребним. Учење им је помогло у разумевању и решавању проблема са којима се срећу у спорту, али и у свом личном животу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Психологија спорта, као релативно млада, примењена научна дисциплина, још увек тражи своје место у спорту. Сви они који су на било који начин укључени у спорт или га прате у својству посматрача или навијача, слажу се у ставу да је за спортски успех у великој мери заслужан фактор личности и њених особина. Знатан део психичких фактора је истражен и дефинисан, а истраживања се настављају и продубљују, некад и на штету целовитог приступа спорту и спортистима.

Није основни проблем у прихватању психичких фактора као значајних фактора спортског успеха, као ни њихово откривање и дефинисање. Основни проблем је у практичној примени ових знања, тачније у прихватању психолошких стручњака од стране менаџера и тренера у спорту. О потреби за радом у спорту са стручњацима за психологију говори се највише након изостанка очекиваног успеха на неком значајном међуна-

родном такмичењу, какав је био случај са мушком кошаркашком репрезентацијом Србије на Светском првенству 2019. године у Кини.

Потребу за укључивањем стручњака из области психологије и психологије спорта више исказују млађи и образованији тренери. Они располажу са више информација и отворенији су за новине у науци и у пракси. Тачно је да поједини старији тренери, поготово у професионалном спорту, врло успешно воде своје екипе, у првом реду захваљујући богатом личном искуству. Млађи тренери ће, међутим, кад дођу на позиције садашњих старијих тренера, поред искуства имати и више научних знања, већу отвореност за нове информације и нове методе, што би требало да омогући бољу комуникацију и унутар тима и са значајним факторима средине.

Кад се говори о спорту, најчешће се мисли на врхунски спорт. Губи се из вида да је спортска активност од изузетног друштвеног значаја и кад се ради о аматерском и школском спорту, јер унапређује здравље: физичко, психичко и социјално (благостање). Зато је важно да спортски радници располажу и психолошким знањима и да буду спремни на сарадњу са стручњацима из ове области.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вуксановић, Мирјана (2017). Ментално здравље и телесно испољавање. *Спорти и бизнис*, 3: 39–42.
- Вуксановић, Мирјана (2018а). *Психологија спортиста*. Београд: Факултет за спорт.
- Вуксановић, Мирјана (2018б). Комплексност мотивације у спорту. *Свети рада*, 15(6): 706–718.
- Вуксановић, Мирјана (2019а). Интересовање студената Факултета за спорт за учење психологије. *Васпитање и образовање*, 101–114.
- Вуксановић, Мирјана (2019б). Изгарање код професионалних спортиста. *Свети рада*, 16(4): 401–408.
- Вуксановић, Мирјана и Немања Вуксановић (2014). Утицај спортске активности на квалитет живота младих. *Социјална мисао*, 2: 61–66.
- Закон о спорту (ЗС) (2016). *Службени гласник РС*, 10/16.
- Иљин, Евгени Павлович (2016). Введение. Психология спорта как учебная дисциплина. *Психология спорта*. Москва, Санкт Петербург, Нижний Новгород, Воронеж, Киев, Екатеринбург, Самара, Минск: Издательский дом „Питер”, 12–15.
- Касум, Горан (2019). Спорт особа са инвалидитетом – кораци ка смањењу искључености и новој вредносној парадигми српског друштва. *Физичка култура*, 73(1): 23–39.
- Милошевић, Живан Н. и Татјана Тубић (2018). Социјална подршка и физичка активност ученика основне школе. *Физичка култура*, 72(1): 29–36.
- Почуча, Предраг (2019). *Перцепција значаја улоге психолога у развоју и процени успешности фудбалера* – мастер рад. Београд: Факултет за спорт.
- Симовић, Слободан (2004). *Фактори од којих зависи успех у врхунској кошарци*. Бања Лука: Графид – Кошаркашки савез Републике Српске.
- Тубић, Татјана; Вишња Ђорђевић и Сунчица Почек (2012). Димензије селф-концепта и бављење спортом у раној адолесценцији. *Психологија*, 45(2): 209–225.
- American Psychological Association (1992). Ethical principles of psychologists and code of conduct. *American Psychologist*, 47: 1597–1611.
- Baćanac, Ljubica; Biljana Milićević-Marinković, Goran Kasum and Marjan Marinković (2014). Competitive Anxiety, Self-Confidence And Psychological Skills In Top Athletes

- With And Without Disabilities: A Pilot Study. *Facta Universitatis Series: Physical Education and Sport*, 12(2): 59–70.
- Balent, Boris (2016). Odnos kondicijski trener – sportaš; Koja je uloga kondicijskog trenera u razvoju poželjnog misaonog postava sportaša? *Kondicijska priprema sportaša 2016*. Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Udruga kondicijskih trenera Hrvatske.
- Cox, Richard H. (2005). Sportaš i ličnost. *Psihologija sporta – koncepti i primjene*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 12–43.
- Dimec, Tjaša and Tanja Kajtna (2009). Psychological characteristics of younger and older coaches. *Kinesiology*, 41(2): 172–180.
- Kajtna, Tanja i Jelena Cetinić (2008). Psihološke karakteristike mladih i starijih trenera. *Hrvatski športskomedicinski vjesnik*, 23: 11–17.
- Koković, Dragan i Boris Latinović (2014). Sociološki pristup i naučno posredovanje u sportu. *Sportske nauke i zdravlje*, 4(1): 51–63.
- Koprivica, Vladimir (2013). *Teorija sportskog treninga*. Deo 1. Beograd, 63–65.
- Kostovski, Zharko; Lence Aleksovska and Alaj Iber (2019). Psychological characteristics factor of success in karate athletes. *Sport Science and Health*, 9(1): 60–64.
- Lim, Tae-Hee; Chang-Yong Jang, David O'Sullivan and Hyunkyoung Oh (2018). Applications of psychological skills training for Paralympic table tennis athletes. *Journal of Exercise Rehabilitation*, 14(3): 367–374.
- Mrđa, Petar; Saša Jovanović, Sanja Srdić i Adrijana Ljubojević (2018). Povezanost samopouzdanja i uspjehnosti izvođenja gimnastičkih elemenata. *Sportske nauke i zdravlje*, 8(2): 183–190.
- Orlick, Terry and John Partington (1987). The sport psychology consultant: Analysis of critical components as viewed by Canadian Olympic athletes. *The Sport Psychologist*, 1(1), 4–17.
- Rehfeld, Kathrin; Anita Hökelmann, Patrick Müller, Ann-Kathrin Noll and Notger Müller (2017). Cognitive reserve – investigations of physical exercise and cognitive performance throughout the lifespan. *8-th International Scientific Conference on Kinesiology*. Opatia, 117.
- Sharp, Lee-Ann and Ken Hodge (2014). Sport psychology consulting effectiveness: The athlete's perspective. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 12(2), 91–105.
- Tušak, Maks i Matej Tušak (2003). *Psihologija sporta*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Vuksanović, Mirjana i Natalija Šefer (2019). Košarka kao faktor zdravog socijalnog razvoja djevojčica. *Svet rada*, 16(3): 300–308.
- World Health Organization (1958). *The first ten years of the World Health Organization*. Geneva: WHO.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE ROLE OF PSYCHOLOGY AND PSYCHOLOGISTS IN SPORTS

by

MIRJANA VUKSANOVIĆ

University “Union – Nikola Tesla”, Faculty of Sport
Narodnih heroja 30, Belgrade, Serbia
vuksanovici@vektor.net

SUMMARY: Sports psychology is a young scientific discipline that represents the application of psychology in sports and physical activity. Although the science of sports psychology has proven to significantly enhance sports performance and contribute to

sports results, its role in practice is not always clearly defined. The aim of this paper is to look at how coaches and managers, being the people who work with athletes most closely and whose advice is respected most, perceive the role of psychologists and psychological science in sports. Obviously, the key issue is not the acceptance of psychic factors as significant for sports success, or their detection and defining. The main problem lies in practical application of this knowledge, and more precisely, in acceptance of psychological experts by sports managers and coaches. The role of psychological experts in sports is still influenced by the individual attitudes and perceptions of coaches and sports management. It has been shown hence, that football coaches do accept participation of psychologists in working with athletes, but they reserve the right to determine their area of work. Younger and higher educated coaches are more ready to engage psychologists in work with athletes. A survey amongst students of the Faculty of Sport showed that future coaches and sports managers, by studying the subject "Psychology of Sports", gained full understanding of the importance of psychological factors and the role of psychological science and psychologists in sports. The expectation is that education of experts in sports will influence change in existing attitudes, thereby improving, refining and humanizing work with athletes.

KEYWORDS: Sports, Sports psychology, Sports psychologist, Coaches' attitudes, Students' attitudes

НОВИ ОДНОСИ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И КИНЕ: ПРИЈАТЕЉИ ИЛИ НЕ(ПРИЈАТЕЉИ)?

САЊА АРЕЖИНА

Влада Републике Србије
Булевар Михајла Пупина 2, Београд, Србија
sanja_arezina@yahoo.com

САЖЕТАК: Ширење тезе из Сједињених Америчких Држава о „кинеској претњи” на европски континент поклопило се с јачањем незадовољства код држава чланица Европске уније по питању третмана које европске компаније имају на кинеском тржишту. Резултат тога била је промена позитивне перцепције које су државе ЕУ имале према НР Кини, захваљујући издашним кинеским новчаним средствима пласираним кроз инвестиције и помоћ у оквиру иницијативе „Један појас, један пут”, у негативну перцепцију која је свој излаз нашла у промени европских политика и увођењу различитих врста заштитних мера када је у питању улазак кинеских директних инвестиција на европско тржиште. У овом чланку аутор се бави истраживањем различитих перцепција које су се формирале о НР Кини унутар ЕУ, факторима који су утицали на промену перцепције држава ЕУ према НР Кини и последицама које су оне имале на динамику развоја различитих политика на нивоу ЕУ. Да би доказала основну хипотезу да Брисел, за разлику од САД, ипак показује одређену прагматичност тиме што ће измене политика бити довољно умерене да ЕУ може да остане верна принципима отвореног тржишта, док спречава да се ти исти принципи претворе у стратешку рањивост, аутор ће током истраживања користити структурно-функционалну анализу, индукцију и дедукцију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Доналд Трамп, Сједињене Америчке Државе, Европска унија, позитивна перцепција, негативна перцепција, прагматизам, заштитне мере

JEL класификација: F13, F52

Иако је НР Кина са Европском заједницом (касније Европском унијом – ЕУ) почела да развија односе од 1975. године, кинески капитал

није имао већи приступ европском тржишту све до Светске економске кризе и кризе еврозоне 2008. и 2009. године. Слабљење економских и финансијских капацитета водећих држава ЕУ створило је инвестициони „вакуум”, који је својим капиталом почела да попуњава НР Кина. Као највећи поседник девизних резерви на свету притекла је у помоћ европским економијама желећи да спречи слабљење ЕУ као важног актера за очување мултиполарног света [COASI 2018]. Истовремено, НР Кина је штирила своје извозно тржиште, извор нових технологија и опреме и један од највећих извора страних улагања. Помажући ЕУ да остане „на ногама”, смањила је могућност да и сама претрпи губитке, у исто време желећи да отвори европско тржиште за кинеска улагања и одобровољи европске званичнике да попусте ограничења трговине наоружањем и осетљивим производима високе технологије¹ који су јој потребни за национални програм наоружања и промену државног економског модела, односно за достизање визије „кинеског сна” (Zhongguo Meng) 2049. године [Weibin 2013].²

Јачању сарадње између НР Кине и ЕУ допринела је нова кинеска иницијатива „Један појас, један пут” (Yidai Yilu), промовисана од стране кинеског председника Си Ђинпинга (Xi Jinping) 2013. године, која за циљ има повезивање два економски развијена краја Евроазије (Западне Европе и источног дела НР Кине). Велики број европских званичника изразио је подршку овој иницијативи потписивањем меморандума о сарадњи, заједничких декларација или других врста званичних докумената. Успостављена је синергија с дугорочним стратегијама ЕУ и плановима за сарадњу између НР Кине и ЕУ.³ Осамнаест европских држава постале су чланице Азијске инфраструктурне инвестиционе банке (Asian Infrastructure Investment Bank), институције основане 2015. године као подршка иницијативи, упркос противљењу и лобирању Сједињене Америчке Државе (САД) против овог чланства. Истовремено, у оквиру ове иницијативе развијана је сарадња са 16 држава Централне и Источне Европе (ЦИЕ) путем Механизма „16+1”.⁴

Међутим, након доласка новог америчког председника Доналда Трампа (Donald Trump) на власт 2017. године све више почиње да јача антикинеска реторика у целом свету. Дотадашњу политику коегзистенције која је била основа америчке спољне политике према НР Кини замењују нови односи свеобухватне конфронтације, који све више утичу на промену

¹ Санкције су уведене од стране већине европских држава и САД након насилног гашења демонстрација на Тјенанмену 1989. године, од стране тадашњег кинеског руководства.

² Председник Си Ђинпинг (习近平) је на Трећем пленуму 18. конгреса у новембру 2012. године споменуо визију „кинеског сна”, за коју је накнадно објаснио да значи остварење великог броја унутрашњих реформи договорених Програмом од 60 тачака.

³ Мисли се на Европски фонд за стратешке инвестиције (тзв. Јункеров план), Трансевропску саобраћајну мрежу (TEN-T) и Стратешку агенду за сарадњу ЕУ–Кина 2020.

⁴ Механизам за сарадњу НР Кине са 16 држава Централне и Источне Европе. То је пет држава Централне Европе (Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка и Словенија), три балтичке државе (Естонија, Летонија и Литванија) и осам држава Југоисточне Европе (Бугарска, Румунија, Србија, Црна Гора, Хрватска, Македонија, Босна и Херцеговина и Албанија). На Самиту у Дубровнику 2019. године, Грчка је постала члан овог механизма, те ће он убудуће носити назив Механизам „17+1”.

перцепције јавног мњења у целом свету и даљи наставак сарадње с Пекигом. Основна хипотеза овог истраживања је да Брисел, за разлику од Вашингтона, показује одређену прагматичност у односима с Пекигом тиме што ће измене политика које за циљ имају ограничавање уласка страних директних инвестиција на тржиште ЕУ бити довољно умерене да европске државе могу да остану верне принципима отвореног тржишта, док спречавају да се ти исти принципи претворе у стратешку рањивост.

У претходном периоду, истраживања о односу НР Кине са ЕУ углавном су била фокусирана на позитивне аспекте сарадње у оквиру различитих механизма, као и на проблеме који годинама оптерећују односе на релацији Брисел–Пекинг. У овом истраживању акценат је стављен на различите перцепције које су се формирале о НР Кини у ЕУ и последице које су оне имале на динамику развоја различитих политика на нивоу ЕУ. Аутор током истраживања одговара на питања: Како се у Европској унији перцепција о НР Кини мењала од позитивне ка негативној? Који фактори (унутрашњи и спољашњи) су утицали на формирање негативне перцепције у европском дискурсу? Како се то одражава на динамику развоја различитих политика на нивоу ЕУ? У истраживању ће бити коришћена релевантна академска и политичка документација, изјаве званичника и вести из европских и међународних медија. Такође, ради аутентичности, истраживање је обogaћено формалним и неформалним интервјуима и разговорима које је аутор имао с европским и кинеским званичницима, аналитичарима, истраживачима, новинарима и привредницима, који су на различите начине били директно укључени у различите аспекте сино-европских односа.

ЈАЧАЊЕ ПОЗИТИВНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ О НР КИНИ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ И УТИЦАЈ НА СИНО-ЕВРОПСКУ САРАДЊУ

Од почетка 21. века, када је НР Кина достигла висок ниво девизних резерви, а нарочито након Светске финансијске кризе 2008. године, када су се економије већине земаља света суочавале с њеним последицама таворећи у предворју или пак у самом епицентру рецесије, све већи број европских државних и недржавних актера почео је да перципира Пекинг као потенцијалног партнера за сарадњу.⁵ Иако је између НР Кине и ЕУ постојало свеобухватно стратешко партнерство још од 2003, европске државе су поверење у Пекинг као партнера почеле да стичу тек током кризе еврозоне, када је НР Кина показала изузетно висок степен солидарности [Song 2012]. На тај начин је НР Кина, помажући европским државама да преброде нестабилност тржишта, показала да представља „одговорну велику силу” (Fuzeren de Daguo) која преузима одговорност

⁵ НР Кина је у 2001. години поседовала 210 милијарди америчких долара девизних резерви, да би након тога девизне резерве почеле веома брзо да расту, те су крајем 2018. достигле бројку од 3,7 билијарди америчких долара [Cheng 2014: 1433; Statista 2019].

у решавању глобалних проблема, што су Вашингтон и Брисел од ње тражили годинама уназад.

Захваљујући позитивној улози коју је НР Кина одиграла током кризе еврозоне почела је да се ствара позитивна перцепција о сарадњи с њом у државама чланицама ЕУ о чему сведоче изјаве бројних европских званичника. Тако је директор Европског стабилизационог механизма и шеф Европског фонда за финансијску стабилност Клаус Реглинг (Klaus Regling) у октобру 2011. изјавио да је НР Кина била добар и лојалан купац европских обвезница у тренутку када је Европи то било највише потребно и да се нада да ће и даље наставити да улагање у овај фонд гледа као добру инвестицију. Он је нагласио да НР Кина приликом пружања помоћи европским државама путем овог фонда није заузврат тражила никакве политичке или економске уступке [Rabinovitch 2011]. Грчки премијер Јоргос Папандреу (George Papandreu) истакао је да помоћ коју НР Кина даје Грчкој представља помоћ целој ЕУ [Ministry of Foreign Affairs of the PR China, 2010]. Шпански премијер Хозе Луис Родригес Запатео (José Luis Rodríguez Zapatero) указао је да улагање НР Кине у шпанске обвезнице подстиче поверење у финансијска тржишта, док је португалски премијер Жозе Сократес (Jose Socrates) након помоћи коју су добили из Пекинга, односе са НР Кином назвао „приоритетом” за своју владу [Wagner 2010].

Јачању позитивне перцепције држава чланица ЕУ о НР Кини придонеле су размене посета на високом нивоу, споразуми о стратешком партнерству, формирање разних механизма за сарадњу, оснивање културних центара и Института Конфуције, и „Панда дипломатија” (Panda diplomacy). Додатно, стварању имица пожељног партнера допринела је кинеска стратегија позитивног приступа и давања на значају свакој држави како би се одржала нада за еволуцију односа. Позитивна представа о сарадњи с њом, као и потреба већине европских држава за приливом свежег капитала помогло је НР Кини да отвори врата до тада затвореног европског тржишта и уложи капитал у бројне компаније, од којих су неке од стратешког значаја.

Сумирајући све кинеске инвестиције на европском континенту у периоду 2008–2018. долази се до бројке од близу 318 милијарди америчких долара, што је за 45% више инвестиција него у САД [Seaman John et al. 2017]. Томе је увелико допринела чињеница да је, за разлику од САД, где је Комитет за стране инвестиције (CFIUS) одлучивао о томе јесу ли велике кинеске инвестиције у складу с националном безбедношћу, у Европи питање уласка страних инвестиција било мање политизовано. Резултат тога био је да су кинеске излазне директне инвестиције од 2015. почеле све више да се усмеравају ка Европи као крајњем одредишту, уместо ка америчком континенту [Blanchard 2017].

Према извештају *ETNC* (European Think-tank Network on China), државе чланице ЕУ у које је отишло највише кинеских директних инвестиција (од укупно 1400 индивидуалних трансакција) у периоду 2000–2016. јесу Велика Британија (23%), Немачка (19%), Италија (13%), Француска (11%) и Финска (7%) [Seaman et al. 2017: 26]. Стратешки најважније су инвестиције у изградњу нуклеарне централе “Hinkley Point C” у Великој

Британији од стране “China National Nuclear Corporation”, “China General Nuclear Power Group” и “Electricité de France”, као и куповина већинског удела од 61% у британској гасној мрежи која се налази у власништву компаније “National Grid” од стране кинеске компаније “CIC Capital Corporation”. У Немачкој је компанија “Midea Group” постала власник 94,55% водеће немачке компаније за производњу робота “Kuka” [Nakamura 2016; Chazan 2017]. Компанија “Three Gorges Corporation” преузела је 21,3% португалске енергетске компаније “Energias de Portugal”, док је компанија “China’s State Grid Corporation” купила 25% португалске националне компаније за управљање електромережом “Redes Energéticas Nacionais” и 35% италијанске националне Агенције за гас и електричну енергију “CDP Reti”. Кинеска компанија “Shanghai Electric” је преузела 40% италијанске компаније “Ansaldo Energia” [Pollina 2014], а “China Investment Corporation” шпанску енергетску компанију “Repsol”. У Грчкој је кинеска компанија “COSCO”, која је већ укључена у рад терминала у лукама Антверпен, Ротердам и Валенсија, 2009. године узела у концесију 33% луке Пиреј, а затим 2016. и преосталих 67% [Georgiopoulos 2019]. Овако велики број значајних кинеских инвестиција у водећим државама чланицама ЕУ свакако је био показатељ да су сино-европски односи значајно напредовали у односу на претходни период, понајвише захваљујући позитивној перцепцији, формираној за време и након кризе еврозоне.

ЈАЧАЊЕ НЕГАТИВНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА О НР КИНИ И ПОСЛЕДИЦЕ ПО ДИНАМИКУ РАЗВОЈА РАЗЛИЧИТИХ ПОЛИТИКА НА НИВОУ ЕУ

Како је иницијатива „Један појас, један пут” добијала на замаху реализацијом бројних пројеката у Азији, Европи и Африци, а НР Кина почела 2015. да промовише стратегију „Произведено у Кини 2025” (Zhongguo Zhizao 2025)⁶, све више су се могли чути негативни коментари широм света да иницијатива представља инструмент за стварање новог светског поретка [Hillman 2018], Маршалов план с кинеским карактеристикама [Curran 2016], да кинеске компаније „краду” интелектуалну својину компанија које преузимају или с којима су ушле у *joint-venture* [Mazumdar 2018], да не постоји реципроцитет за европске компаније на кинеском тржишту [Rapoza 2017] и да НР Кина користи помоћ и инвестиције да би заузврат тражила политичке и економске уступке и колонизовала државе [Millward 2018]. У пласирању негативних коментара предњачиле су САД које од доласка на власт председника Доналда Трампа 2017. активно примењују антикинеску реторику. О томе сведоче најважнија америчка стратешка документâ, попут Стратегије националне безбедности из 2017. и Стратегије националне одбране из 2018. године, која су означила НР Кину као економског „предатора” који користи економске подстицаје и казне,

⁶ Стратегија има за циљ јачање кинеске индустрије високе технологије и пласирање ових производа широм света.

утицај и имплицирање војних претњи како би друге државе поштовале њене политичке и безбедносне приоритете [US Embassy in Georgia 2017; Smith 2018].

Константном негативном реториком Вашингтон ради на мењању перцепције држава широм света о НР Кини. Последица тога је смањење почетног ентузијазма држава, посебно европских, да учествују у реализацији иницијативе „Један појас, један пут”. То се може видети у изјавама водећих европских званичника, које све више попримају упозоравајући тон захтевајући од својих кинеских колега реципрочне уступке за европске компаније на кинеском тржишту, сличне онима које имају компаније НР Кине на тржишту ЕУ. Тако је француски председник Емануел Макрон (Emanuel Macron) истакао да „древни путеви свиле нису били само кинески и да ти путеви не могу да воде ка новој хегемонији која би трансформисала државе дуж тог пута у вазале” [Barkin et al. 2018]. Немачки званичници, канцеларка Ангела Меркел (Angela Dorothea Merkel) и министар економских послова Зигмар Габриел (Sigmar Gabriel), били су много конкретнији у односу на свог француског колегу наговештавајући у својим изјавама блокирање кинеских инвестиција у осетљивим областима. Тако је у Немачкој 2016. године, након америчке интервенције, спречено преузимање компаније “Aixtron”, која се бави производњом полупроводника, од стране кинеске компаније “China’s Fujian Grand Chip” [Rasmussen Global 2017]. У 2018. години спречен је улазак кинеске компаније “State Grid Corporation of China” на источно немачко енергетско тржиште куповином 20% компаније “50Hertz Transmission”, као и преузимање компаније “Leifeld Metal Spinning”, која производи метале високог квалитета за авио- и нуклеарну индустрију, од стране кинеске компаније “Yantai Taihai Group” [Kastner 2018]. У Белгији су политичари због притиска јавности спречили куповину 14% белгијске компаније за дистрибуцију гаса и електричне енергије “EANDIS” од стране кинеске компаније “China’s State Grid” [Seaman 2017: 39]. Пољски министар одбране позивајући се на заштиту националне безбедности блокирао је тендер којим би велики део земље у својини Војне агенције за имовину завршио у рукама кинеске компаније [Kuo 2017], док су пољска регулаторна тела блокирала три велика инфраструктурна тендера које су освојиле кинеске компаније (два пројекта ауто-пута и постројење за уништавање смећа) [Bachulska and Turscanyi 2019].

Иако је комесарка за трговину ЕУ Сесилија Малмстрем (Cecilia Malmström) почетком 2017. давала изјаве у којима је позивала државе широм света на одупирање протекционизму, Европска унија је у последње две године иницирала измене неколико различитих политика које за циљ имају заштиту европског тржишта и спречавање могућности да принципи отвореног тржишта на којима се ЕУ заснива буду разлог њене стратешке рањивости. Тако је у септембру 2017. Европска комисија започела процедуру успостављања заједничког европског оквира за надгледање страних директних инвестиција које долазе у Европу (механизам сличан Комитету за стране инвестиције у САД), посебно оних које се тичу улагања у стратешке секторе. С тим у вези, председник Европске комисије Жан Клод

Јункер (Jean-Claude Juncker) указао је на потребу помирења отворености ЕУ са заштитом стратешких интереса. Након дуготрајне законодавне процедуре, упркос ставу појединих држава чланица које су сматрале да би његово увођење представљало недозвољено интервенисање ЕУ у ексклузивне надлежности држава чланица и да би се тиме смањио степен отворености ЕУ према страним инвестицијама и трговини с иностранством, што је посебно било значајно државама чије су економије захтевале свеж капитал како би се опоравиле, нови оквир је усвојен 21. марта 2019. [European Sources Online, 2019]. Председник Јункер је тим поводом рекао: „Данашња одлука је доказ да ЕУ може брзо деловати када су у питању стратешки интереси наших грађана и економије. Са новим механизмом за надгледање страних инвестиција много смо боље опремљени да осигурамо да инвестиције које долазе из држава изван ЕУ заиста доприносе нашим интересима” [European Commission 2019].

Пар месеци раније, у децембру 2018, министри 19 држава чланица Европске уније позвали су на јачање европске индустријске политике и „еволуцију” антимонополских правила, да би већ почетком 2019. утицајно удружење немачких индустријских компанија “BDI” влади у Берлину и Европској комисији упутило документ „Партнери и системски конкуренти – како пословати са кинеском економијом којом управља држава”. У документу, између осталог, удружење тражи да се поопштри надзор над учешћем кинеских компанија на европским тендерима, а нарочито оним који се финансирају из буџета Европске уније. Ту се првенствено мисли на освајање тендера за изградњу Пељешачког моста у Хрватској од стране кинеске компаније “China Road and Bridge Corporation” 2018. године, који ће бити реализован уз подршку средстава из фондова Европске уније. Документ, такође, предлаже да Европска комисија допусти стварање тржишних европских шампиона који би могли да се такмиче с великим кинеским корпорацијама [Zagovaraju evropski protekcionizam, 2019]. Регулаторна тела ЕУ и комесар за конкуренцију нису показали разумевање за последњи захтев индустријалаца, те је почетком 2019. одбијен захтев за спајање немачке компаније “Siemens” и француске компаније “Alstom”, који је подржан од стране немачког министра економије Петера Алтмајера (Peter Altmaier) и француског министра финансија Бруна Л’Мера (Bruno Le Maire). Европска комесарка за конкуренцију Маргрете Фестагер (Margrethe Vestager) одлуку је образложила речима да би компанија која би настала оваквим спајањем имала превише моћи, што би довело до повећања цена на тржишту [Toplensky 2019]. Министар Алтмајер је на речи комесарке одговорио предлогом да се у условима повећане међународне конкуренције треба фокусирати на „борбу” са страним компанијама, а не на унутаревропску конкуренцију [Oven 2019]. Да би се пронашло компромисно решење, Европска комисија је предложила да се прераде правила о конкуренцији и покрене стратегија реципроцитета у јавним набавкама (за коју се дуго залаже Француска), што би представљало „боље оружје у борби” против великих кинеских компанија на европском тржишту [Hanke and Barigazzi 2019].

Становиште комисије је формализовано у марту 2019. када је Европска унија објавила Заједнички став о политици према НР Кини, у којем је назива „економским конкурентом у потрази за технолошким вођством и системским ривалом који промовише алтернативне моделе управљања” [Valero 2019b]. Документ најављује одређене промене европских политика, односно усвајање инструмента за међународне јавне набавке до 2019. године, којим би се ограничио приступ кинеским компанијама тржишту јавних набавки, што би представљало реципрочну меру кинеским рестриктивним прописима када је у питању учешће европских компанија на тендерима у НР Кини.⁷ Поред тога, документ указује на потребу увођења високог нивоа радних и еколошких стандарда када је у питању учешће страних компанија на тендерима у државама чланицама ЕУ [Valero 2019c].

Овакав став европских институција показује спремност Брисела да кроз измене различитих политика ограничи приступ страним компанијама на тржиште ЕУ, али не и да заустави прилив страних инвестиција. Свакако се може очекивати наставак смањења обима кинеских инвестиција које улазе на европско тржиште, које су у претходне две године већ значајно умањене са 37 милијарди евра, колико су износиле у 2016, на 29,1 милијарду евра у 2017. и 17,3 милијарде евра у 2018. години, захваљујући рестриктивним мерама које је кинеско руководство увело у августу 2017. како би повећали контролу изласка капитала из државе [Haneman et al. 2019].

ФАКТОРИ КОЈИ СУ УТИЦАЛИ НА ПРОМЕНУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ДРЖАВА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ ПРЕМА НР КИНИ

На промену перцепције држава ЕУ утицало је више различитих фактора, а пре свих однос са САД. Пекинг и Брисел су увек лако проналазили заједнички интерес, јер Европска унија првенствено гледа своје економске и трговинске интересе и као глобални играч на међународној сцени дели жељу НР Кине за балансиранијим међународним поретком који је базиран на ефективном мултилатерализму. Сходно томе, Брисел жели да укључи НР Кину као одговорну силу у управљање глобалним проблемима, као што су сарадња у оквиру УН, борба против климатских промена, реформа СТО, питања спољних послова попут Авганистана, Северне Кореје, Венецуеле и одржавање Заједничког свеобухватног акционог плана за Иран. Међутим, када се у причу укључе САД, види се да постоји очигледна асиметрија између ове три силе. Однос с Вашингтоном је много важнији и НР Кини и ЕУ од њиховог међусобног односа.

Након што су САД у Стратегији националне безбедности из 2017. позвале Брисел на дијалог по питању борбе против „нефер кинеске трговине у циљу смањења преузимања осетљивих технологија” на европском конти-

⁷ У претходном периоду, Европска комисија је већ два пута покушала да покрене стратегију реципроцитета али није успела због противљења Велике Британије и Шведске. Међутим, с изласком Велике Британије из ЕУ ситуација је донекле олакшана јер нестаје кључни играч у дебатама.

ненту, једна за другом европске државе су прихватиле увођење заштитних мера, које је иницирала Европска комисија, којима би се ограничио улазак кинеског капитала на тржиште ЕУ, иако су се претходно противиле не желећи да смање степен отворености према страним инвестицијама и трговини с иностранством [US Embassy in Georgia 2017; Smith 2018]. Додатни подстрек одлучи за увођење овог механизма дале су и америчке оптужбе на рачун кинеских компанија “ZTE” и “Huawei” да су безбедносно опасне због могућег прислушкивања корисника од стране кинеске државе. Хапшење заменице директора компаније “Huawei” Менг Ванџоу (Meng Wanzhou) [Mozur and Zhong 2019] у Канади и регионалног директора ове компаније Ванг Веиџинга (Wang Weijing) у Пољској, заједно с пољским држављанином под оптужбом да шпијунирају у корист НР Кине, и упозорења Вашингтона о обустављању сарадње с државама које наставе да послују с кинеским компанијама означеним као безбедносно опасне учинило је да европске државе почну да преиспитују уговоре које имају с компанијом “Huawei” о постављању телекомуникационе 5G мреже [Bachulska and Turcsanyi 2019]. Међутим, иако је компанија “Vodafone” у Шпанији привремено обуставила рад на увођењу 5G мреже, ниједна од европских држава није раскинула постојеће уговоре јер би због кашњења и повећања трошкова дошло до успоравања напретка њихових друштава и економија и смањења пословних могућности за људе и привредне субјекте. Да би осигурала безбедност на тржишту ЕУ Европска комисија је крајем марта 2019, као компромис, објавила препоруку за заједнички приступ ЕУ безбедносним ризицима везаним за увођење мобилне комуникације следеће генерације (5G) у којој се од држава чланица тражи да изврше националну процену ризика мрежне инфраструктуре, да поставе одређене обавезе за добављаче и оператере по питању безбедности мрежа и да развију посебне безбедносне захтеве у јавним набавкама током успостављања 5G мреже (укључујући захтеве за сертификацију, тестове, контроле и идентификацију производа или добављача који се сматрају потенцијално несигурним) [European Commission, 2019].

Други важан фактор је недостатак реципроцитета за европске компаније на кинеском тржишту, у односу на могућности које кинеске компаније имају на тржишту Европске уније. Много година су две стране супротстављале ставове око питања која су од значаја, у оквиру механизма *ASEM* (Asia-Europe Meeting) и на самитима Европска унија – Кина. Док је НР Кина, с једне стране, била заинтересована за укидање санкција на наоружање и високу технологију, добијање статуса тржишне економије, потписивање Споразума о слободној трговини и јединственог Билатералног инвестиционог споразума, државе Европске уније су инсистирале на заштити интелектуалне својине, отварању кинеског тржишта за европске компаније, поштовању људских права, спречавању „манипулисања” кинеском валутом и смањењу субвенција НР Кине државним компанијама. Постојеће разлике у ставовима Европска унија и НР Кина су две деценије успевале да превазиђу захваљујући заједничким интересима који су их спајали. Међутим, с „трговинским ратом” који су САД покренуле против

НР Кине у марту 2018. у државама ЕУ почели су све више да се чују одједи антикинеске реторике коју је пласирао Вашингтон. Брисел је препознавши потребу НР Кине за продубљивањем сарадње с европским државама, услед затварања америчког тржишта, искористио да повећа своју преговарачку моћ у циљу решавања појединих питања од интереса. Захваљујући томе у априлу 2019. постигнут је договор о роковима за отварање кинеског тржишта, за јачање заштите интелектуалне својине, побољшање услова за стране инвеститоре (нови закон о страним инвестицијама ће ступити на снагу 2020. године), и др. Изјаве високе званичнике ЕУ за трговину Сабине Вејанд (Sabine Weyand) указују да ће Брисел у наредном периоду настојати да настави да користи конфронтацију на релацији САД–Кина, с циљем решавања што већег броја питања од интереса држава чланица ЕУ, док ће потписивање јединственог Билатералног инвестиционог споразума које је најављено за 2020, настојати да одложи у циљу стицања што боље преговарачке позиције.

Трећи фактор који је утицао на јачање негативне перцепције европских држава према НР Кини је формирање Механизма „16+1”, мимо сарадње која већ постоји с Европском унијом. У Бриселу је са задршком прихваћена могућност да 11 држава ЕУ у оквиру овог механизма раде на јачању односа са НР Кином, привлачењу кинеских инвестиција и пласирању својих производа на велико кинеско тржиште. Посебан опрез су изазивале изјаве појединих званичника ЦИА-е (Central Intelligence Agency) који су НР Кину истицали као добар модел за развој свог друштва. И чешки председник Милош Земан је 2014. године изјавио да жели да учи од НР Кине на који начин је „стабилизovala” своје друштво (што је наишло на критику од стране чешког јавног мњења) [Cameron 2014], док је мађарски премијер Виктор Орбан (Orbán Viktor) у својим говорима неколико пута поменуо НР Кину као добар пример успешног друштва базираног на раду и као могућу алтернативу западним економијама базираним на спекулисању [Mahony 2014].

Добра сарадња са НР Кином утицала је да дође до подељених ставова унутар ЕУ по питању усвајања заједничких спољнополитичких ставова. Приликом доношења пресуде Сталног арбитражног суда у Хагу о поморским правима у Јужном кинеском мору 2016. године, Европској унији је требало три дана дуготрајних преговора да дâ Заједничку изјаву, јер су се Грчка, Мађарска и Хрватска противиле било каквом оштром тону. Штавише, мађарска влада је накнадно дала изјаву у којој је потврдила кинеску позицију да „спољни притисак и мешање могу имати негативан утицај на тренутну ситуацију” (Hungarian Government 2016). Поједини европски медији то су окарактерисали као поделу унутар ЕУ насловима „Изјава ЕУ о Јужном кинеском мору показује поделе” [Emmott 2016], „ЕУ није у стању да усвоји изјаву која потврђује одлуку о Јужном кинеском мору” [Gotev 2016], „Ћутање ЕУ о одлуци о Јужном кинеском мору показује унутрашњи несклад” [Emmot 2016]. Поново, нејединство у спољној политици се могло видети и када је у јуну 2017. године, само један месец након што је кинеска компанија “COSCO” инвестирала у луку Пиреј, Грчка

блокирала изјаву Европске уније у Уједињеним нацијама у вези са стањем људских права у НР Кини [Rasmussen Global 2017].

Овакво нејединство у спољној политици ЕУ, као и све већи број кинеских инвестиција које су пристизале у државе чланице Централне и Источне Европе резултирали су упозорењима бриселских званичника овим државама да воде рачуна како не би „приликом закључивања економских споразума са НР Кином прекршиле регулаторне прописе ЕУ” [Silk Road Briefing 2017]. То је јасно говорило да Брисел политиком дво-струких стандарда ставља ове државе у подређен положај у односу на старе државе чланице, које нису добијале слична упозорења приликом склапања споразума [Aregžina 2018: 248].⁸ Посебна упозорења могла су се чути по питању коришћења преференцијалних кинеских зајмова, посебно када су у питању државе кандидати за чланство са тзв. Западног Балкана, због могућности да се нађу у „замци дугова” [United States Senate 2018].⁹ Све ово је условило да бриселски званичници механизам „17+1” перципирају као „тројанског коња” и још један у низу кинеских покушаја да на мала врата уђу у Европску унију и разбију је на Исток и Запад.

Међутим, из перспективе Брисела важнији од претходног је четврти фактор – страх да ће НР Кина успети да подели између себе старе државе чланице. Ово је постало нарочито видљиво након што је Италија 23. марта 2019, као прва држава Г7 и једна од шест чланица оснивача Европске заједнице за угаљ и челик, потписала Меморандум о сарадњи са НР Кином по питању иницијативе „Један појас, један пут” [Liu et al. 2018]. Иако меморандум о разумевању нема обавезујућу снагу, реакције европских званичника на овакав поступак италијанске владе нису биле нимало позитивне. Немачки министар спољних послова Хајко Мас (Heiko Maas) реаговао је речима „У свету са гигантима попут Кине и Русије, или са нашим партнерима из САД, можемо да преживимо само ако смо уједињени као ЕУ [Euractiv 2019]. Ако неке земље верују да могу да раде паметне послове са Кином, изненадиће се кад се пробуде зависне”. Комесар за буџет Европске уније Гинтер Етингер (Günther Oettinger) је истакао да је „ширење саобраћајних веза између Европе и Азије добра ствар све док аутономија и суверенитет Европе нису угрожени” [Euractiv 2019]. Проблем је што „у Италији и другим земљама инфраструктура од стратешке важности, као што су енергетске мреже, брзе железничке линије и луке, више није у европским већ у кинеским рукама” [Euractiv 2019]. Резултат

⁸ Пример за то је опомена коју је Европска комисија изрекла Пољској 2012. у вези с намером да унилатерално сарађује у енергетским питањима са НР Кином, док истим поводом 2013. године, када су Немачка, Велика Британија, Аустрија и Италија деловале једнострано, Брисел није реаговао.

⁹ Ова упозорења су постала гласнија након што се 16 америчких сенатора у августу 2018. обратило писмом државном секретару Мајклу Помпеу (Michael Pompeo) и секретару трезора Стивену Мнучину (Steven Mnuchin). У писму сенатори упозорили су да учешће појединих држава у пројекту „Појас и пут” доводи до њихове презадужености, наводећи као пример Црну Гору, Пакистан, Шри Ланку и Џибути, и стављања у зависан положај у односу на кинеске финансијске институције те осим што проузрокује безбедносне проблеме има последице и за Међународни монетарни фонд (односно САД као највећи контрибутор) који их спасава од превеликих дугова и банкрота.

оваких изјава била је изјава немачког министра економије Петера Алтмајера (Peter Altmaier), који је на Другом форуму појаса и пута за међународну сарадњу крајем априла 2019. у Пекингу изнео став ЕУ да државе чланице могу са НР Кином да потпишу само јединствени споразум по питању сарадње у оквиру иницијативе „Један појас, један пут”, а не појединачне споразуме [Daly 2019].

ЗАКЉУЧАК

Иако су се кинески званичници деценијама трудили да изграде позитиван и одмерен приступ како би успон НР Кине био прихватљив и легитиман у очима света, нарочито оног дуж њених граница [Wen 2007], кроз политику „бити стрпљив”¹⁰ и доктрину о „мирољубивом и хармоничном развоју”, он је ипак „изазвао страх и нелагодност, а не ентузијазам међу државама широм света” [Pei 2009]. Позитивна перцепција коју су државе имале о сарадњи са НР Кином, захваљујући издашним новчаним средствима пласираним кроз инвестиције и помоћ у оквиру иницијативе „Један појас, један пут”, промењена је након интензивне антикинеске реторике америчког председника Трампа, отпочињања „трговинског рата” између САД и НР Кине, и бројних упозорења која су долазила из Вашингтона да ће уследити обустављање сарадње с државама које наставе да послују с кинеским компанијама означеним као безбедносно опасним.

Промена америчког кооперативног приступа према Пекингу уз све агресивнију антикинеску реторику и ширење наратива о „кинеској претњи” условљено је новом стратегијом „Произведено у Кини 2025”. Ту се, пре свега, мисли на потенцијалну конкуренцију између САД и НР Кине по питању развоја напредних технологија као што су вештачка интелигенција, роботика, квантно рачунарство и биотехнологија, са стратешким и војним применама, иако се као званични разлози наводе велики дефицит у трговини с НР Кином, недовољна заштита интелектуалне својине, затвореност кинеског тржишта за стране компаније, непоштовање људских права, „манипулисање” кинеском валутом и субвенције које НР Кина даје својим компанијама. Притисак који долази из Вашингтона поклопио се с незадовољством које постоји код држава чланица ЕУ по питању могућности које европске компаније имају на кинеском тржишту што је резултирало мењањем првобитно позитивне у негативну перцепцију на нивоу ЕУ. Услед тога су водеће државе Европске уније почеле с блокирањем уласка појединих великих кинеских инвестиција на европско тржиште, а затим и с процедуром увођења посебних заштитних мера којима ће се контролисати улазак страних директних инвестиција (посебно кинеских) на тржиште ЕУ. Да би инициране мере биле усвојене претходно је било потребно ускладити различите ставове који постоје између државних и приватних интереса, држава које су слободни трговци и оних које

¹⁰ Тзв. Доктрина „24 карактера” коју је Денг Сијаопинг представио кинеском руководству пред своју смрт.

желе да опораве своје економије захваљујући кинеским инвестицијама и држава које су забринуте због губитка технолошког знања; као и држава које желе да имају отворено тржиште и оних које желе да заштите националну безбедност. Захваљујући консензусу који је постигнут у оквиру ЕУ, у марту 2019. усвојен је механизам за надгледање страних инвестиција, уведени су безбедносни захтеви за успостављање телекомуникационе 5G мреже од стране кинеске компаније “Huawei”, а очекује се и увођење инструмента за међународне јавне набавке и захтева за вишим нивоом радних и еколошких стандарда када је у питању учешће страних компанија на тендерима.

Јачање кохезије у ЕУ по питању односа према НР Кини резултирало је променом терминологије у стратешким документима. Тако је у Заједничком ставу о политици према НР Кини, који је објављен у марту 2019, ова азијска држава означена као „системски ривал”. Поједини европски званичници су промену реторике објаснили речима да је „Кина истовремено, у различитим областима политике, партнер за сарадњу са којим ЕУ има блиско усаглашене циљеве, преговарачки партнер са којим ЕУ треба да пронађе баланс интереса, економски конкурент у потрази за технолошким вођством и системски супарник који промовише алтернативне моделе управљања”.

Па ипак, иако је Брисел увео одређене заштитне мере којима ће се контролисати улазак страних директних инвестиција (посебно кинеских), показана је извесна доза прагматичности јер ће измене политика бити умерене у тој мери да ЕУ може да остане верна принципима отвореног тржишта, док истовремено спречава да се ти исти принципи претворе у њену стратешку рањивост. Бриселски званичници, свесни основних постулата на којима ЕУ почива, очигледно настоје да измене које се дешавају не буду представљене као угрожавање слободне трговине, која је један од кључних индикатора економске глобализације, већ само као корак напред ка бољем усмеравању страних инвестиција и успостављању једнаких услова за европске компаније на тржиштима трећих држава.

Стога, мало је вероватно да ће ЕУ подржати стратегију конфронтације коју води амерички председник Трамп, поготово имајући у виду да је њено чланство, и поред постигнуте кохезије у ставу према НР Кини, ипак подељено по питању приступа решавању проблема с Пекином. Уместо тога, Брисел ће наставити да ради на јачању конструктивног односа са НР Кином настојећи да успостави заједнички језик кроз дијалог и сарадњу, док ће истовремено користити све постојеће адуте како би ојачао свој преговарачки потенцијал и остварио бенефит за државе чланице ЕУ. У том смислу, веома је важна изјава генералног директора за Азију и Пацифик при Европској служби за спољне послове (EEAS) Гунара Веганда (Gunnar Wiegand) да се Европљани не крећу према конфронтацији и сузбијању Кине у Европи већ ка сарадњи и заједничком раду на решавању разлика [Valero 2019a]. Оваквим ставом, ЕУ показује практичност док покушава да изађе из оквира игре нулте суме демонстрирајући истовремено независност од притиска који долази из Вашингтона и чинећи НР Кину

свесном да треба да ради на решавању питања од интереса за Европљане [Przychodniak 2019].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Arežina, Sanja (2018). *Kina u Evropi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Cheng, Ya-Ning (2014). Virtual trading assessment techniques based on China's foreign exchanges reserves data: 1433–1439. У зборнику: Hsiang-Chuan Liu, Wen-Pei Sung, Wenli Yao (eds.). *Computer, Intelligent Computing and Education Technology*. London: Taylor & Francis Group.
- COASI (2018). 20th EU-China Summit report. Beijing.
- Jarvis, Robert (1978). Cooperation under Security Dilemma. *World Politics*, 30 January 1978.
- Weibin, Gong (2013). Chinese Experience of Development. Lecture, Seminar China's Issues. Beijing: Chinese Academy of Governance.
- Wen, Jiabao (2007). Our Historical Tasks at the Primary Stage of Socialism and Several Issues Concerning China's Foreign Policy. *People's Daily*, 27. 2. 2007.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Bachulska, Alicja, Richard Q. Turscanyi (2019). Behind the Huawei Backlash in Poland and Czech Republic. Доступно на: <https://thediplomat.com/2019/02/behind-the-huawei-backlash-in-poland-and-the-czech-republic>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Barkin, Noah, Robin Emmott, Tsvetelia Tsoleva (2018). Exclusive: China may pare back 'divisive' eastern Europe summits. *Reuters*. Доступно на: <https://www.reuters.com/article/us-china-easteurope-exclusive/exclusive-china-may-pare-back-divisive-eastern-europe-summits-idUSKCN1GO1PI>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Blanchard, Jean Marc F. (2017). The Security Implications of China's Overseas Investment Boom. *The Diplomat*. 14. 4. 2017. Доступно на: <https://thediplomat.com/2017/04/the-security-implications-of-chinas-overseas-investment-boom>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Blic (2019). Zagovaraju evropski protekcionizam. Nemački industrijalci predali vladi 54 zahteva za borbu sa Kinom. Доступно на: <https://www.blic.rs/biznis/strategija/zagovaraju-evropski-protekcionizam-nemacki-industrijalci-predali-vladi-54-zahteva-za/w89vf5e>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Cameron, Rob (2014). Czech president pelted with eggs on revolution anniversary. *BBC News*. Доступно на: <https://www.bbc.com/news/world-europe-30086495>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Chazan, Guy (2017). EU capitals seek stronger right of veto on Chinese takeovers. *Financial Times*. Доступно на: <https://www.ft.com/content/8c4a2f70-f2d1-11e6-95ee-f14e55513608>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Curran, Enda (2016). China's Marshall Plan. *Bloomberg*. Доступно на: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-08-07/china-s-marshall-plan>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Daly, Tom (2019). Europe wants to deal with China as a group: German minister. *Reuters*. Доступно на: <https://www.reuters.com/article/us-china-silkroad-germany/europe-wants-to-sign-belt-and-road-mou-as-a-group-german-minister-idUSKCN1S20R3>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Emmott, Robin (2016). EU's silence on South China Sea ruling highlights inner discord. *ABS CBN NEWS*. Доступно на: <https://news.abs-cbn.com/overseas/07/15/16/eus-silence-on-south-china-sea-ruling-highlights-inner-discord>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Emmott, Robin (2016). EU's statement on South China Sea reflects divisions. *Reuters*. Доступно на: <https://www.reuters.com/article/southchinasea-ruling-eu/eus-statement-on-south-china-sea-reflects-divisions-idUSL8N1A130Y>. Приступљено: 18. 4. 2019.

- Euractiv* (2019). Oettinger calls for EU veto for China-Italy deal. Доступно на: <https://www.euractiv.com/section/eu-china/news/oettinger-calls-for-eu-veto-on-italy-china-deal/>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- European Commission (2019). European Commission recommends common EU approach to the security of 5G networks. Доступно на: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-1832_en.htm. Приступљено: 18. 4. 2019.
- European Commission (2019). Foreign Investment Screening: new European framework to enter into force in April 2019. Доступно на: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-1532_en.htm. Приступљено: 18. 4. 2019.
- European Sources Online (2019). Regulation (EU) 2019/452 establishing a framework for screening of foreign direct investments into the European Union. Доступно на: <https://www.europeansources.info/record/regulation-eu-2019-452-establishing-a-framework-for-screening-of-foreign-direct-investments-into-the-european-union>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Georgiopoulos, George; Angeliki Koutantou and Renee Maltezou (2019). China, Greece agree to push ahead with COSCO's Piraeus Port investment. Reuters. Доступно на: <https://www.reuters.com/article/us-greece-china/china-greece-agree-to-push-ahead-with-coscos-piraeus-port-investment-idUSKBN1XL1KC>. Приступљено: 11. 11. 2019.
- Gotev, Georgi (2016). EU unable to adopt statement upholding South China Sea ruling. *Euractiv*. Доступно на: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-unable-to-adopt-statement-upholding-south-china-sea-ruling/>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Hanemann, Thilo et al. (2019). Chinese FDI in Europe: 2018 trends and impact of new policies. Papers on China, Merics. Доступно на: <https://www.merics.org/en/papers-on-china/chinese-fdi-in-europe-2018>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Hanke, Jakob; Jacopo Barigazzi (2019). EU accelerates moves to block China's market access. *Politico*, Доступно на: <https://www.politico.eu/article/eu-accelerates-moves-to-block-chinas-market-access>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Hillman, Jonathan (2018). China's new world order. *The Washington Post*. 23. 7. 2018. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/news/worldpost/wp/2018/07/23/china-world-order/?noredirect=on&utm_term=.e39a6c92a375. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Hungarian Government (2016). Statement on the Situation in the South China Sea. Доступно на: <https://www.kormany.hu/en/ministry-of-foreign-affairs-and-trade/news/statement-on-the-situation-in-the-south-china-sea>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Kastner, Jens (2018). Germany toughens stance on Chinese investment. *Asian Review*. 2. 8. 2019. Доступно на: <https://asia.nikkei.com/Business/Business-Deals/Germany-toughens-stance-on-Chinese-investment>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Kuo, Mercy A. (2017). China in Eastern Europe: Poland's Perspective. *The Diplomat*. Доступно на: <https://thediplomat.com/2017/12/china-in-eastern-europe-polands-perspective>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Liu, Caiyu, Yang Sheng (2019). Xi's visit setstone for China-Europe relations. *Global Times*. Доступно на: <http://www.globaltimes.cn/content/1143692.shtml>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Mahony, Honor (2014). Orban wants to build 'illiberal state'. *EU Observer*. Доступно на: <https://euobserver.com/political/125128>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Mazumdaru, Srinivas (2018). Can Trump succeed in curbing China's intellectual property 'theft'. *Deutsche Welle*. Доступно на: <https://www.dw.com/en/can-trump-succeed-in-curbing-chinas-intellectual-property-theft/a-40136538>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Millward, James A. (2018). Is China a Colonial Power. *The New York Times*. Доступно на: <https://www.nytimes.com/2018/05/04/opinion/sunday/china-colonial-power-jinping.html>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Ministry of Foreign Affairs of the PR China (2010). Premier Wen Jiabao Meets with Greek Prime Minister George Papandreou. Доступно на: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/wenjiabaozonglifangwenouyasiguo_665782/t759474.shtml. Приступљено: 18. 4. 2019.

- Mozur, Paul, Raymond Zhong (2019). Huawei and China, Facing U.S. Charges, Have Few Ways to Retaliate. *The New York Times*, Доступно на: <https://www.nytimes.com/2019/01/29/technology/huawei-indictment-criminal-charges.html>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Nakamura, Yu (2016). China's Midea looks to buy German robotics know-how with Kuka bid. *Asian Review*. Доступно на: <https://asia.nikkei.com/Business/China-s-Midea-looks-to-buy-German-robotics-know-how-with-Kuka-bid>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Oven, Geoffrey (2019). How to meet the challenge of China. *Financial Times*. Доступно на: <https://www.ft.com/content/ed549538-673e-11e9-b809-6f0d2f5705f6>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Pei, Minxin (2009). Think Again Asia's Rise, *Foreign Policy*. Доступно на: <https://srkaufman72.wordpress.com/2009/07/06/foreign-policy-think-again-asias-rise>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Pollina, Elvira (2014). UPDATE 3-Shanghai Electric buys stake in Italian power engineering firm. *Reuters*. Доступно на: <https://www.reuters.com/article/ansaldo-energia-shanghai-elec/update-3-shanghai-electric-buys-stake-in-italian-power-engineering-firm-idUSL6N0-NU37220140508>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Przychodniak, Marcin (2019). The China-U.S. Dispute on Huawei: A Challenge for the European Union. PISM. Доступно на: <http://www.pism.pl/publications/bulletin/no-48-1294>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Rabinovitch, Simon (2011). EFSF head optimistic of China's support. *Financial Times*, Доступно на: <https://www.ft.com/content/0fe3e0c4-012e-11e1-ae24-00144feabdc0>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Rapoza, Kenneth (2017). China's Mostly Closed Communist Party – Run Economy Touts Free Market, *Forbes*. Доступно на: <https://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2017/07/18/chinas-mostly-closed-communist-party-run-economy-touts-free-markets/#61098709731c>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Rasmussen Global (2017). Foreign Investment Screening and the China Factor – Memo. Доступно на: <https://rasmussenglobal.com/media/foreign-investment-screening-china-factor-memo>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Seaman, John et al. (2017). Chinese Investment in Europe. ETNC. Доступно на: https://www.clingendael.org/sites/default/files/2017-12/ETNC_Report_2017.PDF. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Silk Road Briefing (2017). EU Investment Tender Compliance Regulations Hinder China at Budapest CEEC Gathering. Доступно на: <https://www.silkroadbriefing.com/news/2017/11/28/eu-investment-tender-compliance-regulations-hinder-china-budapest-ceec-gathering/>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Smith, Jeff (2018). China's Belt and Road Initiative: Strategic Implications and International Opposition. The Herirage Foundation. Доступно на: <https://www.heritage.org/asia/report/chinas-belt-and-road-initiative-strategic-implications-and-international-opposition>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Song, Tao (2012). Kineska pomoć Evropi. *Politika*, 2. 11. 2012. Доступно на: <http://www.politika.rs/sr/clanak/238645/Kineska-pomoc-Evropi>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Statista (2019). China's foreign Exchange reserves 2008–2018. Доступно на: <https://www.statista.com/statistics/278206/foreign-exchange-reserves-of-china/>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Toplensky, Rochelle (2019). Alstom-Siemens tie-up hangs on EU approach to China treat. *Financial Times*. Доступно на: <https://www.ft.com/content/d1ed2fd0-1315-11e9-a581-4ff78404524e>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- United States Senate (2018). Senators' Letter to Michael Pompeo and Steven Mnuchin. Доступно на: <https://www.perdue.senate.gov/imo/media/doc/IMF%20China%20Belt%20and%20Road%20Initiative%20Letter.pdf>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- US Embassy in Georgia (2017). National Security Strategy of the United States of America. Доступно на: <https://ge.usembassy.gov/2017-national-security-strategy-united-states-america-president>. Приступљено: 18. 4. 2019.

- Valero, Jorge (2019a). EU urges China to progress on demands to dispel 'frustration'. *Euractiv*. Доступно на: <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/eu-urges-china-to-progress-on-demands-to-dispel-frustration>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Valero, Jorge (2019b). Member states support tougher stance toward China despite warnings. *Euractiv*. Доступно на: <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/member-states-support-tougher-stance-toward-china-despite-warnings/>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Valero, Jorge (2019c). US-China talks blocking concessions to EU Brussels complains. *Euractiv*. Доступно на: <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/us-china-talks-blocking-concessions-to-eu-brussels-complains>. Приступљено: 18. 4. 2019.
- Wagner, Wieland (2010). China Expands Its Influence in Europe. *Spiegel*, 14. 12. 2010. Доступно на: <http://www.spiegel.de/international/world/capitalizing-on-the-euro-crisis-china-expands-its-influence-in-europe-a-734323.html>. Приступљено: 18. 4. 2019.

PREVIOUS ANNOUNCEMENT

NEW RELATIONS OF THE EUROPEAN UNION AND CHINA: FRIENDS OR FRENEMIES?

by

SANJA AREŽINA

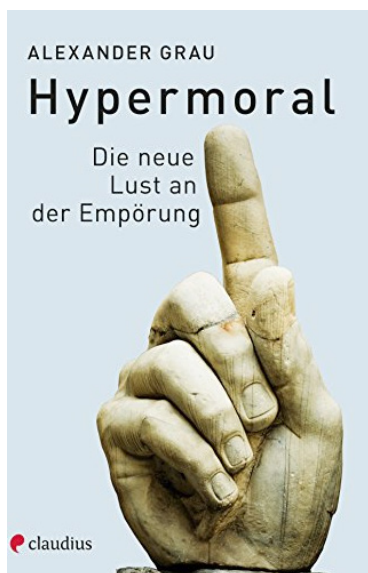
The Government of the Republic of Serbia
Bulevar Mihajla Pupina 2, Belgrade, Serbia
sanja_arezina@yahoo.com

SUMMARY: After the promotion of “Made in China 2025” initiative and the beginning of US President Donald Trump’s tenure in power, in US and whole world there has been a rising negative attitude towards Chinese presence. The launch of a US-China “trade war” and the closure of the US market for Chinese direct investment and product coincided with growing discontent of EU member states over the treatment that European companies have had at the Chinese market. As a result, there has been a change of the positive perception of the PR China by the EU member states, that was created mainly by strong inflow of Chinese investments and assistance within the “One Belt, One Road” initiative, into a negative perception that is now forming policy changes and introduction of protectionist measures towards Chinese direct investments in European market. In this article, the author talks about the different perceptions (positive and negative) that have been formed in the PR China within the EU, the factors that have influenced the change in the perception of EU member countries towards the PR China and the consequences on the dynamics of the development of different policies at EU level. To be able to prove the basic hypothesis that Brussels, unlike the US, still shows some pragmatism by making policy changes moderate enough that the EU can remain loyal to open market principles while preventing these principles from becoming strategic vulnerability, the author uses the structural-functionalist analysis, induction, and deduction.

KEYWORDS: Donald Trump, US, EU, Positive perception, Negative perception, Protective measures

ХИПЕРМОРАЛ КАО ИДЕОЛОГИЈА ДАНАШЊИЦЕ

(Alexander Grau, *Hypermoral. Die neue Lust an der Empörung*,
Claudius Verlag, München 2017, 128 стр.)

Појам „хиперморал“, који је социолог Арнолд Гелен (Arnold Gehlen) сковао још 1969. године, поново је добио на значају најкасније од лета 2015. године и отварања граница европских држава за непрегледне масе људи Азије и Африке. У светлу догађаја који су потом уследили може се поставити питање да ли се нападна „култура добродошлице“ и безгранична солидарност према мигрантима, чак и после бројних напада, силовања и убистава за које су одговорни они који су илегално дошли у Европу, могу објаснити хиперморалом домаћег становништва? Зашто се они који не желе да учествују у тој масовној хистерији жигошу као ксенофоби и екстремисти? Шта је уопште хиперморал и по

чему се он разликује од морала? Шта му је узрок, шта су могуће последице и зашто се тај феномен среће једино на Западу? Зашто данас сви покушавају да се сврстају у неку мањинску групу? Постоји ли структурна веза између масовног друштва благостања касне модерне и појаве хиперморала? Није ли морал заменио религију? Где треба тражити порекло социјалдемократизације политичких партија на Западу и шта је узрок емоционализације политике? На ова питања у својој по обиму малој, али садржајној књизи покушава да одговори филозоф Александер Грау (Alexander Grau), колумниста часописа *Cicero*.

На самом почетку Грау јасно износи своју тезу. Живимо у доба хиперморала, односно „хиперморализам је водећа идеологија нашег времена“ (стр. 7). То није вредносна него чињенична оцена коју треба отворено признати, као што треба признати и да у отвореном, плуралистичком друштву нека идеологија може бити успешна само када погађа „животни осећај“ људи, односно када им нуди ослонац и „културни и емотивни животни простор“ (7). Тиме аутор ставља до знања да његова књига није збирка примера који нас забављају или над којима се можемо згражавати. Уместо површне придице неразумном свету – која се често среће у списима плитких, а популарних „конзервативаца“ – њега занимају механизми помоћу којих је хиперморализам могао постати владајућа идеологија, његови социјални, културни и идејно-историјски корени, јер „без обећања да ће живот учинити мање мучним и смисленијим, без прожимања свакодневне културе, хиперморализам се никада не би уздигао до одређујуће идеологије Западних друштава“ (8). Грау неће ни да се подсмева, ни да грди, он жели да разуме.

Први корак ка разумевању је одређење, јер не помаже много ако се претпостави да некако сви знамо о чему причамо. Шта је то што наше време чини временом хиперморала? Грау сматра да за разлику од претходних времена модерни морални дискурс искључиво кружи око себе самог, односно да је морал заснован сâм на себи (10). Економска, политичка, научна или техничка питања разматрају се искључиво из моралне перспективе. Та морализација свих питања подразумева бескомпромисност, јер онога који ствари посматра из друге перспективе не посматра као легитимног противника, већ као аморалног јеретика. Тиме нестаје простор за било какву размену аргумената, а сва друштвена питања се емоционализују до крајности. „Морализација скоро свих друштвених и политичких питања служи емоционализацији и тиме масовној мобилизацији у борби за јавно мњење” (12), а у демократији обликованој масовним медијима стручна питања се и не могу комуницирати другачије него кроз раздраживање и огорченост. Мобилизација осећања истовремено растеређује размишљање, јер онај који живи у уверењу да заступа добро, нема потребе да се уопште убеђује са противником. Да се тиме долази до интелектуалних поједностављивања и заоштравања свих питања није потребно посебно објашњавати. Вера у добро је последња инстанца, заправо она је последње у чега још верују они који више не верују ни у шта, а морал је наша последња религија (14), па чак и цркве редукују религију на морал. „Морализам се окреће у хиперморализам, дакле утопију једног друштва организованог искључиво према ригидним моралним нормама” (15). Иако Грау не користи тај израз, лако је закључити да хипертрофија морала подразумева тоталитаризам. „Либерал није либералан кроз самог себе, него он то постаје више и више као одлучнији, све либералније наоружани противник антилиберализма” (Бото Штраус).

Након увода, Грау излагање о хиперморалу започиње причом о моралу, његовом настанку и функцијама. Заправо, Грау подвлачи да не постоји један морал, него морали, у множини, али да они „нису плуралистички и нису толерантни”, штавише, они су ауторитарни (23–24), јер у супротном не би испуњавали своју функцију. Ипак, као што је познато, морал у животима људи нема увек приоритет. Наиме, постоји конфликт између моралних

прописа и потребе да се води угодан живот, односно да се тргује са људима другачијих моралних представа (29). Из покушаја да се морал рационално заснује рађа се етика, коју Грау види као „идеологизацију морала” (30). То доводи до снажнијих захтева за универзалним важењем, али и до појаве интелектуалаца, моралиста који са позиција етике критикују друштво. Етика у руху религије нуди људима смисао и избављење. У хришћанству царство Божје постаје циљ повести ван повести. Хришћанство је учинило да се добро од идеала претвори у смисао и обећање. „Из средстава је настао циљ. Без хришћанског наслеђа модерни хиперморал је незамислив” (37). Грау сматра да је хришћанство створило претпоставке за настанак хиперморала и то претпоставке које су се показале жилавије од самог хришћанства. „Идеолошки концепт умног универзалног поретка који је обећавао избављење преко долазећег царства добра био је тако успешан да је надживео и самог Бога” (38). На место Бога могли су ступити природа, човеково биће или етички ум. Замениле су га различите институције које су требале да служе као темељи рационалног и индивидуалног морала. Такав развој, међутим, само је закомпликовао ствари. „Када Бог умре, све постаје религија” (Тимо Келинг). Тако су и оне инстанце које су замениле Бога заправо обоготворене, а резултат је стварање секуларних идеологија и сакрализација световног – нације, културе, уметности, повести, класне борбе, расе, човека, економије... Они су сада требали да служе као основа за изградњу норми, правила и вредности. Идеја рационализације и универзализације морала поново је довела до мноштва моралних учења са универзалним претензијама који су, коначно, морали доћи у конфликт. Овострани богови су и своју борбу за остварење секуларизоване верзије божјег царства морали водити у овом свету, што и није друго до крвави рат идеологија за остварење сопствене визије добра.

На овом месту Грау уочава нову степену у развоју хиперморала. Рат идеологија значео је кризу покушаја да се заснује морал, али не и самог морала (41). Јавља се проблем неидеолошког заснивања морала. „Како би створио утисак да је неидеолошки, сâм морал је морао постати идеологија. *Тако је из морала настао морализам*” (43). Дакле, док су се раније моралне норме изводиле из виших система попут религије или традиције,

„постидеолошки морализам” желео је да буде заснован сâм на себи, да буде морал у чистој форми, без икаквих светоназорних претпоставки. Грауу је јасно да је посреди илузија и да чисто добро које би служило као основа таквог морала не постоји. Ипак, постидеолошки морализам управо живи од тога што игнорише релативност добра и његову везаност за културу, повест и друштвену ситуацију. И што више постидеолошки морал покушава да побегне од идеологија и да се од њих дистанцира, то је више – као и свака друга идеологија – строжији и непопустљивији. Тако настаје нови „мисионарски пуританизам” који не само да своје вредности и норме сматра очигледним, него жели и да одлучно допринесе победи доброг. Из овог саморазумевања морализма, који себе не види као идеологију, већ као објективно учење о добру које је независно од времена и простора изводи се и његов експанзионизам као и његова способност дискредитације супарника који се своди на пацијента, са којим се, природно, не разговара, него се он лечи. Већ сама патологизација сваког неслагања паралише могуће дисонантне тонове. Истовремено, прецизно примећује Грау, самозаснивање морализма као идеологије на моралу чини да он није у стању да прихвати ниједан аргумент осим моралног и морал постаје једино важеће мерило нормативних дебата (47). Тако се свако друштвено и политичко питање редукује на морално. Тотални карактер морализма не познаје временске и просторне границе, нити је способан за диференцијације или препознавање специфичности историјских и културних услова, односно сваког појединца сматра лично одговорним за све што се дешава у свету, ма колико то било удаљено од њега. Грау посебно апострофира безвременост моралистичке „истине”, те моралистичко обрачунавање са прошлошћу којој се у сваком тренутку мора судити због расизма, мизогиније, милитаризма, дискриминације... Сасвим логично, постмодерни морализам себе сматра врхунцем људског моралног развоја, чиме оправдава свој ригидни месијанизам. На нишану хиперморализма је, пре свега, европска културна историја, па није тешко уочити везу између идеологије хиперморализма и данас распрострањеног национал-мазохизма и аутошовинизма. Да интелектуалци нису пријатељски настројени према странцима због странаца, него из беса према сопственом, уочио је пре више од 20 година Бото Штраус.

Непризнавање просторних и временских граница, сматра Грау, чини хиперморализам „интелектуалном надградњом привредне глобализације”. Сада је свако мој ближњи, чак и ако ми није близак (54). Као део идеологије глобализације, хиперморализам преузима њену реторику и њену „безалтернативност”. Читава културна историја иде нужно ка реализовању „хуманистичког максимализма” или другачије речено, један свет, једна држава, једно тржиште, један морал. Верујући да улазимо у последњу фазу људског моралног развоја, хиперморализам се у крајњем показује као квазиесхатолошко учење. Иако се Грау не задржава на овом питању, јасно је да и он указује на брак између глобалистичког либерализма привреде и хиперморалистичких вредности левице.

Грау јасно истиче да је морал постао наша религија, а хиперморализам њена теологија, што има катастрофалне последице како за религију, тако и за морал. Религија је постала кич и одвојена од својих тема, а морал је добио позицију која му не припада, и ауторитарне и инквизицијске црте (57). Грау, наравно, зна да су религија и морал увек били повезани, али и да се религија не може сводити на морал. Ипак, у свету у којем је морал постао религија, традиционална религија је морала постати морал. Цркве су изгубиле значај као културне и духовне институције, али су преживеле као моралне (62). Оне се све мање баве садржајем вере и теологијом, а све више политичком коректношћу, отвореношћу, дијалогом... То више нема везе са хришћанством, јер како каже Грау, симбол милости Божје нису раширене руке него крст (64). Чак и у „еко-социјално-пацифистичком рају човеку би било потребно избављење” (65). Хришћанство није модерно, експлицитан је Грау, оно је управо протест против модерног (67), јер бити модеран значи бити у свету и бити окренут будућности, док за Христово царство будућност не игра никакву улогу. Грау констатује да цркви недостаје храброст да одбије прилагођавање времену и пролазном. Речју, у мери у којој следе упуте хиперморала, цркве се одричу Христовог учења.

Уосталом, у центру хиперморала не стоји Бог, него „модерно Ја, које се третира као Бог” (68). Стога се и спасење може наћи само у себи, док је Бог непријатељ. Човек се моли самом себи, као извору спасења, што за нужну последицу има култ човечности. У модерни

се идол човек појављује као „ђавољско подржавање сина човечијег” (Норберт Болц). Тако је и порука о љубави према ближњем измењена, а из ње је избачен Бог. Ближњи се воли просто зато што је човек. Још је Ниче констатовао да „ко се Бога одрече, држи се утолико чвршће вере у морал”.

У свету у којем је човек Бог, профанише се не само оно божанско, него и зло и оно се своди на „социјалну неправду” или „екокатастрофе”. Проблем зла се дакле решава када се смањи емисија CO₂, односно када се уведе родно сензитиван језик. С друге стране, уместо милостивог Бога, наилазимо на милостиво друштво, које избавља човека од тешких зала. Грау закључује да је моралистичка редукција хришћанске поруке производ „самообоготворења човека под знаком индивидуализације” (71). Речју, хиперморал није само религијски дериват и продукт секуларизације него је и производ индивидуализма. Они се не могу раздвојити јер је „морализам религија Ја које само себе обоготворава” (80).

Индивидуалистичко порекло хиперморализма Грау разматра у посебном поглављу. Ипак, њему није циљ да напада индивидуализам у име неког колективизма (83). Човек се еманципује у мери у којој технички и економски услови то дозвољавају, а индустријализација је омогућила индивидуализам и самоостварење као масовни феномен. Ипак, слобода је захтевна, а потрага за сопством није лака. Зато што се спас не очекује од Бога и традиције већ од самог себе као самоспасење, ниједна животна одлука није безначајна, него је свака „теолошка”. Такође, сопство које тежи да буде оно што јесте, никако не доспева до свог циља. „Када сви желе да буду јединствени, сви постају исти. Индивидуа инсценира своју јединственост као копија” (77). Индустрија моде, слободног времена и забаве нуде му довољно средстава за то.

Истовремено, реч је о недостатку воље да се поднесе консеквенце праве индивидуалности, јер данашњи индивидуалиста очекује аплаузе и подршку друштва у сопственим животним изборима. Није тешко уочити противречност у захтеву да се, са једне стране, буде независан и аутономан, док се, са друге стране, захтева слобода без ризика. Самоостварење се схвата као људско право, које не сме бити помуњено променама у животу, те појединац има морално право на помоћ и подршку друштва (79). Тиме индивидуализам

води ка морализацији друштвеног дискурса. Свако има захтеве који се под плаштом моралног права делегирају анонимном друштву. Веза између права и дужности се укида.

Отуда Грау изводи и опседнутост мањинама, јер у друштву у којем свако жели да буде другачији и да се представи што индивидуалнијим, припадност мањини постаје идеал, јер „тек када сам мањина, нисам као маса” (81). Мањинама стога припадају и посебна права, а када се појединац дефинише као део мањине, он не само да се еманципује од већинског друштва, већ ступа у „моралну офанзиву”. Грау примећује да постиндустријски хиперморализам високо вреднује заштиту мањина, али то нема никакве везе са фактичним мањинама, већ са моралним и правним захтевима индивидуа и њиховим самопредстављањем. Свако жели да буде мањина и да у томе буде подржан од већине. Ко се томе успротиви тај је дискриминатор.

Тиме се, сматра Грау, истовремено статистички појам нормалности замењује нормативним, односно у друштву где сви желе да буду другачији, нико не жели да буде нормалан, али сви желе да их се сматра нормалним – све је нормално, чак иако уопште није нормално (83). Иако Грау не иде даље у овом правцу само по себи се намеће питање колико те „нормализоване ненормалности” једно друштво уопште може да поднесе?

Ипак, Грау закључује да постмодерни индивидуализам уопште није никакав индивидуализам, већ је по среди „нарцистичка идеологија потрошње на рачун свеопштости” (84). Индивидуализам подразумева преузимање последица. Он је озбиљна ствар, као што и свака слобода подразумева одговорност. Али савремени индивидуализам не узима у обзир последице. Он је у основи хедонизам који се служи еманципаторском реториком. Сносити последице је тешко и зато данашњи индивидуалиста радије култивише своју велику обману и тиме своју инфантилност (84). Грау уочава да одатле следи и промена дефиниције правде која не подразумева да се са једнаким ствари-ма поступа на једнак начин, него је потпуно инклузивна и тражи да сви имају бити једнаки, чак и када нису, те према томе и социјална правда значи „стварање правде тамо где је била неправда” (85), а из тог култа социјалне правде следи и императив „тоталне толеранције”. Она подразумева прихватање свега и отвореност за све, док је свака суздржаност

„дискриминација”. Разноликост је тако сама себи циљ. Последица гласних захтева за плурализмом је, како уочава Грау, монотонија. „Оно што остаје је култура која више нема никакву супстанцу, него се читава њена садржина – такорећи као културна протеза – исцрпљује у идеологији апсолутне отворености” (86). Све је занимљиво, важно и добро, и сви живе у илузији да су због такве „отворености” доспели на висок ступањ моралне рефлексije.

Грау хиперморализам сматра идеологијом масовног друштва. Заправо, масовно друштво је последица тежње за еманципацијом која је спојена са благостањем. Речју, хиперморализам био би немогућ без индустријске револуције и материјалног благостања. „Живот је постао бесмислен у моменту у коме се смисао живота више није састојао у томе да се преживи” (89). На упражњено место смисла угурала се потрошња, па је циљ живота да се што више и што интензивније троши. Уместо идеала суздржавања наступа идеја чулно испуњеног живота. Ова промена утицала је и на измену капитализма који се више не базира на аскетској етици, већ захтева масовну потрошњу, што поново има последице и на друштвену структуру, односно економску, а затим и социјалну еманципацију индивиде. Друштво постаје мобилно. Исти процес појачава снажнија подела рада, која у коначници уз аутоматизацију и дигитализацију доводи до тога да људи више „немају професију, већ само посао” (92). Уз просторну и социјалну мобилност расте и егалитарност и сви на неки начин постају део средњег сталежа. Ипак, како констатује Грау, тамо где егалитарност расте људи је све више желе (93) или другачије речено, што су сличније могућности потрошње, то је већа нервоза због разлика које још опстају. Грауов налаз је сасвим логичан, јер тамо где је потрошња постала смисао живота ништа не може фрустрирати човека више од помисли да његов сусед може да има нешто што он себи не може да приушти. „Самопотрага путем потрошње добара и доживљаја постаје у масовном друштву људско право и тиме се морализује” (93).

Када потрошња постане људско право то, наравно, мора имати и политичке последице, односно све партије се социјалдемократизују. При томе, није реч о томе да се служи „класним интересима”. Грау уочава да овде долази и до редефиниције политике. Политика треба да служи приватном, а не јавној ствари

(94). Држава постаје помоћник у испуњењу личног благостања, односно редукује се на оно што се у Србији назива „сервис грађана”.

Промене захватају и идеју елите, будући да је масовно друштво антиелитистичко. У складу с тим, елите се више не легитимизују као чувари традиционалног поретка, него као пророци „хиперморалистичких друштвених утопија” (102), дакле модернисти, иноватори, реформисти и месије, јер ново је добро већ због тога што је ново. Како каже Грау, масовно друштво је структурално антиконзервативно и први пут се етаблирала елита која није конзервативна него се разуме као авангарда (99). Друштво у којем је идеал бити другачији је и друштво перманентних промена. Зато се и елите дефинишу преко наведеног „отпадништва” (98). Позивајући се на Бурдијеа, Грау указује да за припадност новој елити није од важности ни порекло, ни посед, ни образовање већ симболика, односно хабитус. „Бити делом елите постаје питање убеђења и животног стила” (103). Опис ове нове, елите који даје Грау је прилично добро познат. Та елита је космополитска, лево-либерална, мобилна и флексибилна, неукорењена и супротстављена идеји националне државе. Њихови идентитети и животни стилови састављени су из различитих делова глобалне културне понуде. Они су носиоци нове глобалне етике и културе и дефинисани су не посредством места, него посредством друштвених мрежа људи истог убеђења. „У суштини тај миље је ношен сопственом егоцентричном потребом за еманципацијом, чежњом за највећма радикалним културним и интелектуалним логом са сопственим пореклом” (104). Грау је експлицитан када говори о рату против прошлости и порекла који воде „конфекцијски индивидуалисти” (105). Управо, реч је о културном рату одозго. Међутим, како примећује Грау, овде се не ради тек о замени једног културног модела другим, већ о редефиницији појма културе. „Култура сада није више систем симбола, вредности и норми у коме се човек рађа, него потрошачка понуда из глобалног арсенала светског фолклора у циљу индивидуалног самоостварења” (106). Локалне традиције су превазиђене, или тек сведене на један од састојака сопственог *patchwork* идентитета. Сâм појединац одлучује о томе шта ће и како комбиновати и уклапати, а одбацује се само оно што је у супротности са сопственим хедонистичким пројектом. Све

се може комбиновати и узимати са рафова културног хипермаркета. Свој културни рат таква елита води у сопствено име, схватајући себе као идеал и остварење новог типа човека и као циљ повести (106). Иако Грау не улази дубље у питање изградње „новог типа човека” познаваоци литературе о тоталитаризму ће се сетити да су сви тоталитарни пројекти тежили управо стварању „новог човека”.

Напослетку, Грау посебну пажњу поклања улози масовних медија у масовном друштву. Поново је реч о нечему што је нераздвојиво. При томе је кључно да масовни медији читава свет представљају као село, односно сугеришу близину тамо где је нема. Такође, Грау констатује да циљ медија није информисање већ највећа мера пажње, а пажња се скреће емоционализацијом (111), што подразумева упрошћавање у циљу заостравања и поларизације. Циљ медија није објективно представљање стварности, већ фасцинација и узбуђење. Највише узбуђују катастрофе, а највећа катастрофа је пропаст света. Истовремено, медији се представљају као наводни чувари комуникативног морала, односно они који сузбијају интриге и конфликте од којих живе.

Према Грауу, масовни медији просто живе од прича о угроженој планети, климатским променама, терористима... Илузија о близини утиче да се свако „угрожавање људских права” негде на свету схвата као несрећа пред сопственим вратима. Јер, ничим се већи конфликти не могу створити него помоћу морала. Он дели људе на добре и зле. И медији и морал су подвргнути биополарној логици – констатује Грау. У подели на добре и зле медији подржавају прве, а демонизују друге, чиме својим гледаоцима дају готово морално упутство. „Морални дискурс постаје замена за рационалност. Осећам и осуђујем, дакле јесам” (119). У свакој катастрофи потребно је пронаћи одговорне и на њих усмерити гнев, јер медији живе од греха и грешника. „Модус касномодерних масовних медија је стога огорчење” (115). У време друштвених мрежа то огорчење постаје константа, а друштво постаје заједница огорчења (115).

Медијски надражај има свој израз у цивилном ангажману. „Света миса хиперморализма” су блења или шетње (116). Ту се учесници уверавају да су на страни добра против зла, а то умирује. Изгледа да борба за добро никада није била лакша. Она више не захтева ни ризик, ни храброст, ни жртву. Сада је довољно

палити свеће, формирати људски ланац или направити „перформанс” те тиме „пружити подршку” и „послати поруку”.

Медији и њихове сталне приче о катастрофама, пише Грау, утичу и да друштва Запада постају друштва панике, а ко од тога жели да се повуче важи или за лоше информисаног или за циника (119). Другим речима, Грау сматра да логика медија убија рационалну дискусију. Тако се од политичара тражи емпатија и саосећање, а не стручни аргументи, што се на крају своди на морални кич који највише долази до изражаја у питањима људских права, једнакости или толеранције. „Нарцистички алтруиста који је самозаљубљено убеђен у сопствени алтруизам постаје масовни феномен доба масовних медија” (122). Истовремено, медији ослобађају и од претераног размишљања, јер ко има исправно морално држање, не мора да поседује аргументе (123). „Владајући хиперморал је стога средство за смирење једног нервозног друштва. Он је медијски преписани тавор, који узрујаном кориснику медија пружа осећај сигурности и поново га умирује” (124).

Како закључује Грау, плуралистичко друштво није способно за плурализам. Како би изашло на крај само са собом, оно плурализму мора наметнути уједначавајући морализам у име виших вредности. Како би остало шарено, оно мора постати безбојно. Толеранција је, дакле, наређење, а коме се то не допада тај бива искључен из цивилног друштва. Толеранција у име „еманципације индивидуума” постаје тотална, и репресивна. Грау сматра да то није случајност, већ да је пут у ауторитаризам иманентан индивидуалистичком друштву еманципације, те да из тежње ка самоостварењу настаје диктат отворености (125). Грау јасно показује да ослобођење од традиције са собом доноси нову и тежу врсту ропства.

Грауова студија показује да у оквиру идеологије хиперморала долази до редифинисања свих појмова као што су слобода, правда, нормалност, елита, политика, дискусија или култура. Плурализам бива монотонија, толеранција је наредба, елите се издају за аутсајдере, медији не информишу, у дискусији се не аргументује, а црква одустаје од Христовог учења. Ту чак ни морал не може бити аутентичан, већ је у његовој основи нарцизам обоготвореног појединца, заљубљеног у сопствени алтруизам, који само зна за права, који је

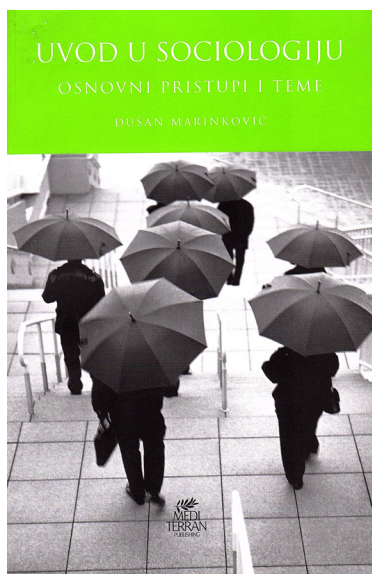
изгубио сваку везу са стварношћу и који је оптерећен сопственим месијанизмом. Само по себи се поставља питање може ли друштво оптерећено хиперморалом дугорочно осигурати сопствени опстанак, посебно у контексту сталног рата против сопствене прошлости и културе. Према томе, у вези са захтевима ове нове религије нема ничег смешног, наивног

нити забавног. Грау показује да је по среди сасвим озбиљна ствар са јасним политичким последицама, те да се захтеви хиперморала морају узети у обзир када се размишља о политици земаља Запада. Ипак, треба водити рачуна да овде није по среди исцрпна анализа, него тек скица идеологије хиперморала.

Душан Достанић
Институт за политичке студије, Београд
dusan.dostanic@ips.ac.rs

СОЦИОЛОГИЈА ИЗМЕЂУ НАУКЕ И ИМАГИНАЦИЈЕ

(Dušan Marinković, *Uvod u sociologiju – Osnovni pristupi i teme*,
Mediterran Publishing, Novi Sad 2017, 305 стр.)

Крајем децембра 2017. године одржана је промоција једне значајне и вредне књиге социолошког жанра. Издавачка кућа Mediterran Publishing из Новог Сада, на 305 страна, с пригодним корицама у тврдом повезу, текстом трећег измењеног и допуњеног издања, објавила је квалитетну књигу под насловом *Увод у социологију – Основни приступи и теме*, др Душана Маринковића, редовног професора на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где већ низ година изводи наставу из предмета из области социологије. Књига која је пред читаоцима представља ширу разраду социолошких тема, односно социологије између науке и имажинације, као и трендова савременог друштва, с посебним акцентом на глобализацију и друштвене промене.

Аутор, као врстан познавалац материје из области социологије, дао је занимљив наслов књизи, која ће заинтересовати научну и стручну јавност, али и ширу читалачку публику. С тим у вези, када се говори о социологији између науке и имажинације, аутор нас упознаје да је од најранијих покушаја да се утемељи једна нова наука о друштву у првој половини 19. века, преко периода њеног конституисања крајем 19. и почетком 20. века, потом њеног класичног периода, па све до развоја савремених, постмодернистичких схватања, социологија испољавала мноштво унутрашњих противречности, амбивалентности и дихотомија. Једним делом, ови су проблеми сасвим разумљиви и прихватљиви, уколико се посматрају кроз перспективу историјског развоја и сазревања конкретне науке. За све науке, без обзира на то да ли је реч о такозваним природним или друштвеним наукама, може се рећи да су прошле кроз периоде унутрашњих теоријских и методолошких противречности и криза. Исто тако може се рећи да су повремене кризе, обарање старих и стварање нових теорија, одбацивање ранијих и увођење савременијих метода и истраживачких поступака сасвим очекиване и нормалне фазе кроз које пролази свака наука. Ипак се развојни путеви и циљеви, унутрашње теоријске стабилности или такозване парадигматске стабилности, као и односи теоријског знања према емпиријском свету, разликују између природних и друштвених наука.

Осим тога, током свог постојања и развоја, друштвене науке су испољиле неупоредиво већи број проблема и противречних односа између њихових теорија и света емпиријских чињеница. Ове значајне разлике произлазе, пре свега, из разлике у самим предметима проучавања, а потом и из разлика у методо-

лошким и сазнајним могућностима. Другим речима, друштвени и природни свет се разликују, а тиме су постављена и другачија правила за приступ и сазнавање тих светова. Друштвене науке не могу у истој мери и у истом обиму да се служе методама и истраживачким поступцима природних наука. Посебно не најкоришћенијим и најпоузданијим експерименталним методама. Постоје јасне етичке и методолошке границе примене експеримената у друштвеним наукама.

Међутим, сви ови проблеми мање су уочљиви у историји или психологији, педагогији или етнологији, а још мање у друштвеној географији, археологији или лингвистици. За разлику од ових, социологији блиских наука, које веома ретко или готово никада не постављају пред себе питање о сопственом научном статусу, социологија је, може се рећи, стекла популарност управо сталним постављањем питања о томе да ли је она наука или нешто друго; да ли је уопште друштвеном свету могуће приступити научно; да ли је друштвена реалност нешто објективно, чему се може приступити и што се може проучавати као било који други предмет или објекат? Да ли се људско друштво уопште може обухватити на целовит и објективан, научни начин? Коначно, да ли је и како могуће прихватити постојање социологије као науке о људском друштву као целини, када су поједине људске заједнице толико различите по својој структури, величини и облицима, унутрашњим вредностима и нормама, обичајима, традицији и култури, начинима производње, становања и живота уопште.

Но, и поред свих ових, нимало лаких питања за једну науку, аутор у уводном делу наводи и да је социологија стекла репутацију стално самоупитне и самокритичне науке – науке која стално сумња у своје научне претпоставке, а врло често и претпоставке других наука и науке уопште. Оваква, прилично сумњива репутација, стечена је мишљењима немалог броја веома значајних социолога, као што су, на пример, Алвин Гулднер (Alvin W. Gouldner, 1920–1980), Питер Бергер (Peter L. Berger, 1929–2017), Бруно Латарп (Bruno Latour, 1947) или Рајт Милс (Wright C. Mills, 1916–1962). Другим речима, већ више од пола века постоји све мање скривени осећај кризе у социологији (А. Gouldner, *Надолазећа криза западне социологије*; Р. Berger, *Социологија: њовлачење њозива*; R. Mills, *Социолошка има-*

гинација); осећај да је нешто кренуло како не треба (Никос Музелис /Nicos Mouzelis/, *Социолошка теорија: шта је пошло криво*); да је сама социологија под знаком питања (Пјер Бурдије/Pierre Bourdieu/, *Социологија у питањима*); да је време за декомпозицију социологије (Ирвинг Хоровиц/Irving Horowitz/, *Декомпозиција социологије*). Иако су ова питања сумње, стално претеће кризе и самокритичности новијег датума, њихови узроци су старији и дубљи. Они сежу до времена када се социологија рађала из дуготрајног расплићања једне дубоке друштвене кризе на прелазу 18. у 19. век, након Француске револуције 1789. године. Због тога се о социологији врло често говори као о *науци кризе*.

Међутим, аутор се ипак прихватио врло изазовног посла, односно уважавајући дидактички и методолошки захтев изабрао је и представио она знања о социологији која одговарају општем профилу студија, контексту у којем се креће студент из области социологије на универзитетима који постоје у Републици Србији и региону, као и актуелности тренутка у којем се разматра материја социолошког жанра. Такође, аутор је био и под утицајем сопствених знања и ставова о процесима у друштву, и због тога је изабрао теме које лично сматра занимљивим и којима се и сам бави у свом научном истраживању. Аутор је применио шири дескриптивни приступ, задржавајући се узгред и на другим блиским темама, као што су друштвене институције, организације и бирократија, култура и друштво, трендови савременог друштва, савремене технологије и друштвено-историјске промене, образовање и нове технологије и др.

У вези с тим, аутор у једном мањем делу књиге читаоца усмерава и упознаје, након првобитног обећања и охрабрења, да ће се новом науком о друштву – социологијом – заснованој на егзактним методама, по узору на природне науке, моћи вршити *контрола, предвиђање и управљање* сложеним процесима новонасталога грађанског и индустријског друштва. Велике амбиције утемељивача социологије Сен Симона и Огиста Конта (Saint-Simon; Auguste Comte) сужене су на много мање оквире – оквире смањених очекивања и сазнајне скромности. Посебно данас, ове велике амбиције о рационалној и научно утемељеној *реконструкцији друштва* (као јединственог животног оквира за целокупно човечанство, цео људски род), изгле-

дају мање остварљиве, него икада раније. Одустајање од великих програмских захтева социологије за друштвеном реконструкцијом, прецизним предвиђањем, рационалним управљањем и контролом, ипак није значило и одустајање од саме социологије. У том смислу, будућност социологије зависила је од двоструких захтева. С једне стране, постојао је веома снажан захтев за утемељењем социологије као *академске науке*, док се, с друге стране, од социологије захтевало да постане стално будна и актуелна *друштвена критика*. Са овим захтевима, може се рећи да је социологија постала трајно подељена на *позитивну науку* и *критичку имажинацију*. Како примећује француски социолог Анри Мендрас (Henri Mendras, 1927–2003), „за једне, добра социологија је само критика друштва и свака претензија на научну строгост је маска буржоаске идеологије... За друге, 'критичка' социологија је само обновљени облик друштвене мисли и доктрине, један од облика обнове идеологије. И једни и други се међусобно анатемишу, иако зато не деле мање исти став, исти говор и знања, доказујући тиме да је социологија жива” [Mendras 2001: 9]. Можемо констатovati да, а на то нас упућује и аутор, овај Мендрасов став јасно указује на то да, упркос својој дубокој унутрашњој подељености, социологија и даље опстаје, пружајући најшира и најопштија теоријско-емпиријска знања о људском, друштвеном свету, његовим унутрашњим процесима, односима и променама. У том смислу, социологију је и могуће дефинисати као *најопштију теоријско-емпиријску науку о људском друштву*. Ово социологији омогућава да постоји на више паралелних колосека који имају и своје укрштајуће (конвергентне), али и своје мимоилазеће (дивергентне) путање. Ово за једну науку може бити, истовремено, и предност и недостатак. С једне стране, они социолошки путеви који воде истраживаче друштвеног света ка имажинацији – *социолошкој имажинацији* – како је то формулисао Рајт Милс у својој књизи под истим називом [Mils 1964], могу да оспоравају научну утемељеност социологије као искључиво објективне науке. Колосек социолошке имажинације води социологе ка *разумевању* смисла друштвеног света кроз *значења* које појединци придају том свету. Како је то рекао Рајт Милс:

„Социолошка имажинација оспособљава онога ко њоме располаже да схвати ширу историјску сцену кроз поимање њеног смисла са гледишта унутрашњег живота и спољне животне каријере људских јединки. Социолошка имажинација му омогућава да има у виду то да појединци у ускумешаној атмосфери њиховог свакидашњег искуства често свесно искривљују слику свог друштвеног положаја. У тој ускумешаности траже се оквири савременог друштва, а у тим оквирима формулише се психологија разноврсних типова људи и жена... Непосредни плод те имажинације – прва поука којој нас учи друштвена наука која ту имажинацију оличава – јесте идеја да ће појединац бити у стању да схвати своје сопствено искуство и да одмери своју личну судбину једино поставивши се у оквири свог времена, а да ће своје изгледе у животу бити у стању да процени једино кроз свест о изгледима свих оних јединки које се налазе у приликама као што су и његове. У много чему то је болна поука, док је у много чему дивна.... Социолошка имажинација нас оспособљава да схватимо историју и живот појединаца, као и њихове узајамне односе у условима датог друштва. То је онај несумњиви задатак социолошке имажинације и у томе су њене перспективе” [Mils 1964: 9–10].

Одговор аутора на ова тешка питања је умерен и изbalансиран, и у складу с општим усмерењем уџбеника – овим колосеком *социолошке имажинације* кретали су се многи значајни социолози, који од социологије нису очекивали да искључиво постигне строгост научне објективности, по узору на природне науке: Макс Вебер, Георг Зимел, Карл Манхајм, Вилијам Томас, Флоријан Знањецки, Питер Бергер и други.

С тим у вези, и ове теме ћемо сагледати у њиховом слојевитом значењу и повезати их с неким догађајима из прошлости који су били слични по карактеру и на основу којих можемо схватити и друге социолошке колосеке. Наиме, аутор истиче и то, да они социолошки колосеци који су водили истраживаче друштвеног света ка социологији као позитивној, објективној науци, и ка друштву као објекту који постоји независно од било каквих појединачних искустава, разумевања и доживљавања тог света, у својим коначним одредишћима су од социологије захтевали систематско

коришћење метода емпиријског истраживања (по узору на развијене природне науке као што су: физика, хемија или биологија); анализу серија квантификованих података; прецизне инструменте за мерење посебних сегмената друштвеног живота; статистичке и математичке моделе на основу којих су могућа извесна предвиђања друштвених процеса и промена. Коначно, овај колосек је водио социологију ка *емпиризму* и *позитивизму*, као свом коначном изихишту. У овом случају од социологије се захтева *специјалност*. Међутим, овде се пред социологију не постављају само захтеви за специјалним методолошким процедурама које би биле својствене једино њеним истраживањима [Mils 1964: 71]. Тако један од најпознатијих представника емпиризма у социологији, Пол Лазарсфелд (Paul F. Lazarsfeld, 1901–1976), од социологије захтева да „сама постане методолошка специјалност”. Према његовом мишљењу, „социолог је предодређен да постане методологом свих друштвених наука” [Mils 1964: 71]. Такође, он скреће пажњу на то да је спорији развој друштвених наука, за разлику од природних, створио мале методолошке компатибилности између различитих друштвено-хуманистичких наука (економије, социологије, историје, антропологије) и њихових резултата (емпиријских истраживања). У том смислу, сматра Лазарсфелд, интензивнији развој методолошких анализа (пре свега емпиријског карактера) може да допринесе превазилажењу ових неспојивости и „баријера” међу сродним наукама [Lazarsfeld and Rosenberg 1966: 10].

Коначно, погледајмо поближе шта научним истраживачима и социолозима носи ова књига, као и сам аутор? За разлику од оних социолога који су сматрали да је друштвени свет људски свет – универзум значења, смисла, интерпретација, субјективних делања и симбола – позитивистички усмерени социолози су настојали да друштвени свет посматрају независно од свега онога што може бити појединачно, субјективно, симболично, непоновљиво, значењско. Настојали су, као што је захтевао један од највећих социолога свих времена Емил Диркем (Emile Durkheim, 1858–1917), да се друштво посматра као *својар*; као засебни свет који је немогуће свести чак и на свеукупни збир индивидуа и индивидуалних свести и њихових интерпретативних односа. Другим речима, од социологије се захтевало да проучавању друштвеног света

приступи на исти начин као што се приступи предметима у природним наукама. Ова врста *методолошког фејџизма*, како то назива Питер Бергер (2002), од социологије је захтевала првенствено бављење процедурама (методолошким процедурама), а не теоријском имагинацијом о великим питањима социологије, као што су: друштвена неједнакост, друштвена структура, друштвене промене, човеков смисао у друштву, питања слободе у друштву, итд. У класичне старије социологе који су се кретали овим колосеком могу се сврстати Огист Конт, Емил Диркем и део диркемовске социолошке традиције. Поред њих, у изразито емпиристички настројене социологе можемо убројати Пола Лазарсфелда и статистичара Карла Пирсона (Karl Pearson, 1857–1936). Свакако, за разлику од последње двојице, Конт, а првенствено Диркем, припадају класичном периоду историјског развоја социологије, који је, упркос захтевима за поистовећивањем методолошких принципа природних и друштвених наука, оставио за собом бројна велика питања у социологији. Аутор даље наводи да је, посебна пажња Диркему и његовом непроцењиво великом доприносу у конституисању и развоју социологије, посвећена у делу о теоријским традицијама у социологији (диркемовска традиција).

Када погледамо изблиза овај уџбеник, након исцрпног „Увода”, аутор је резултате истраживања структурирао и конципирао кроз десет кључних тематских целина-поглавља, која су даље сегментирана на низ ужих тема и подтема. У првом, односно **уводном** делу уџбеника представљена су укратко следећа потпоглавља: Социологија између науке и имагинације; Друштво између консензуса и конфликта; Ренесанса и просветитељско наслеђе социологије; Оснивачи социологије: Сен-Симон и Огист Конт и др.

Прво поглавље „Четири велике теоријске традиције у социологији” представља прави увод у тему и одговара наслову ове књиге. Обухвата четири потпоглавља – а) *Конфликтна традиција у социологији* (аутор се бави марксистичком конфликтном традицијом, социологијом Макса Вебера, социологијом Георга Зимела, социологијом друштвених сукоба Луиса Козера, теоријом класа и класних сукоба у савременом индустријском друштву, социологијом друштвених сукоба Рендала Колинса, пољима сукоба Пјера Бурдијеа, ра-

дикалном критичком социологијом Рајт Милса), б) *Диркемова традиција у социологији* (аутор се бави социологијом Емила Диркема и социолозима Марселом Мосом, Морисом Албваксом и функционализмом у социологији као делом диркемове традиције /Талкот Парсонс, Роберт Мертон/), в) *Микроинтеракционистичка традиција у социологији* (аутор се бави социолозима Чарлсом Хортоном Кулијем, Џорџом Хербертом Мидом, Хербертом Блумером, као и етнометодологијом Херолда Гарфинкела и социјалном антропологијом Ервинга Гофмана, чикашком социолошком школом) и г) *Утилитарна традиција у социологији* (аутор се бави утилитаризмом Церемија Бентама, теоријом размене Џорџа Хоманса и Питера Блауа, те Теоријом рационалног избора Џејмса Колмана).

Друго поглавље „Кључне социолошке дихотомije” обухвата три потпоглавља – а) *Структура/акција*, б) *Чињенице/вредности* и в) *Континуитет/промена*. Аутор од бројних социолошких дихотомија које се налазе у њеном теоријском и методолошком пољу посебно истиче само оне најбитније. Када се говори о структури/акцији, основно питање ове дихотомije, које се може сматрати једним од најважнијих и најтрајнијих у социологији, гласи: у којој мери су људи активни ствараци, агенси као покретачи услова сопственог живота и покретачи друштвених промена и процеса, односно, у којој мери су људски живот и све људске активности унапред регулисане друштвеном структуром. Другим речима, да ли ми контролишемо друштво или друштво контролише нас. За социологију као најопштију теоријско-емпиријску науку о глобалном друштву није прихватљиво да се друштво схвата као прости агрегат или збир индивидуа, јер се друштво састоји од начина на који су појединци и друштвене групе међусобно повезани у структуру као целину, чињени тако могућим континуитет институционалног поретка. Исто тако, за социологију је неприхватљива опција оних становишта, по којима је друштво потпуно ванисторијска, апстрактна структура, која постоји сама за себе, независно од конкретних актера, њихових потреба, вредности и интереса – људи као агенса. На готово исти начин као и дихотомија структура/акција, социолошка дебата око чињеница и вредности је дуготрајна и фундаментална. Иако се не може искључиво везати за социологију, већ и за остале дру-

штвене науке, ова дихотомија је у социологији највише дошла до изражаја. Она је у тесној вези са дихотомијом структура/акција, односно са дихотомијом објективно/субјективно, јер линија која раздваја теорије о објективности друштва, као спољашње реалности (спољашње структуре) и теорије о друштву као субјективном доживљају (субјективном конструкту) и људској акцији, иста је она линија која раздваја чињенице и вредности. Међутим, док дихотомија структура/акција има више теоријски карактер, дихотомија чињенице/вредности има више методолошки карактер. Дакле, средишње питање ове дихотомije односи се на социолошке приступе карактеру друштва, то јест на питање о коначним последицама социолошког проучавања друштва. За дихотомију континуитет/промена може се рећи да је извршила пресудан утицај у стварању поделе у социологији, између оних оријентација које се залажу за промене (и чак револуционарне промене) и оних оријентација које се залажу за континуитет. Првима припада, у првом реду, марксизам као револуционарна теорија друштва, док другима припадају структуралфункционализам и структурализам.

Треће поглавље „Методологија и социолошки метод” обухвата четири потпоглавља – а) *Методологија*, б) *Социолошки метод*, в) *Структура истраживачког процеса* и г) *Истраживачке технике у социологији*. Може се најпре рећи да је треће поглавље врло класично постављено, тако да пре него што се пређе на конкретна питања социолошког метода, потребно је укратко рећи нешто о питањима опште методологије. Као и свака наука, социологија мора да испоштује одређене опште методолошке процедуре и принципе. Методологија (*methodos* = пут, начин долажења до сазнања) представља грану логике која се бави ваљаношћу примене научних метода у појединачним, конкретним наукама. Дакле, ради се о општим логичко-методолошким претпоставкама којима се мора располагати пре него што се примени неки конкретан научни метод или конкретна истраживачка техника. У том смислу општа логичко-методолошка правила важе подједнако за све науке, без обзира на њихову поделу на природне и друштвене; номотетске и идеографске; теоријске или историјске. Посебну пажњу методологија посвећује логичким, техничким, организацијским и стратегијским аспектима

научног метода [Шушњић 1973: 28]. Међутим, у даљем тексту систематизација градива постаје специфична и садржи поглавље које анализира социолошки метод, структуру истраживачког процеса и истраживачке технике у социологији. Социолошки метод показује сву ону контроверзност и подељеност коју већ скоро два века испољава социолошка теорија. Но ове контроверзе нису одвојене. Оне су настајале и развијале се паралелно. Свакако најважније и најконтроверзније питање које се веома рано наметнуло социологији јесте да ли она, као млада наука у односу на остале, треба да се угледа на већ афирмисане, потврђене и извесне методе природних наука, или треба да крене неким самосвојним путем да би стекла сазнања о друштвеном свету. С тим у вези, свако научно истраживање је нужно систематично и методска активност, са јасно утврђеним циљевима, задацима, методама и другим елементима самог истраживачког процеса. Дакле, реч је о јасно дефинисаним корацима или фазама који воде до остваривања постављених циљева. Према томе, истраживачке технике у социологији представљају конкретне поступке за прикупљање података. У социолошким истраживањима најчешће се користе следеће истраживачке технике – посматрање, интервју и анкета, експеримент, статистичка метода, социометријски поступак, анализа садржаја, историјски метод, упоредни метод, анализа случаја, биографски метод.

Четврто поглавље „Социјализација” обухвата три потпоглавља – а) *Одређење појма, његови аспекти*, б) *Диркемова теорија моралног васпитања* и в) *Психолошке теорије социјализације*. У овом поглављу дефинисано је одређење појма, приступи и аспекти, и анализирана је Диркемова теорија моралног васпитања, затим психолошке теорије социјализације (Сигмунда Фројда, Жана Пиажета, Лоренса Колберга, Ерика Ериксона). Социјализација је материја која сигурно представља један од најзначајнијих процеса промена и утицаја друштва на појединца, односно најзначајнији интерактивни процес друштва и појединца у којем појединац постаје друштвено и културно биће, са својим ставовима, вредностима, нормама, знањима, вештинама, предрасудама, стереотипима, религијским и политичким уверењима. Истовремено, социјализација представља најзначајније место сусрета друштва и појединца, биолошке

природе и културе, индивидуе и група, као и једно од најзначајнијих места сусрета оних наука и научних дисциплина које се баве овом темом: социјалне психологије, социологије, психологије, педагогије, развојне психологије, социологије породице, психологије образовања и сличних дисциплина.

Пето поглавље „Друштвене институције, организације и бирократија” обухвата седам потпоглавља – а) *Друштвене институције*, б) *Друштвене улоге и друштвени положаји*, в) *Организације и бирократија*, г) *Моћ, власт и друштвена контрола*, д) *Држава и пољитика*, ђ) *Друштвена контрола и регулација* и е) *Друштвена контрола и девијантност*. Због специфичности и актуелности аутор у овом делу детаљније разматра ову материју. Посебан акценат је на организацији и бирократији, као и на суштини моћи, власти (појам моћи и појам власти) и друштвеној контроли. Појмови моћи, власти и друштвене контроле спадају међу фундаменталне социолошке категорије. Може се рећи да појам моћи, као најобухватнији од свих наведених, прожима друштво у свим његовим аспектима. Такође, моћ је присутна, у својим разним облицима испољавања и интензитетима, у готово свим друштвеним односима.

Шесто поглавље („Друштвена стратификација”) обухвата пет потпоглавља – а) *Друштвене неједнакости и друштвена стратификација*, б) *Природне неједнакости и друштвена стратификација*, в) *Теорије друштвене стратификације* (аутор се бави марксистичком теоријом друштвене стратификације, теоријом друштвене стратификације Макса Вебера, функционалистичком теоријом друштвене стратификације, схватањем друштвене стратификације К. Дејвиса и В. Мура, Тјуминовим критикама схватања К. Дејвиса и В. Мура, класном структуром савремених индустријских друштава, противречностима класних положаја у савременом капитализму, категоричком неједнакости и присвајањем могућности), г) *Друштвена покретљивост* (канални друштвене покретљивости), д) *Сиромаштво: однос стратификационе лествице* (аутор се бави теоријском концепцијом сиромаштва, теоријама апсолутног сиромаштва, релативне беде и субјективне беде, сиромаштвом као системом позитивне повратне спреге, теоријама зачараног круга сиромаштва, ситуацијских присила и културе сиромаштва).

Седмо поглавље („Култура и друштво”) обухвата два потпоглавља – а) *Сукултуре и животињски стилови* и б) *Масовна култура, масовни медији и масовне комуникације*. Аутор у овом делу посебно истиче појам културе, који представља један од фундаменталних појмова хуманистичких наука. Међутим, управо око овог појма постоје веома велика неслагања у погледу значења на који се овај појам односи и у погледу његових коначних одређења. Као илустрацију ове хетерогености значења појма културе, треба споменути да Клакхон и Кребер (Clyde Kluckhohn, 1905–1960; Alfred Lewis Kroeber, 1876–1960) наводе чак око двеста дефиниција које су се до тада користиле у хуманистичким наукама за појам културе. Ове појмовне разумењости и недоумице око културе су, с једне стране, последице саме позиције културе као теоријског предмета свих друштвених и хуманистичких наука, те свака од њих покушава да појам културе прилагоди потребама своје дисциплине, а, с друге стране, веома широка употреба овог појма – од свакодневног говора до научног дискурса – упућује на толико различита значења да би под културом требало подразумевати све.

Осмо поглавље („Трендови савременог друштва”) обухвата потпоглавља – а) *Глобализација и друштвене промене*, б) *Глобална економија* и в) *Глобализација и међународна подела рада*. Аутор у овом делу наводи да су друштвене промене стални процеси. С тим у вези, историјски посматрано, не постоје друштва без друштвених промена, упркос историјама дугог трајања, у којима се, понекад привидно, ништа не мења. Стотинама година људска друштва су се споро развијала. Биле су потребне хиљаде година да се пређе са номадског на седелачки и ратарски начин живота; хиљаде година да се на историјској сцени појаве први градови око плодног блискоисточног полумесеца – Вавилон, Ур, Нипур, Урук итд.; више од 16 векова да би се светско становништво повећало за 250 милиона људи и достигло пола милијарде – дакле да би се удвостручило. Током следећа два века становништво је порасло за још пола милијарде. У наредном веку, процењује се да је светско становништво порасло за још 1 милијарду људи, односно да је 1930. године на Земљи живело 2 милијарде људи. Након Другог светског рата, крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века, број становника

се опет удвостручио – на планети је живело 4 милијарде људи. Данас, у другој деценији 21. века, број људи на Земљи износи преко 7,5 милијарди, а време удвостручења светске популације све више се смањује. Процене су да ће до 2025. године на Земљи живети преко 9 милијарди људи. Уз то, однос урбане и руралне светске популације јасно показује неумољив тренд урбанизације.

Девето поглавље „Савремене технологије и друштвено-историјске промене” садржи потпоглавља – а) *Транзиција ка њосиндустријском друштву*, б) *Криза индустријског еитализма и класичног индустријског друштва*, в) *Друштвене класе, друштвени слојеви и животиње шансе у њосиндустријском друштву*, г) *Информатичке технологије и трансформација њословања: фордизам и њосифордизам*; д) *Трансформација њословања у условима глобализације* и ђ) *Противречности развоја нових технологија: деквалификација или реквалификација?* Аутор у овом поглављу посебно истиче друштвене промене и наглашава да оне припадају једном од најзначајнијих поља социологије. Не постоје друштва без промена, без обзира на то колико се може чинити да се одређена друштва не мењају, да су „статична” или архаична. Наравно, различита друштва и различите цивилизације мењали су се различитим интензитетима, у различитим правцима и с различитим историјским исходима самих промена. Такође, покретачи друштвених промена били су веома различити. Често су то били сукоби, ратови, освајања, али и иновације, техничко-технолошке револуције или дуготрајни еволутивни процеси постепених, градирајућих и понекад тешко приметних промена.

Десето поглавље „Образовање и нове технологије” обухвата три потпоглавља – а) *Теоријске њерсијективе* (либерална и конфликтна теоријска перспектива образовања и теоријска концепција нове деснице у образовању), б) *Образовање, технологије и моћ* и в) *Образовање и културни капиитал*. Аутор наглашава значај и важност образовања, па посебно истиче да област друштвеног живота која је најнепосредније повезана са успоном, ширењем и применом нових технологија јесте образовање. С тим у вези, у овом поглављу, пре него што је изложена повезаност образовања и технологија у савременом друштву, изложене су неке основе схватања о образовању.

На крају монографске публикације наведен је списак коришћене литературе те индекс имена.

Имајући у виду актуелност материје, као најбољи закључак разматрања о историјским осцилацијама социологије између науке и имажинације, могу да послуже речи двојице савремених социолога, П. Бергера (P. Berger) и Х. Келнера (H. Kellner), да „бити друштвени научник значи уживати (или ако се неке више свиђа, патити од) посебан статус дво-струког држављанства” [Berger & Kellner 1991: 84]. Ово *двосіруко држављанство* не значи само да је социологија у свом историјском развоју трајно подељена на колосеке науке и имажинације – што социологе чини особама *које немају своју іправу домовину*. То истовремено значи да су социолози, управо делећи *двосіруко држављанство* између науке и имажинације – особе које морају бити спремне на плурализам; на многострукоост животних светова, како оних који су доступни објективном проучавању и егзактним методолошким процедурама и мерењима, тако и оних који почивају тамо где стандардни методи и технике престају, а почињу људски светови доступни имажинацијом, апстракцијом, теоријама и мисаоним експериментима. Аутор посебно истиче да, бити социолог значи бити спреман једног тренутка живети у свету релативности и разноликости, у свету сопствене субјективности и покушати разумети и реконструисати субјективности других, а другог тренутка то значи бити спреман на живот у свету поузданости и извесности, у свету предвидљивости људских понашања, без обзира на културне, историјске или неке друге разлике.

Књигу професора Маринковића одликује, пре свега, модеран и иновативни приступ

истраживања, који на одговарајући и приступачан начин презентује материју социолошког жанра. Можемо рећи да је презентовање књиге *Увод у социологију – Основни іприсіуїи и ітеме* имало циљ да се област социологије, уз примену научно-истраживачких метода (посматрање, интервју и анкета, експеримент, статистичка метода, социометријски поступак, анализа садржаја, историјски метод, упоредни метод, анализа случаја и биографски метод), презентује јавности и систематизује на једном месту као недељива целина. С тим у вези, књига је конципирана, садржајно и методолошки уређена тако да на једноставан и разумљив начин приказује теоријске и практичне елементе из области социологије, односно основне приступе и теме једне нове, позитивне науке о друштву. Стога, књига Душана Маринковића представља пожељан модел за истраживачке технике у социологији и подстицај за будућа истраживања из ове области.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Шушњић Ђуро (1973). *Критика социолошке методе*, Ниш: Градина.

Berger Piter i Helmut Kelner (1991). *Sociologija u novom ključu*, Niš: Gradina.

Lazersfeld, Paul F. and Morris Rosenberg (1966). *The Language of Social Research*. New York: The Free Press.

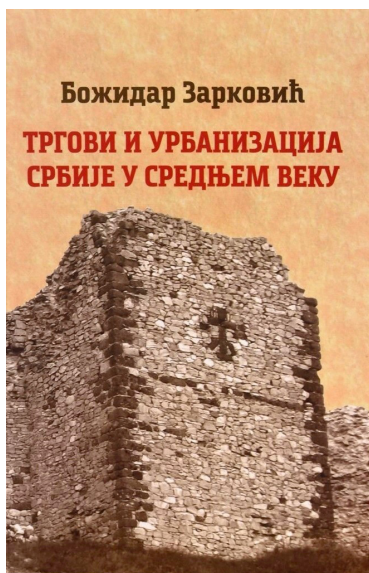
Mendras, Anri (2001). *Osnovi sociologije*. Podgorica: CID.

Mils, Rajt (1964). *Sociološka imaginacija*. Beograd: Savremena škola (prevod Ratoljub D. Dodić).

Стјанимир Ђукић
Факултет за дипломатију и безбедност,
Београд, Травничка 2
stanimirdj@hotmail.com

НОВИ ДОПРИНОС ПРОУЧАВАЊУ ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

(Божидар Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*,
Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица 2017, 490 стр.)

У издању Филозофског факултета у Приштини (Косовској Митровици) објављена је научна монографија Божидара Зарковића¹ – *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*. Текст ове монографије је измењена и допуњена докторска дисертација *Тргови и урбанизација Србије крајем средње и почетком новог века*, коју је Зарковић одбранио на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2012. године.² Аутор је на Филозофском

факултету у Београду и магистрирао, под менторством академика Симе Ђирковића 1999. године (*Хоџачка меџохија хиландарског властелинства у средњем веку*). Допуњен сугестијама и новим истраживањима свој магистарски рад објавио је 2002. године као монографију под називом *Хоџачка меџохија. Први хиландарски њосед у Србији*. Из биографије аутора, може се приметити да се школовао код еминентних историчара који се баве средњим веком, што се свакако одразило и на домете његових истраживања и публикација постигнутих резултата. Треба рећи да је објављивањем ове монографије, Филозофски факултет у Приштини наставио традицију објављивања изузетних научних доприноса својих стручњака.

Као што се може приметити и тема магистарског и докторског рада су из економске историје Србије у средњем веку. Још својим првим научним радом *Где се налазила Шћинкара њоја Косџадина? Прилог њроучавању рударства у Србији крајем XV и њочетком XVI века*, објављеним још далеке 1994. године, проф. Зарковић је започео проучавање економске историје средњовековне Србије. У каснијим истраживањима, он ће проширити аспекте свог сагледавања наведене теме и указивати на значај економске историје за урбанизацију али и образовање у средњовековној Србији. „Светостефанска повеља као извор за историју рударства” (2007), „Ибарски посед хиландарског властелинства” (2008), „Прилог краља Драгутина манастиру Хиландару”

¹ Др Божидар Зарковић, ванредни професор на Катедри за историју Филозофског факултета у Косовској Митровици (Универзитет у Приштини).

² Комисију при одбрани докторске дисертације чинили су редовни професор др Андрија

Веселиновић, који је био ментор, затим редовни професор др Синиша Мишић и виши научни сарадник Историјског института САНУ др Срђан Рудић.

(2009), „Градска насеља средњег века у делу Богумила Храбака” (2011), „Велика Хоча и зачеци црквеног властелинства у Метохији” (2013), „Српски градови прве половине XV века – центри мултикултуралности” (2014), „Структура црквених поседа у средњовековној Србији” (2015), „Техника и технологија у рударству средњовековне Србије: проблем сазнања” (2015), „Карактеристике писмености у градовима средњовековне Србије” (2015), „Допринос црквеног поседа урбанизацији средњовековне Србије” (2017) само су неки од наслова у којима се аутор бавио економском историјом али и њеним последицама по друштвени развој. Поменути наслови указују да је и монографија *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку* резултат дугогодишњег научног рада и својеврсна синтеза сазнања до којих је дошао проф. Зарковић.

Монографија је подељена у осам поглавља. Прво поглавље чини „Увод” (стр. 9–35), затим следе „Настанак градских насеља у средњем веку” (стр. 37–69), „Типологија урбаних насеља у средњовековној српској држави” (стр. 71–80), „Привредно-политички услови настанка и развоја тргова у Србији током средњег века” (стр. 81–156), „Појава и настанак тргова у средњовековној Србији” (стр. 157–301), „Друштвене структуре” (стр. 303–364), „Урбана средина” (стр. 365–416), а последње поглавље „Закључак” дат је двојезично, на српском (417–426) и енглеском језику (427–437). Као прилог основном тексту, поред наведених поглавља, у овој научној монографији нашли су се и „Списак скраћеница” (стр. 439), „Извори и литература” (стр. 441–466) и „Регистар имена” (стр. 467–490), као и „Списак колегија” у којем су побројани дубровачки судски колегији за тргове у Србији у периоду од 1415. до 1460. године.

Уводни део, обима 26 страна, указује на услове који су довели до формирања тргова као типа насеља, нарочито на манастирским имањима, као местима на којима се сусрећу купац и продавац. Разликујући се од трга, град представља, пре свега, (војничко) утврђење, ограда простор. Међутим, временом неки градови добијају и привредну улогу. У овом делу књиге аутор показује с једне стране, у којој су мери изучени поједини делови теме којом се бави монографија, а са друге наговештава које су целине предмет његовог проучавања и излагања, а које је неопходно проучити да би се одговорило на тему рада.

Текст увода указује на оправданост ширег изучавања тргова и његове условљености урбанизацијом, дајући разлоге зашто је била неопходна монографија са овим називом и напред наведеном композицијом.

Поглавље „Настанак градских насеља у средњем веку” упознаје читаоца са настанком градова на европском простору тога доба. Аутор указује на значај епископских центара и феудалних утврђења на тлу некадашњег Западног римског царства и на разлике које су постојале на тлу Источног римског царства – Византије, где су градови успели да се одрже све до словенског освајања. Након тога, градови који су се очували углавном су били лоцирани на обали мора и признавали су византијску власт, а у унутрашњости настају градови које образује новопридошло становништво. Те градове након освајања византијског цара Василија II, бележи и, може се претпоставити, реорганизује Византија све док су били под њеном влашћу.

У поглављу „Типологија урбаних насеља у средњовековној српској држави”, Зарковић указује да процес урбанизације зависи од саме територије на којој ничу поједина насеља и истиче да се он може пратити кроз три целине. Прва је настала у приморју, друга, у централним деловима Балкана и трећа на југу, у просторима које је освојила Византија. Аутор напомиње да ће се у раду бавити насељима која су настала у централном простору Балкана, где су настале прве српске државе и где ће бити језгро српских држава до турских освајања: оним простором где су Срби дали највећи допринос и свој национални печат урбанизацији. Аутор указује да је појам град општесловенски и, да долази од именице ограда и користи се превасходно да истакне његову заштитничку улогу, што бележе и повеље тога доба. Овим термином означава се насеље заштићено зидинама, али и тако заштићен манастир, као и тор ограда оградом. Тиме он јасно жели да укаже на разлику између њих и тргова који имају јасну привредну функцију и који су, углавном, отворена (неограђена) насеља.

Поглавље „Привредно-политички услови настанка и развоја тргова у Србији током средњег века”, указује на развој пољопривреде и стварање првих вишкова у производњи управо у овој привредној делатности због чега се формирају први тргови крајем 12. века. Међутим, развој пољопривредне производње

неће се зауставити само на овом периоду, већ ће се наставити и у каснијим временима. Указује на развој оруђа за рад, што је такође тесно повезано са стварањем вишкова у пољопривреди, али и на појаву и развој занатства као самосталне привредне гране. Аутор прати развој путева, као и настанак и развој трговачких колонија. Потом посвећује пажњу доласку Саса и развоју рударства као новом елементу који доводи до настанка тргова. У овом поглављу први пут се јавља потпоглавље 'Повластице српских владара Дубровчанима – подстицај развоју трговине и урбанизације'. Узрок настанка овог потпоглавља указује на значај који је Дубровник имао за развој трговине, а самим тим и на развој тргова, а као последицу тога и на урбанизацију у средњовековној Србији.

Најсвеобухватније и најобимније поглавље је „Појава и настанак тргова у средњовековној Србији”, које има укупно око 150 страна, што чини трећину текста књиге. Када се чита ово поглавље стиче се утисак да су претходна била увод у ово поглавље одакле потиче најкреативнији и најзначајнији Зарковићев допринос овој теми. Ово поглавље има чак пет потпоглавља у којима је дата подела тргова према начину настанка, односно према величини. То су *манастирски, рударски, њргови на месџима караванских сџаница, новоподиђнути и њргови на месџима аниичких ђрадова*, као и *мали њргови*. У сваком од њих дата је свеобухватна анализа начина настанка, карактеристика, специфичности и других питања која су особена за поједини тип трга. Овај део представља успешну синтезу, у којој се даје, у оној мери у којој је то могуће, заокружена и целовита представа особина појединих врста тргова. Аутор полази од најстарије забележених, манастирских тргова, па затим успешно решава питање историјског контекста настанка саских тргова (рударских). Добро уочава и наводи као посебну категорију *њргове на месџима караванских сџаница* као и *новоподиђнуте и њргове на месџима аниичких ђрадова*. Једино где одступа од правила да тргове класификује као својеврсне целине на основу начина постанка је код последњих, како их у тексту назива, *мали њргови*. Разлог за то је чињеница да су ови тргови без обзира на своје порекло, задржали своје специфичне црте управо у чињеници да им је главна особина да су били физички мали и да се јављају насупрот

великих („краљевских”). Њихово издвајање у посебно поглавље последица је недостатка историјских извора и немогућност детаљнијег праћења њиховог развоја. У овом поглављу на основу извора и литературе Зарковић даје сопствено виђење и схватање тргова централних српских земаља.

У шестом поглављу „Друштвене структуре”, које такође има потпоглавља и то 'Правни положај града – аутономија града и трга', 'Управа у трговима', 'Социјални положај становништва тргова' и 'Верске прилике', аутор, својим оригиналним приступом, настоји и успева да сагледа, кроз наведене целине друштвену структуру трга. На основу литературе и расположивих извора, даје читаоцу једно ново, целовито, сагледавање развоја друштвених структура у урбаним структурама и уводи га у следеће поглавље.

Поглавље „Урбана средина” оправдава наслов књиге. Иако се појединачни подаци о урбанизацији појављују од почетка до краја монографије, у овом поглављу су они сакупљени, систематизовани и изложени у два потпоглавља 'Изглед' и 'Величина тргова'. Ово поглавље писано је углавном на основу извора и такође спада у онај део у којем аутор даје своје оригинално виђење проблема којим се бави. Још од Стефана Немање па до пада деспотовине тргови су се делили на мале и велике, што потврђују повеље краља Владислава, Уроша I и других. Малим трговима, истиче аутор, требају се сматрати насеља која су настала у аграрној средини и која се од околних села разликују одржавањем недељног пазарног дана, евентуално панађура. Наводи да су само у Браничеву постојала два трга под називом Суботица што упућује на дан када се у њима одржавао пазарни дан. Међутим, и у њима се у 15. веку може купити скупочена роба, нпр. квалитетне тканине и сл. Велики тргови су се разликовали од малих како својом бројношћу, тако и већом платежном моћи својих становника и оних који на њих долазе. Па ипак, када треба да одреди број становника тргова проф. Зарковић је веома опрезан. Наводи да нема ваљаних података који би могли да помогну да се одговори прецизно на ово питање. Једини изузетак је Ново Брдо, за које закључује да је на врхунцу економског развоја могло да има до 10.000 становника.

На крају може да се закључи да ја аутор методолошки добро поставио и обрадио тему

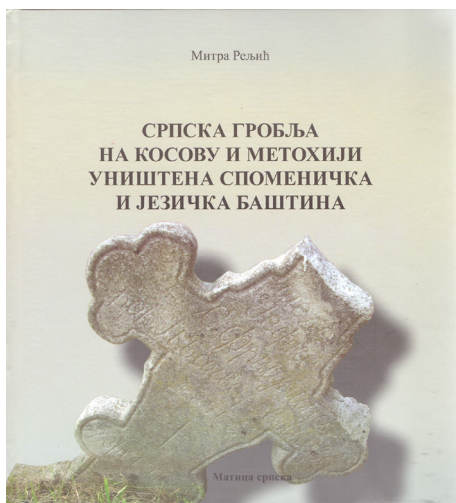
којом се бави. Истраживањем је обухваћен велики број извора и изузетно обимна литература, која је помогла да се теми приступи свеобухватно и темељно. Потребно је још једном нагласити оригиналност поглавља „Појава и настанак тргова у средњовековној Србији”, „Друштвене структуре” и „Урбана

средина”, у којима аутор није само добар познавалац литературе и извора већ даје и значајан допринос сагледавању тргова и урбанизације у Србији у средњем веку. Стога ова монографија представља значајан искорак у српској историографији.

*Борђе Бекић
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу
djekicdj@ptt.rs*

ПОСЛЕДЊИ СВЕДОЦИ

(Митра Релић, *Српска гробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина*, Матица српска, Нови Сад 2019, 343 стр.)

Чест је, готово устаљен случај да посао, који због свог значаја и обимности, а који иначе треба да раде стручни тимови, уз свесрдну подршку институција, обавља појединац и то само због свог ентузијазма и свести, да ће уколико се он не прихвати посла, стање постати још горе. Такав је случај и са овом књигом и са њеном ауторком. Након књиге *Српски језик на Косову и Метохији данас: социолингвистички и лингвокултуролошки аспекти* (у издању САНУ, без икакве друге подршке ове институције) која се појавила неку годину касније од оне која стоји уписана као година издања (2013), а која је научној јавности приказала пресек стања српског језика на Косову и Метохији, његову угроженост, али и угроженост његових говорника, професорка Релић истој тој јавности, презентује књигу о уништеним српским гробљима као последњим сведоцима културне и језичке баштине Срба на Косову и Метохији. Књига предста-

вља резултат безмало дводеценијског рада на прикупљању грађе са српских гробља на територији Косова и Метохије. Након 1999. године, а по доласку међународних снага КФОР-а и УНМИК-ове администрације, на мети албанских екстремиста, нашли су се како животи Срба тако и њихова културна и верска баштина, а циљ тога је трајно брисање сваког могућег трага који би сведочио о животу Срба на том простору. На удару су били животи, али и манастири и цркве, гробља, па чак и воћњаци, бунари, домаће животиње, све оно што би сведочило о вишевековној присутности и култури Срба на Косову и Метохији. Гробља, као последњи сведоци и чувари сећања на преминуле Србе систематски су уништавани, што рушењем и скрнављењем надгробника, што преоравањем, минирањем, затрпавањем, али и разношењем посмртних остатака. Митра Релић у књизи, на страни 23 сведочи:

„Преорано гробље у Речанима, у депонију смећа претворено гробље у Којловици, као и у Матичану крај Приштине, у депонију претворено, потом поплочано и тракторима те другом механизацијом притиснуто гробље у Таковици, затрто гробље у селу Златаре наомак Приштине, песком насуто гробље у Великој Реци код Вучитрна, само су нека од бројних српских гробља којима се више не препознаје дојучерашња локација.

Гробља су најчешће уништавана рушењем и разбијањем надгробника, минирањем и спаљивањем целих гробљанских локација. У појединим местима (на пример, у метохијским селима Жакову, Сиги, Брестовику, Белом Пољу, у Вучитрну, као и у селу Врници наомак Вучитрна и др.) покојници су ископавани и њихови остаци разбављени около”.

Мучне слике уништених „вечних почивалишта” Срба на Косову и Метохији, пратиле су професорку Рељић на свом путу и послу прикупљања грађе. Како се наведене локације, али и многе друге до којих је ауторка стигла, налазе у строго непријатељском окружењу, тако је и она неретко остајала неопажена и неузнемиравана. О тој врсти опасности са којом се сусретала сведоче две фусноте 144 и 145 (разуме се, две фусноте су само пример, застрашивања, претресања, добацаивања погрдних речи, насртаја албанске деце која су била готово незаобилазна појава на теренским истраживањима наше ауторке):

„За време обављања овог посла, аутора¹ нису мимоилазила легитимисања, одузимање и провера фото-апарата те свакојаке друге узбуњујуће сцене (панично, на пример, успостављање радио везе са командним центром ради добијања инструкција о даљем поступању са 'сумњивим' лицем затеченим на гробљу), какве су умеле да приреде патроле КФОР-а. Осим зебње због могућности да може бити ко зна куд одведено, још већи страх код 'лица' је изазивала могућност да може бити заплена велика свеска са мукотрпно прикупљеним подацима. Због тога сам, након једне такве 'представе', сваки пут на терен одлазила са новом свеском.

Попис, на пример, уништених споменика на старом гробљу у центру Истока (обављен 6. новембра 2006) уз моралну подршку и физичку помоћ сада покојне песникиње Даринке Јеврић и Петра (Улемека), тадашњег настојатеља манастира Светих Врача и Ђурђевих ступова, био је праћен насртајима албанске деце, па није искључено да је, и поред све пажње, који од срушених споменика (од оних који одавно нису дубоко у земљи) под шибљем и полеглом високом травом остао нерегистрован” (68–69).

Методологија рада, како на прикупљању грађе, тако и њене класификације, ауторку сврстава у ред веома одговорних и прилежних научника. М. Рељић, која ни поред тешких услова прикупљања материјала, психичког стања у које истраживач може да западне приликом сусретања са раскопаним гробовима, уништеним споменицима, сликама покојника,

међу којима је мноштво деце, а које су неретко вандалски ломили, али и иживљавали се тако што су пуцали у њих или им ножевима пробијали очи, даје објективан и научно утемељен приказ затеченог стања и његову обраду: „Да би се текст натписа могао растумачити, често је било потребно прикупљати и слагати комаде здробљеног мермера. Окрњено, односно недостајуће слово замењивано је приликом преписивања упитником или претпостављеним словним знаком (каткад неколиким словима) у загради. Натпис је бележен тачно у оној форми у којој је затечен на споменику, дакле, са свим правописним и другим пропустима, а најчешће је скициран или фотографисан и сам надгробник. Усправно писана презимена, по средини или са стране породичних надгробника, нужно су дата хоризонтално и испред имена” (69). Уколико су се на споменику налазили уклесани крстови или петокраке, ауторка је и њих уносила у своје записе и пренела их у књигу.

Књига *Српска гробља на Косову и Метохији: унишћена споменичка и језичка баштина* подељена је у две целине, први део се тиче теоријске систематизације прикупљеног материјала, са уводним белешкама о циљевима и методологији рада и обухвата следећа поглавља: „Сакрални и национално-културни значај гробаља, надгробних споменика и споменичких натписа”; „Гробља, надгробни споменици и споменички натписи”; „Српска гробља у албанском окружењу као непожељно сведочанство идентитета датог простора”; „Старост и симболика уништених надгробних споменика”; „Садржај и форма споменичких натписа”; „Антропониимија на срушеним надгробницима и деловима надгробника: Презимена, Лична имена, Хипокористици и надимци”; „Називи занимања, звања и статусних обележја на срушеним надгробницима”; „Начини прикупљања, идентификације и бележења споменичких натписа”. Други, обимнији део књиге, доноси нам прикупљене материјале са уништених српских гробаља на Косову и Метохији, с краћим уводним текстовима о историји места, страдањима као и садашњем стању: „Северно Косово: Косовска Митровица, Католичка парцела на градском гробљу у Косовској Митровици, Старо гробље у порти Храма Светог Саве”; „Вучитрн и околина: Виљанце (Виланце), Вриница, Вучитрн”; „Централно Косово: Приштина, Градско право-

¹ Митра Рељић

славно гробље у Приштини, Парцела посмртно унижених страдалника на градском православном гробљу у Приштини, Старо гробље уз Цркву Светог Николе”, „Косовско Поморавље: Ѓњилане, Горњи Ливоч, Жегра”, „Јужна Метохија: Ђаковица, Ораховац”, „Северна Метохија (општина Исток): Старо и ново источно гробље, Љубожда, Србобран, Суви Лукавац”, „Северна Метохија (општина Пећ): Бело Поље, Брестовик, Враговац, Љевоша, Сига”, „Монашка гробља у Зочишту и Девичу”. Књига је уоквирена Предговором, Закључком, резимеима на енглеском, руском и немачком језику, као и Именским и Географским регистром. Ауторка наглашава да се о овом прворазредном проблему може говорити с више аспеката, али да „примарни циљ ове књиге јесте да скрене пажњу на нестајање споменичких натписа – специфичне и вредне језичке грађе која сведочи како о вери и обичајима, вредносним судовима и моралним начелима тако и о социјалном положају, културолошким навикама, једном речју, менталитету и идентитету народа” (23). Наравно, најалост сва уништена гробља на Косову и Метохији нису могла да буду предмет ове књиге, али се на основу ње могу наслућивати садржаји записа на, рецимо споменицима у Призрену, о каквој би се вредној језичкој, ономастичкој и свакој другој врсти грађе ту радило.

Један стих из древног *Еја о Гилгамешу* гласи: „У тврдом камену уклесана су сва дела и све патње људи”, тако се и на надгробним споменицима читају подаци о животу, о делима, о патњама тих људи, којима ето, ти споменици не осигуравају ни вечно памћење, већ сведоче о новим патњама и новим страдањима. Одузети неке име, пише професорка Рељић, значи одузети неке биографију, затрти свест о његовом постојању. Стога су гробља неисцрпно обиље материјала важних за ономастику, односно антропонимију. Ауторка на основу анализе материјала као и консултовања *Речника личних имена код Срба* Милице Грковић, констатује да и са тако скромним обрађеним материјалом, постоји 45 личних имена (24 мушка и 21 женско) која се не налазе у том обимном *Речнику*.

Однос према животу, породици, занимању, чита се са ових записа. Навешћемо само неке, који су нам се учинили најзанимљивим (пренећемо их онако како су дати у књизи, а претходно и на споменику):

Дашић
Радован Милена
1922 – 1977 1930 – 1970
остаћете вечно с нама
без обзира где ми били
Спомен подижу
нека вам је лака земља синови и кћери са
драги наши родитељи маћехом Љубицом
Ваша деца

† †
Славомир – Славко Церовић Миомир
Церовић 1961 – 1995
11. 8. 1966 – 1. 5. 1983. о младости моја мила
спомен подижу рано ли ми сломи крила
отац Голуб мајка Милена у загрљај брату Славку
и стриц Томо са ја оставих оца мајку
породицама свога брата и сестрице
да сузама мију лице
Споменик подижу отац Голуб мајка
Милена брат Бранко сестре
и стриц Томо са породицом

Почива
Вучица Ђерковића
Спомен гради јет
рва Стан
ица
1930. г.

Овде почива
Драгомир
син
једини
Љубисава и
Василије
ђак I раз.
осн. школе
рођ. 30 феб.
1925 г. а
престависе 23
1931. г. а оца
и мајку ожалострене
остави

овде по
Лазар К. Стошић
погинуо у планину
код оваца убига Мила(н)
Пвловић
гвешки
11 – 7 ј. 1923
и. опростиму
у развој
душе
једина
ц у
мајке
14. г св. жи.

Неретко су уз православна српска гробља страдала и она католичка на којима су се сахрањивали и Албанци католици. А нису ретке и поруке које Албанци остављају како би се рушитељи можда тргнули. Тако Митра Рељић наводи пример са градског православног гробља у Приштини, а на којем су се након изгона Срба из тог града почели сахрањивати и Албанци католици, надгробника на којем су уклесана имена Ollga и Dhimitri Gjoleka обоје преминули 2005. на коме је породица оставила поруку следеће садржине: „Пошто-вани пролазници, они су Албанци са југа. Молимо вас не скрнавите!“. Потпуно је уништено гробље на католичкој парцели у Косовској Митровици, што указује на исламистичке тежње албанских сепаратиста, којима сме-

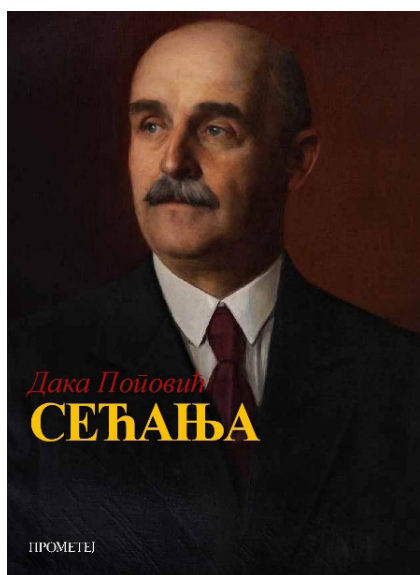
тају не само Срби већ и сународници хришћани.

Читањем записа са уништених надгробника представља за читаоца неку врсту катарзичног искуства, поновно враћање у живот свих тих људи чији је „трајни“ белег да су постојали на овоме свету требало да сведочи тај надгробник. А заправо њихов је трајни спомен, ова књига. Ако је значење речи „сахранити“ сачувати у сећању, сачувати од заборава, онда ова књига пружа свим тим невољницима и њиховим потомцима, али и целокупном српском народу, вечни спокој. Она представља и неизбрисивог чувара сећања на те људе, историјски усуд, насиљем и трпљењем обележен живот, скромност и праштајућу природу Косоваца и Метохијаца.

*Жарко Н. Миленковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
zarkomilenkovic@hotmail.rs*

ДАКА ПОПОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА

(Сећања Даке Поповића, приређивач Предраг М. Вајагић, „Прометеј” и Удружење „Браћа Вајагић”, Нови Сад и Друштво наставника историје Бачке Паланке, Нови Сад – Бачка Паланка 2019, 254 стр.)

Историчар др Предраг Вајагић је као књигу приредио сећања Даке Поповића, истакнутог српског политичара и јавног радника, архитекте и историчара, који је својим деловањем умногоме обележио раздобље између два светска рата у Новом Саду и Војводини. О постојању сећања знало се на темељу усменог предања мада о судбини и садржају рукописа нису постојала поуздана сазнања. Захваљујући предусретљивости Живка Поповића, унука Даке Поповића, који је приређивачу ставио на увид рукопис сећања сачуван у породичној заоставштини, он је сада доступан заинтересованим истраживачима. Интегралном тексту сећања Даке Поповића, приређивач је додао три краћа текста („Културбунд”, „Електрификација”, „У Првом светском

рату”), које је Поповић написао након што је у августу 1963. завршио рад на рукопису својих мемоара. Осим тога, приређивач је у књигу уврстио и необјављену Поповићеву критику књиге Едварда Кардеља (*Развој словеначког националног мишљења*), мемоарски рукопис „Војводина после уједињења” те Поповићеву изјаву из априла 1945. о дешавањима током злочиначке рације у Новом Саду у јануару 1942. године (стр. 25–204). Иза поменутих текстова следе исцрпни коментари личности и догађаја које Поповић помиње у својим сећањима (стр. 205–230), библиографија Даке Поповића (стр. 231–234), садржајна пратећа студија под насловом „Дака Поповић – архитекта, политичар, историчар” (стр. 235–252), коју је написао Предраг Вајагић, те текст рецензије из пера др Милана Гулића (стр. 253–254).

Рођен у породици новосадских баштована-бостанџија (произвођача поврћа), Дака Поповић (*1886–†1967) је, као благодјеланац српских задужбинара, успео да стекне гимназијско образовање те да заврши студије грађевине 1913. на Политехници у Будимпешти. Према властитом суду, Поповић је био „изразит тип човека двојне културе” (стр. 91) – српске, којој је припадао према пореклу и снажном националном осећању, и мађарске коју је, *volens nolens*, прихватио током школовања и социјализације у Сегедину и Будимпешти. Попут већине Срба из Монархије, и Поповић је године Великог рата провео у саставу аустроугарске војске, борећи се као официр на српском, карпатском и италијанском фронту. Вративши се у Нови Сад, у јесен 1918, учествовао је у раду Српског народног одбора. Након стабилизације политичких прилика, од 1921, започео је са грађевинско-пројектантским пословима у Новом Саду.

Двадесете године 20. века биле су раздобље најживље Поповићеве активности на подручју пројектовања и грађевинарства. Следећи начела архитектонског академизма и еклектицизма, пројектовао је већи број стамбених објеката који су трајно изменили архитектонски изглед Новог Сада. Међу њима се, својом иновативношћу и естетским донетима истичу зграда на Трифковићевом тргу, зграда Команде I армијске области и стамбено-пословна зграда „Ватикан” у Католичкој порти. Овове треба придодати и пројектовање два објекта сакралне архитектуре (оба током тридесетих година 20. века) – православну цркву у Ади (Црква вазнесења Господњег) те капелу у Мошорину. Захваљујући политичком утицају којим је располагао након именовања за првог бана новоформиране Дунавске бановине у јесен 1929. а затим и за сенатора Краљевине Југославије 1932, као и блиским везама са водећим представницима политичког, друштвеног и економског живота (успостављеним, између осталог, и захваљујући своме положају унутар југословенске масонерије), Поповић је успео да оствари своју идеју да град Нови Сад добије први урбанистички план у својој историји. План је, потом, послужио као основа за исушивање мочварних подручја уз обалу Дунава као и за изградњу насипа у дужини од 6 километара који је град коначно заштитио од периодичних поплава. Управо ову чињеницу Поповић је сматрао „својим највећим политичким успехом” (стр. 67–68). Активан у јавном животу као председник спортског клуба „Војводина”, оснивач Музичког друштва у Новом Саду и један од оснивача Музичке школе, председник Трговачко-индустријске и занатске коморе у Новом Саду, председник Управног одбора Српске трговачке банке и Удружења инжењера и архитеката и Савеза земљорадничких задруга за Војводину, Поповић је током међуратног периода својим свестраним деловањем трајно обележио јавни живот Новог Сада. На врхунцу свог политичког утицаја, 1935, покренуо је покрајински дневни лист *Дан* с намером да подржи идеологију југословенства – „да би постепено навикавао на југословенску идеологију још увек претерано србујућу војвођанску радикалију” (стр. 75). У листу се и сâм оглашавао коментаришући савремена политичка и друштвена zbивања. По окончању своје политичке каријере, 1938, Поповић се повукао и из власничке

структуре листа на који је утрошио значајна средства („52 катастарска јутра земље моје жене”, стр. 76). Након Априлског рата у којем је учествовао као резервни официр ангажован на поправци путева и мостова, Поповић је године Другог светског рата, попут многих интелектуалаца, провео у једној врсти унутрашњег егзила – повучен у своме дому посветио се историјском и мемоарском раду. У другој половини тридесетих година 20. века започео је са објављивањем радова на страницама *Гласника Историјског друштва у Новом Саду*. Поповић је након завршетка рата сарађивао у *Лейпцигу Мајници српске* те у новопокренутом *Зборнику Мајници српске (Серија друштвених наука)*, у којем је објавио већи број вредних прилога посвећених махом политичкој и културној историји Срба у Војводини у 18. и 19. веку. Несумњиво највредније остварење, написано током ратних година, јесте волуминозни рукопис монографије о српском покрету у Војводини 1848/49. године (објављена је тек 2006, више од шест деценија након његовог настанка).

Неколико чињеница чине Поповићева сећања ванредно занимљивим – поред мноштва запажања о личностима и догађајима из прве половине 20. века, посебно значајна јесу његова запажања о карактеру српског друштва која, у неколико наврата, попримају облик минијатурних социолошких анализа – од друштвене структуре становништва у јужној Угарској, карактера српске националне свести у условима обележеним узнапредовалим процесом мађаризације на смени 19. и 20. века, менталитету и карактеристичном „погледу на свет” појединих друштвених група и слојева, особеностима политичког живота у међуратној Војводини, те корупционашким склоностима српске и југословенске политичке и привредне елите. У том контексту сликовито сведоче његове оцене да се „по новцу, кућама и ланцима мерно човек, док се духовне вредности нису много цениле” (стр. 49), односно, да су страначки прваци тражили „послушне политичаре који ће им брзо свршавати њихове личне послове и намештати многе им партијске потркуше, већином опскурне индивидуе” (стр. 64). Поред детаља из личног живота, управо ове социолошке минијатуре представљају нарочиту вредност Поповићевих мемоарских казивања будући да пружају увид у, иначе тешко ухватљив, дух једне епохе. У најкраћем, у својим сећањима

Дака Поповић сведочи о модернизацији српског друштва у Угарској на прелому векова, као и путевима и странпутицама српске и југословенске историје током прве половине 20. столећа.

Књига Поповићевих сећања складно се надопуњује с мемоарским записима Милана Петровића (1879–1952), угледног новосадског професора, политичког делатника и председника Матице српске након Другог светског рата, које је недавно приредила Биљана Шимуновић Бешлин (2016). Будући да се Поповићева и Петровићева сећања великим делом односе на исто време и простор, упоредно читање њихових мемоарских записа не само што употпуњује слику о прошлости Новог

Сада и Војводине у првим деценијама 20. века него сведочи и о различитим идејама којима су се ова два истакнута интелектуалца руководила унутар истоветних историјских околности а које су, напослетку, одредиле и разлике у њиховом друштвеном деловању. *Last but not least*, приређивач Предраг Вајагић несумњиво заслужује све похвале за узорно приређена сећања Даке Поповића као и повратак ове знамените личности у оквире колективног сећања. На тај начин, унапређивањем историјских знања, научна историографија најбоље одговара свом друштвеном позиву – неговању и развијању историјске културе друштва у којем делује.

Михаел Анђоловић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет, Сомбор
antolovic.michael@gmail.com

ДА ЛИ МРЕЖЕ ГРАДЕ ИЛИ РАЗГРАЂУЈУ?

(Siva Vajdijanatan, *Antidruštvene mreže: kako nas Fejsbuk razdvaja i podriva demokratiju*, Clio, Beograd 2018; 277 стр.

[Превела с енглеског Јелена Петровић])

Сива Вајдијанатан (Siva Vaidhyathan, *1966), професор медијских студија, у свом обликовању ставова о темама које обрађује у овој књизи кроз седам поглавља (без Увода и Завршне ријечи о машини за бесмисао) наслања се на развојни пут медијског детерминизма и медијске екологије Маршала Меклуана (Marshall McLuhan) и Нила Постмана (Neil Postman). На Постмановој катедри у Њујорку упознаје Хелен Нисенбаум (Helen Nissenbaum), истакнуту у изучавању компјутерске етике, на чији наговор отпочиње прикупљање грађе за књигу. Провео је сате истражујући Закербергове (Zuckerberg) медијске изјаве што казује да је доминантан метод књиге анализа садржаја. Аутор је заговорник става да технологија има моћ да реконстру-

ише и мијења когнитивне способности и у уводу нас упознаје са главним мотивом писања књиге, а то је жеља да се осврне на тему „Фејсбук” (Facebook) прије неголи он својом свеprisутношћу постане мит и дио свакодневице коју више не примјећујемо с обзиром да друштвени медији постају примарни канал за комуникацију као што је телевизија била шездесетих. Књига је писана више из личног угла, специфичним новим наративом савремене науке о комуникацији, а за циљ има да покаже оба пола последица повезивања заједнице која је 2017. године бројала више од две милијарде чланова. Књига такође описује и развојни пут настанка платформе „Фејсбук” од студентског веб-сајта до силе која се не може зауздати због свог обима, бивајући оправдано оптуживана за његу најгорих корисничких порива и своју неодговорност (девалвација чврстих веза, огласи, политички инжењеринг, наметљиви, „добронамјерни” систем надзора, видео-стриминг, селекција вијести итд.). Закерберг, као заклето технофундаменталиста, упорно настоји козметичким мјерама устати са позиције дежурног кривца пребацујући одговорност на друге, али му то не успјева. Ту долази и до одређеног парадокса, мрежа која је кривац за редефинисање односа, подривање демократије и разне злоупотребе, и даље опстаје због тога што позитивна искуства њене употребе успјешно побјеђују негативна. Али, као и свако уживање, ни ово не пролази без негативних последица корисничког присуства на мрежи. Наиме, корисник своје виртуелно искуство плаћа експлоатацијом и уновченом пажњом која бива заокупљена, како аутор истиче, честим задовољствима ниског интензитета. Платформа успјешно ствара навике. Аутор то повезује и са „билборд културом” искуства

слика у низу за које каже да реконтекстуализацијом губе емотивну моћ и хиперболишу жељу за понављаним одобравањем. Наша свакодневна изложеност на мрежи постаје занимљива и привредним компанијама које све успјешније и на обострану корист сарађују са „Фејсбуком” који нескривено показује да располаже механизмима за ефикасно повезивање оглашивача са онима који би могли бити циљна група за куповину одређених производа. Зато ову платформу Тим Ву (Tim Wu) зове посредником у задобијању пажње. Краткотрајни јефтини постови, видљиви само циљаним корисницима, брзо нестају и онемогућавају детаљније анализе отежавајући искоријењивање проблема. Ситуацију додатно компликује чињеница да су новонастали проблеми тешко уочљиви просјечном, медијски неписменом кориснику, који на добробит других, а на властиту штету, постаје жртва. Потом, проблеми деконцентрисаности, затирања критичког промишљања, раздражљивости, резигнације, депресије, намјерних лажних вијести и половичне информисаности такође не показују назнаке рјешавања јер „Фејсбук”, како аутор примјећује, задржава аполитичан приступ према наведеним проблемима. Такав став критичарима ове платформе даје ваљане аргументе за напад на идеју да се револуционарне замисли о повезивању морају нужно преточити у добра дјела. Историјски развој је до сада безброј пута показао злоупотребе револуционарних открића. То је уједно и мјесто гдје се у књизи сусрећу психолошке и социолошке импликације. Велика посљедица корисничког искуства је и немогућност овладавања приватношћу. Занимљиво је да се „Фејсбук” у својим системима надзора не користи чувеном Фукоовом крилатицом *паноптикона* и визије Бентамовог кружног затвора са централном осматрачницом, него моделом *криптийоптикона* који је нешто другачији јер се за промјену у том систему корисници излажу истовремено надзору свих, како примјећује аутор. „Фејсбук” се у том процесу надзора вјешто ослања на „колачиће” у претраживању, слике, праћење гласа, читаче, апликације и слично. Према тој логици сами корисници се добровољно сврставају у нише на основу којих бивају профилисани и означени као припадници одређених група или особе одређених ставова и вриједности. У том сврставању умногоме им помажу и усавршени аналитички алати какав је нпр. модел „OCEAN” јер

„Фејсбук” као политички хипермедијум постаје политички консултант. Аутор нас поближе упознаје са још увијек непотврђеним подацима да се Трампов (Trump) тим ослањао на опцију „посебна публика” од 2014. године како би на своју страну добио бираче из оних група које се противе Хиларином избору (нпр. жене, Афроамериканци, досељеници са Хаитија, особе у Висконсину, Мичигену, Пенсилванији, на Флориди и другим мјестима који су му за плаку обезбједили већину у Електорском колегијуму). Посебна публика нуди праксу повлачења тзв. „црвених линија” искључујући из предмета свог фокуса све оне за које оцјене да се неће планирано понашати. Иначе Трамп као политичка фигура, симбол је „Фејсбук културе” за коју поједини аналитичари изводе закључке да је чак имала утицаја и на процес „Брегзита” (Brexit).

Да би Фејсбук постао адекватан алат предсједничке, али и других глобалних трка, његови алгоритми морају усмјерити садржаје које испоручују појединцима и групама корисника и усагласити их са подацима добијеним прецизним и континуираним анализама навика и преференција конзумента. Наравно, механизми препознавања морају бити толико осјетљиви како би јасно разлучили шта је дио корисничког истинског идентитета, а не скицираног и лажно обликованог „Фејсбук идентитета”. То је лако јер лајкови су према аутору главне виртуелне монете, које према истим аршинима мјере привлачење и одбијање пажње. Једино битно је да објаве имају одјека.

У домену манипулације и спина Вајдијанатанови ставови могу се надоградити и на Фоова објашњења у последњем поглављу књиге *Господари медија* која је објављена такође у издању „Клиа” годину прије. Фоа објашњава феномен тролова који је раширен до те мјере да их је 1.500 ангажовала британска војска ради ширења дезинформација и нимало случајно на завршним страницама књиге спомиње Закерберга који најављује да „долази вријеме када ће бити могуће да кад помислимо на једну ствар исто помисле и наши пријатељи”. Међутим, растућу улогу друштвених медија и побједе алтернативних кандидата за разлику од Вајдијанатана, који то приписује више манипулативним доменима мрачне стране интернета, Фоа објашњава падом повјерења у традиционалне изворе информисања.

Хибридни начин посматрања и анализе тема обрађених у књизи представља квалитет и нужност заступљености ове књиге у силабусима скоро свих друштвених смјерова, иако је њен значај превасходно социолошки и медиолошки, јер је главни проблем у вези са овом мрежом у природи њеног функционисања и коришћења од стране људи како и сâм аутор констатује. Мана књиге јесте немогућност одговора на социолошки значајна питања која се тичу заштите података, закупних огласа, идентитета, приватности које се сјећамо само кроз маглу уз нарастајуће тежње да исконтролишемо своју репутацију, дезинформације које се множе и постојање филтерских мјехура – како их назива Ели Парисер (Eli Pariser) – као вид „награде” за послушне кориснике у смислу пружања још више производа и услуга сходно са њиховим претходним преференцијама. Корисник готово да не може избјећи садржај који је обликован да утичући на емоције сужава корисницима видно поље, сврставајући их у тзв. ехо-коморе обликујући отупљеност корисника на контрааргументе. Али истина се преплиће између тврдње да смо сами изградили ехо-коморе и тврдње да су оне искључиво продукт „Фејсбука”. Кривити „Фејсбук” за све проблеме и постављање те платформе на пиједестал кривице свакако није довољно аргументовано јер су корисници сами пристали да „Фејсбук” буде „оперативни систем њихових живота”. Корисници су ти који су заједно са осталим факторима успјели подићи „Фејсбук” на мјесто једне од пет најмоћнијих корпорација свијета. Корисници су ти који дотјерујући профиле бирају да они глуме њихов идентитет у њихово име, који је неријетко климав и лажан под велом анонимности што са социолошког аспекта ова књига и дочарава.

Кад су у питању остали фактори који су допринијели вртоглавом успону „Фејсбука” аутор уочава и примјену теорије и стратегије интересних група која је на тржишту моћно истиснула Фридманову (Friedman) теорију пословања предузећа у корист акционара. „Фејсбук” данас нема тржишно једнаког конкурента с обзиром да су у његовом власништву и апликације: „Месенџер” (Messenger), „Вотсап” (WhatsApp), „Инстаграм” (Instagram), „Конектју” (ConnectYou) чиме концентрише своју све већу моћ. А којом брзином се одвијају напори успостављања иоле постојеће регулативе на интернету, видљиво је да

ни у том погледу „Фејсбук” неће ускоро имати противника. Додуше, за највећег ривала Фејсбуку обично се поставља „Твитер” (Twitter) за кога аутор каже да има мање ресурса у корисничком и материјалом смислу иако је његова културолошка рангираност висока. Анализа би свакако била једнострана уколико не бисмо поменули немјерљив позитивни значај „Фејсбука” у домену грађанске инклузије, активизма, смањења трошкова за петиције и побуне, али то све не смије пренагласити ни потиснути чињеницу да иста мрежа која служи у сврхе спајања може бити снажан алат за раздвајање. И прије њега постојали су видови организовања протеста посредством других врста медија. Оно што корисника у случају мобилизаторског смисла ове мреже може заварати је лажност подршке која (не)постоји и немогућност да се одржи на дуге стазе.

Тиме се дотичемо одговора постављеног у наслову. Мреже уз бројне предности ипак рађају и супротне ефекте чију дихотомност у категорији „за” или „против” Вајдијанатан покушава да уравнотежи и постави на добре темеље за будуће анализе. У овој књизи несумњиво су видљиви недостаци у погледу јасних методолошких одређења захваљујући којима аутор изводи закључке. У питању је више ретроспекција идеја и становишта других аутора који се такође баве овом тематиком. Аутор, рецимо, наводи да се лажне вјести више просљеђују него приче из традиционалних извора, али одсуствују прецизни методи и примјери који то доказују. Задржава се на констатацијама. Даље, значајна замјерка јесте и повремена ауторова идеолошка пристрасност у константном индиректном прозивању непровјереног и никад потпуно званично доказаног руског пропагандно-промотивног утицаја на посљедње председничке изборе у САД у циљу избора вође који ће заузети „мекши став” према Русији. Такође, аутор поведен давно скованом америчком научном пропагандом нажалост Русе проглашава и за једне од главних криваца за иступање Велике Британије из ЕУ. Руси су представљени као модел за све друге ауторитарне лидере у акцијама против грађанског друштва, координацији подршке елите и нападима опозиције. Колику год да задржава објективност у анализи друштвене мреже чијег успјеха смо жртве и непристрасност у критичи Закербергових погрешних пресумпција, толико је његова

анализа неамеричких медија једнострана. Аутор Американце представља као техно-нарцисе који покушавају остатку свијета понудити инструмент којим ће се ефикасно организовати и изаћи из квазизаспалости. Ово није књига рјешења него анализе. Не треба је читати у смислу да ћемо пронаћи револуционарне одговоре на питања која муче већину критички настројених мислилаца, али ћемо добити јасан приказ тренутног стања ове друштвене мреже која је све већи изазов за демократију јер доприноси суноврату основних дијалошких начела. Предност књиге је исте њена релевантност у практичном смислу и примјени како у научне тако и у практичне сврхе. Посвећена је корпорацији „Фејсбук” која се у овој књизи критички посматра због нагомиланих етичких пропуста на којој је и нагласак, уз мање спомињање ривалских корпорација. Писана је лаганим, мање научним,

а више разумљивим језиком прилагођеном иоле информатички писменој групи људи. Наравно, новије трендове прати на начин да би можда могла бити мање разумљива старијим генерацијама несвикнутим на свеprisутност „Фејсбука” и његово овладавање свим порам живота. Рад је интерно и логички кохерентан и обећани наслов књиге у потпуности одражава њен садржај. Стил је мање стручан, а више прожет информатичким фразама које су беспријекорним преводом прилагођене нашем изразу. Књига има велику моћ парсимоничног објашњавања комплексних феномена па се читаоцу може учинити да ствари изгледају једноставније него што јесу, али ту се показује ауторова дубока моћ разумијевања феномена које описује и којима је морао посветити много више времена да би их схватио, за разлику од оних који представљају генерације технолошких урођеника.

*Јована Бокан
мастер-студент новинарства
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци
jovanaabokan@gmail.com*

In memoriam

СПАСОЈЕ ГРАХОВАЦ
(1936–2019)

У Кикинди је 18. децембра 2019. године, у 84. години живота преминуо Спасоје Граховац, универзитетски професор, књижевник, публициста, друштвени, културни и спортски радник.

Спасоје Граховац рођен је у Руском Селу, код Кикинде, 15. маја 1936. године. Потомак је херцеговачког добровољца који се у Руско Село населио 1924. године. У родном месту завршио је основну школу, у Кикинди нижу гимназију и Учитељску школу. На Универзитету у Београду дипломирао је на Филозофском факултету. Најпре је радио као учитељ у Руском Селу, а затим као професор у кикиндској Економској школи и гимназији „Душан Васиљев”, одакле је као магистар језика и књижевности прешао на Педагошку академију у Кикинди где је био и директор. Обављао је и функцију секретара кикиндског СИЗ-а за децју заштиту.

На Филолошком факултету Универзитета у Београду докторирао је 1991. године на тему *Српска црпаша у Румунији до 1914. године*. Од 1994. до 2003. године је професор на Учитељском факултету у Сомбору и шеф Катедре за српски језик и књижевност.

Као књижевни критичар велики значај дао је афирмисању савремене српске књижевности у АП Војводини и српске књижевности у Румунији. Написао је већи број рецензија за монографске публикације, бројне есеје,

чланке и приказе у многобројним периодичним публикацијама у Србији и Румунији. Професор Граховац усмеравао је младе ствараоце да објављују књиге. Подстицао је и ликовне уметнике да учествују на сликарским колонијама и да организују изложбе. У Кикинди је иницирао покретање и био уредник периодичних публикација: *Ђачке новине*, *Искра*, *Сјав*, *Годишњак Педагошке академије* и *Гудало*. Био је изузетно плодан писац. Написао је више књига поезије.

Спасоје Граховац посебно је ценио значај Матице српске као најстарије културне установе у Срба. Наставио је путем Теодора Павловића, Васе Стајића, Љубомира Лотића и Душка Попова. Члан Матице српске је од 1990. године као сарадник и редовни члан. Матица српска је 1993. године објавила његову књигу *Српска њериодика на њлу Румуније у 19. веку*. Радио је на учлаћену и сарадњи многих младих књижевних и културних стваралаца из горњег Баната и Румуније с Матицом српском. Оно по чему је Спасоје Граховац био познат и цењен у Кикинди и Војводини, те међу Србима у Румунији, јесте његова мудра, топла и искрена реч. Небројено пута је беседио у разним приликама, на многим свечаностима и годишњицама. Један је од значајнијих друштвених радника Кикинде у 20. веку. У Мокрину је захваљујући Граховцу покренут „Меморијал Мирослава Антића”. Један је од оснивача Књижевне заједнице Кикинде, а у Педагошкој академији основао је културно друштво и Рукометни клуб „Академац”. Велики допринос дао је споменичкој култури у Кикинди. Између осталог био је и члан Удружења књижевника Војводине и Србије. Добитник је многих признања. Издвајају се Орден рада са сребрним венцем, Искра културе Војводине, Шестооктобарска и Мајска награда Кикинде, Медаља части родољуба српске дијаспоре у Темишвару, Повеља Савеза Срба у Румунији „Душан Васиљев”. Посебно је ценио Златну повељу за животно дело у педагошком и научно-истраживачком раду за 2003. годину коју му је доделило Удружење универзитетских професора и научника Србије. Био је доживотни председник Академског друштва за неговање музике „Гусле” и Фудбалског клуба „Црвена звезда” из Руског Села.

У свом богатом литерарном опусу Спасоја Граховца навешћемо поједине **монографске публикације**: *Kikinda, Attendite*, Novi Sad: Književno-umetnička zadruga Slavija, 1991; *Српска њериодика у XIX веку на њлу данашње Румуније*, Нови Сад: Матица српска, 1993; *Размеђа и ујшоке Педагошке академије „Зора Крџалић Зага”*: (1948–1988), Кикинда: Књижевна заједница Кикинде и Педагошка академија „Зора Крџалић Зага”, 1989; *Pesma i njena interpretacija: pesme Vladimira Nazora u školama drugog stupnja*, Kikinda: Stav i Centar za kulturu, 1979; *Панорама љуна брашна*, Нови Сад: Књижевно-уметничка задруга Славија, 1992 (коаутор); *Часовник вечно-сји*, Ваљево: Српска школа, 2008. (коаутор); *Божидар Сандић Совра или Вишешјиво и уметносј*, Кикинда: Граховац: Д. Дејанац, 2007. (коаутор); *Кикиндски инђернај*: (1932–2002), Кикинда: Дом ученика средњих школа „Никола Војводић”, 2002. (коаутор); **збирке песама**: *Башија оца мога*, поезија, Нови Сад: Матица српска, 1994; *Смрзнуће њејље*, Нови Сад: Књижевно-уметничка задруга Славија, 1994; *Беле љејенице*, Нови Сад:

Књижевно-уметничка задруга Славија, 1996; *Несмир*, Сомбор: „Крајина”, 2000; *Из оклоббарског сивила*, Зрењанин: Књижевна заједница, 2001; *Ойсаде несна*, Инђија: Књижевни клуб „Мирослав Мика Антић”, 2003; *Позне романсе*, песме, Житиште: Библиотека „Бранко Радичевић”, 2012. (препев на румунски Иво Мунћан); **књиге есеја**: *Ravnica i pukotini neba*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”, 1985; *Tišini tonovi izliveni*, Kikinda: Književna zajednica Kikinde, 1989; *Шум у ходу времена*: (есеји, огледи и критике), Нови Сад: Књижевна задруга Славија, 1990; *Звезда белог звоника*, Кикинда: Dirty books, 1995; *Нејирисајање на самоћу*: (чланци, прикази), Нови Сад: Књижевна задруга Нова Славија, 1999; *Mirisni odsjaji prošlosti: likovni eseji*, Kikinda: Književno udruženje Kikinda, 2002; *Богаиство књижевне речи*, Сомбор: Учитељски факултет, 2003. **Приредио је књиге**: *Печай времена и вредности*, Житиште: Библиотека „Бранко Радичевић”, 2011; *Значења срцем исљетена*, Житиште: Библиотека „Бранко Радичевић”, 2013.

Душан Дејанац, јубилисџа
Кикинда

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

САЊА АРЕЖИНА (Београд, 1980). Саветник у Влади Републике Србије (Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са Привременим институцијама самоуправе у Приштини).

На ФПН УБг магистрала 2011. (*Регионална ђолиџика Евројске уније*) и докторира 2014. (*Однос НР Кине са Јуђославијом и Србијом од 1977. до 2009. ђодине*). Изабрана 2016. у звање научног сарадника у области друштвених наука – политичке науке. Области интересовања: међународни односи, дипломатија, међународно јавно право, спољна политика и безбедност, Кина, Европска унија, преговори Београда и Приштине.

Важније књиге: *Кина у Евроји*, Београд 2018; *China in Europe*, Beograd 2018; *Сјоразум о сјабиллизацији и јридруживању*, Београд 2005. (коаутор).

МИРЈАНА ВУКСАНОВИЋ (Загреб, 1952). Ванредни професор на Факултету за спорт Универзитета „Унион – Никола Тесла” у Београду.

Завршила клиничку психологију на Катедри за психологију ФФ УБг. Магистрала на ЦМС Универзитета у Београду 1997. године (*Профили брачних јарјинера који се лече од сјерилиџије*). Докторира на МФ УБг 2002. године (*Брачни сјерилиџије и сјавови јрема родителсјиву и мејодама асисјиране хумане рејродукције*). Радилa у образовању и здравству. Области интересовања: психологија спорта, здравствена, социјална и развојна психологија, организационо понашање и култура.

Важније књиге: *Безбедносј и здравље на раду – изабрана јођлавља*, Београд 2007; *Орђанизационо јонацање*, Београд 2011; *Психолођија сјорџија*, Београд 2018.

АЛЕКСАНДАР ЂАКОВАЦ (Београд, 1971). Доцент на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 1998. и докторирао 2014. (*Онијолођија и еџика у свейџлу Хрисјолођије Свейђђ Максима Исјоведника*) на ПБФ УБг. Област истраживања: систематска и упоредна теологија, хришћанска социологија, хришћанска етика.

Важније књиге: *Leksikon hrišćanstva, judaizma i islama*, Beograd 2006; *Небески Јерусалим и секуларно царсјиво. Ођледи о Цркви и секуларизму*, Београд, 2018; *Речено и неизрециво. Дискурзивносј азмајске онијолођије у айорејџици свейђђ Максима Исјоведника*, Београд 2018.

БОГДАН ЛУБАРДИЋ (Дар ес Салаам, Танзанија, 1964). Ванредни професор на Катедри за филозофију Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао на Одељењу за филозофију ФФ УБг 1994. (*Ханс Јонас и етика одговорности у доба кризе научно-технолошке цивилизације: анти-утилитаристичка критика технологије*); магистрирао на БФ СПЦ 2003 (*Дијалектика личног и безличног у религијској филозофији Николаја Берђајева*); докторирао на ФФ УБ 2009 (*Апофатичка деконструкција разума и услови могућности религијске филозофије у делу Лава Шестова*). Области научноистраживачког интересовања: историјски и системски однос религијске филозофије и теологије, као и њихов однос према натуралистички конципираној филозофији; епистемолошки статус религијских исказа; рецепција филозофских идеја и појмова у екклесијално фундираној теологији; историја идеја у религијској филозофији и теологији (византијско, руско и српско наслеђе); историја српске филозофије и теологије; теолошка културкритика; хришћанска биоетика.

Важније књиге: *Николај Берђајев: између Ungrunda и Оца: основи метафизике слободе*, Београд 2003; *Јустин Ћелијски и Русија: његови рецепције руске филозофије и теологије*, Београд 2009; *Филозофија вере Лава Шестова: апофатичка деконструкција разума и услови могућности религијске филозофије*, Београд 2010; *In the Image and Likeness of God: A Hope-Filled Anthropology*, London 2015. (коаутор); *Јустин Ћелијски и Енгле-ска: његови рецепције британске теологије, књижевности и науке*, Београд 2019.

ЖИВКА МИЋАНОВИЋ ЦВЕЈИЋ (1972). Психолог у Општој болници – Лозница.

Основне студије психологије завршила на ФФ УНС, где је и магистрирала 2005. (*Афективна везаност депресивних особа у паритнерским односима*) и докторирала 2011. (*Карактеристике афективне везаности у анксиозним и депресивним стањима*). Запослена је као психолог у Општој болници – Лозница, где у оквиру свог посла обавља психодијагностику и психолошко саветовање. Ауторка је и учесник бројних трибина, предавања и радионица у којима се обрађују теме из различитих области психологије. Повремено је ангажована као предавач на ВШССВ у Шапцу, где предаје предмете из области психологије. У свом научном раду објављивала је у области клиничке и развојне психологије, али и у области педагошке психологије.

АНА ПЕТРОВ (Смедерево, 1982). Ванредни професор на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум у Београду.

Дипломирала (2007) музикологију на ФМУ УУ у Београду. Мастерирала (2008) и докторирала (2012) на Одељењу социологије ФФ УБг. Од 2015. године запослена на ФМФ УСг, где предаје неколико курсева из области социолошких и антрополошких теорија. Ауторка је неколико монографија, више чланака објављених у страним и домаћим научним часописима, као и поглавља у књигама и тематским зборницима. Главне области интересо-

вања: социологија културе, социологија музике, политика сећања и југословенска популарна култура, носталгија у контексту друштвене теорије.

Важније књиге: *Pjer Burdije*, Београд 2015; *Bruno Latur*, Београд 2015; *Rethinking Rationalisation: Evolutionism and Imperialism in Max Weber's Discourse on Music*, Вјен 2016; *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije. Koncerti kao mesta sećanja*, Београд 2016.

ДРАГАН ПРОЛЕ (Нови Сад, 1972). Редовни професор на Одсеку за филозофију на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао 1997. (*Учење о науци од айсолутивног Ја до айсолутивног знања*), магистрирао 2001. (*Хусерлова феноменолошка онтологија као ирансценденцијална филозофија*) и докторирао 2006. (*Појам њовесћи у Хајдегеровој и Хегеловој филозофији*) на ФФ УНС. Професионално искуство и напредовање у каријери: асистент-приправник на Катедри за филозофију ФФ УНС (1998–2002), асистент (2002–2006), доцент (2006–2011), ванредни професор (2011) и редовни професор на Одсеку за филозофију ФФ УНС (2016–). Области интересовања и истраживања: онтологија, филозофија повести и историја филозофије, феноменологија, ксенологија, превођење, естетика, теорија медија. Члан је Редакције часописа: *ЗМСДН* (2017–), *Фаиномена* (Љубљана), *Конајтус* (Атина); члан Извршног одбора СФД (2006–2013), члан ДКВ (2012–), члан је УО Централно- и Источно-европског друштва за феноменологију.

Важније књиге: *Um i povest: Hajdeger i Hegel*, Novi Sad 2007; *Stranost bića: prilozi fenomenološkoj ontologiji*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2010; *Хуманосћ сираног човека*, Ср. Карловци – Нови Сад 2011; *Унутрашње иносирансво: филозофска рефлексија романизма*, Ср. Карловци – Нови Сад 2013; *Традиција насираве филозофије*, Београд 2014; *Pojave odsutnog: prilozi savremenoj estetici*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2016; *Jednakost nejednakog: fenomenologija i rane avangarde*, Ср. Карловци – Нови Сад 2018.

РУЖЕНКА ШИМОЊИ ЧЕРНАК (Нови Сад, 1972). Ванредни професор психологије на Педагошком факултету у Сомбору Универзитета у Новом Саду.

Основне студије психологије завршила је на ФФ УНС, где је и магистрала 2005. (*Неке дејтерминанте школског успеха код ученика иријадника језичких мањина у Војводини након иромене насиравног језика*) и докторирала 2010. (*Психолошка анализа и ефекти ирограма образовања словачке језичке мањине у Србији, Мађарској и Румунији*). Запослена као ванредни професор психолошких наука на ПФ у Сомбору УНС, на основном, мастер и докторским студијама. Предаје Педагошку психологију и предмете из области психолошких наука (Психологија комуникације, Психолошки практикум, Психологија медија и комуникације, Интеркултурално образовање). У свом научном раду највише се бави психологијом двојезичности и образовањем националних мањина, али и облашћу клиничке психологије, везане за различите аспекте живота особа са депресијом.

Важније књиге: *Двојезичност и образовање*, Београд 2012; *Dvojjazynost' a jej pedagogické aspekty*, Ваčki Petrovac 2013.

СКРАЋЕНИЦЕ

БФ	Богословски факултет
ВШССВ	Висока школа струковних студија за васпитаче
ДКВ	Друштво књижевника Војводине
ЗМСДН	<i>Зборник Майице српске за друшћивене науке</i>
ПБФ	Православни богословски факултет
СПЦ	Српска православна црква
СФД	Српско филозофско друштво
УБг	Универзитет у Београду
УНС	Универзитет у Новом Саду
УО	Управни одбор
УСг	Универзитет „Сингидунум”
УУ	Универзитет уметности
ФМК	Факултет за медије и комуникације
ФМУ	Факултет музичке уметности
ФПН	Факултет политичких наука
ФФ	Филозофски факултет
ЦМС	Центар за међународну сарадњу

Биобиблиографске белешке сачинио
В. М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2019. ГОДИНИ REVIEWERS OF PAPERS IN 2019

Др Даниела Арсеновић, Природно-математички факултет, УНС;
Др Снежана Божанић, Филозофски факултет, УНС;
Др Милан Брдар, Факултет за културу и медије, МУ, Нови Београд;
Др Рајко Буквић, Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Београд;
Др Зоран Деврња, Православно богословски факултет, УБг;
Др Миша Ђурковић, Институт за европске студије, Београд;
Др Ђорђе Игњатовић, Правни факултет, УБг;
Др Андреј Јефтић, Православно богословски факултет, УБг;
Др Драгица Кољанин, Филозофски факултет, УНС;
Др Душко Кузовић, архитекта, Београд;
Др Душан Лалошевић, Пастеров завод, Медицински факултет, УНС;
Др Биљана Лунгулов, Филозофски факултет, УНС;
Др Милош Марјановић, Правни факултет, УНС;
Др Јована Милутиновић, Филозофски факултет, УНС;
Др Драго Његован, Музеј Војводине, Нови Сад;
Др Александра Павићевић, Етнографски институт САНУ, Београд;
Др Драган Проле, Филозофски факултет, УНС;
Др Миломир Степић, Институт за политичке студије, Београд;
Др Ивица Тодоровић, Етнографски институт САНУ, Београд;
Др Богољуб Шијаковић, Православно богословски факултет, УБг;
Др Руженка Шимоњи Чернак, Педагошки факултет у Сомбору, УНС;
Др Срђан Шљукић, Филозофски факултет, УНС.

СКРАЋЕНИЦЕ

МУ	Мегатренд универзитет
САНУ	Српска академија наука и уметности
УБг	Универзитет у Београду
УНС	Универзитет у Новом Саду

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајџице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Владимир Николић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајџице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 30.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редака) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак у кратком приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напмени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напмени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугарштина Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **абecedном** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Ма-
тице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јицијању*. Избор и предговор Чедо-
мир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој јироди и језичком развјику: лин-
звисјичка исјијивања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наве-
дено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваров-
ски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века раз-
воја Србије: Стјатистички јреглед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову.
Пример:

Српске народне заџонейке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Бео-
град: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у исјорији, науци,
књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Де-
спотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске избежлице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у љраву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајџора и њихових ѿмажача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и ѿокрејџни ѿреки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало исто-ријско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукојиса* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часојиса*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Лейѿојис Майице срјске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и ѿехника у Србији друђе ѿловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Полиѿишка*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њропис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\hat{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 173. (1/2020) свеску 15. марта 2020.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења и секретар Уредништва: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор резимеа на енглеском језику: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2020. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије